

VIER JAAR BALKENENDE
WBS JAARBOEK 2006

Vier jaar Balkenende

WBS jaarboek 2006

Onder redactie van
Frans Becker
Wim van Hennekeler
Menno Hurenkamp

METS & SCHILT, AMSTERDAM

WIARDI BECKMAN STICHTING, AMSTERDAM

Inhoud

Redactie Jaarboek

Inleiding 7

Jouke de Vries

Balkenende en het onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek 24

Kees van Kersbergen en André Krouwel

De veranderde beleidsfilosofie van het CDA van Balkenende 38

Jaap Jansen

Het linkse blok bestaat niet 54

Frans Leijnse

Naar een definitieve uitschakeling van de linkse kerk? 78

Over de formatie van 2003 en die van na 22 november 2006

Liesbet van Zoonen

Ster zonder stralen: Jan Peter Balkenende, minister-president 101

Menno Hurenkamp en Monique Kremer

Eigen verantwoordelijkheid maakt al te lichte gemeenschappen 112

Hans Boutellier

Het beschavingsdefensief 123

Balkenendes onmacht in de strijd tegen de individualisering

Jan Rood

Nederland na het nee: verandering of continuïteit? 133

Shervin Nekuee en Bart Top

Nederlander worden: het examen voor nieuwkomers als oefening in spijtwaak 148

Heleen Mees

Van vrouwen en gezinnen 157

Bart Nooteboom

Innovatie: beter dan Balkenende 173

Paul Rusman

De kabinetten-Balkenende op interventiemissie 187

Simon B. Kool

Vier jaar Balkenende in beeld 210

Personalia 241

Personenregister 245

Inleiding

Redactie Jaarboek

In 2001 vroeg de redactie van dit jaarboek aan tien auteurs de balans op te maken van zeven jaar Paars. Een van de auteurs was Jan Peter Balkenende, die 'Groen over paars. Over de heroriëntatie van het CDA' schreef.¹ Hij toonde zich even optimistisch over de vernieuwing van het christen-democratisch gedachtegoed als kritisch over filosofie, beleid en bestuursstijl van Paars. De agenda van Paars en die van de samenleving zijn meer en meer uiteen gaan lopen, aldus Balkenende. Paars wordt gekenmerkt door een eenzijdig staat-marktdenken, de paarse bestuursstijl vergroot de afstand tussen politiek en bevolking, in de samenleving is irritatie ontstaan over de stand van zaken in zorg en onderwijs, er heerst bezorgdheid over afnemende sociale binding en door toenemende tijdstress staat het privé-leven onder druk. Er is twijfel ontstaan aan de financiële bestaansvoorwaarden van bepaalde groepen uitkeringsgerechtigden. De paarse beleidsoriëntaties kunnen niet eenvoudig worden voortgezet, meende Balkenende. Hij zou het, zo meldde hij een jaar later in de aanloop naar de verkiezingen van 2002, 'anders en beter' gaan doen.²

Nu, inmiddels vijf jaar verder, presenteren wij in dit jaarboek een balans van vier jaar Balkenende. Niet om

een gemakzuchtig oppositieboek te presenteren vol *Schadenfreude*, maar om een serieuze analyse te maken van de achtergronden van de kabinetten-Balkenende, het gevoerde beleid, de gevolgen daarvan en de oppositie ertegen. Een dergelijke analyse is te meer gewenst, omdat de deelnemende partijen aan de kabinetten-Balkenende bij de verkiezingen van 2006 geen grote drang hebben getoond zelf verantwoording af te leggen over de gevoerde politiek, maar liever direct vooruitblikken naar de volgende regeerperiode.³ Dat laatste gebeurt hier onvermijdelijk ook, maar de nadruk ligt daar duidelijk niet.

Wij hebben de auteurs van dit jaarboek en onszelf geen gemakkelijke opgave gesteld. Een analyse en beoordeling van vier jaar Balkenende zijn alleen al lastig omdat we er in tijd zo dicht op zitten, te dicht om een plaatsbepaling ervan te geven in een historisch perspectief. Misschien zal later blijken dat de drie kabinetten-Balkenende niet meer dan een korte periode van instabiliteit in de Nederlandse politiek vertegenwoordigen, veroorzaakt door de enorme steen die Pim Fortuyn in de Hofvijver heeft gegooid, en dat vanaf 2006 de politiek van gematigdheid en stabiliteit terug

is gekeerd. Maar het kan ook zijn dat de afgelopen jaren nog maar het begin waren van een veel langer tijdperk van politieke instabiliteit, populistische grondtonen, sterk wisselend kiezersgedrag, laag vertrouwen in publieke en politieke instituties en onrustige partijvorming. Hoe politieke elites nu reageren, is mede bepalend voor de uitkomst.⁴

Balkenende trad aan in een turbulent tijdsgewricht. Hij moest niet alleen positie kiezen in de internationale *War on Terror* en de Amerikaanse interventieoorlog in Irak, maar ook al eerder dicht bij huis in de coalitievorming, toen de veenbrand in de multiculturele betrekkingen aan de oppervlakte was gekomen. In het grimmige politieke klimaat vlak na de moord op Fortuyn werd een kabinet met de onstabiele LPF gevormd, een avontuur dat uitliep op een kleine politieke catastrofe. Met de moord op Theo van Gogh in november 2004 kregen de interculturele betrekkingen het karakter van een uitslaande brand – uitlopend op een heftige confrontatie over integratie, fundamentalisme en vrijheid. De ongeremdheid in de samenleving nam toe, het vertrouwen in de politieke en publieke instituties verbrokkelde.

De opstand der burgers was in 2002 niet ten einde maar net op gang gekomen, zo bleek bij het referendum over de zogenaamde Europese grondwet medio 2005. De Nederlandse burgers stemden in onverwacht grote meerderheid tegen. Ze gaven daarmee niet alleen te kennen dat de reikwijdte van het Europese integra-

tieproces hun spankracht inmiddels te boven was gegaan. Ze gaven ook uiting aan irritatie, wantrouwen en onzekerheid: irritatie over het als plompverloren ervaren hervormingsbeleid van het kabinet, wantrouwen ten opzichte van de politieke elite en onzekerheid over de toekomst van Nederland en Europa in een mondialiserende economie met krachtige nieuwe concurrenten.

Elke politieke formatie zou in de afgelopen jaren met deze lastige omstandigheden te maken hebben gekregen. Dat relativeert makkelijke kritiek. Maar hoe hebben de kabinetten-Balkenende op deze omstandigheden gereageerd? In hoeverre is men erin geslaagd de agenda van de regering op die van de samenleving af te stemmen? Hoe succesvol waren de hervormingen van de verzorgingsstaat, het normen-en-waardenoffensief, het stevige integratie- en immigratiebeleid, de innovatie van economie en onderwijs? Is het Balkenende gelukt met zijn regeringsploeg de belofte die school in zijn kritiek op Paars in te lossen, en een andere, aan de christen-democratische waarden beantwoordende politiek te voeren?

Een christen-democratisch offensief

Tussen 2002 en 2006 leidde Balkenende drie opeenvolgende kabinetten. Het eerste, een coalitie van CDA, VVD en LPF, trad op 22 juli 2002 aan en viel op 16 oktober van dat jaar. Het was een waagstuk geweest om de van zijn lijsttrekker beroofde LPF regeringsverantwoor-

delijkheid te geven. De prille populistische partij bezweek onder de last.

Een demissionair kabinet van CDA en VVD schreef verkiezingen uit voor 22 januari 2003. Op basis van de uitslag behoorde een kabinet van CDA en PVDA tot de mogelijkheden, maar de onderhandelingen over een dergelijke combinatie liepen stuk. Mogelijk was het voor beide partijen wat vroeg weer samen te gaan regeren, maar vaststaat dat het CDA beslist met de VVD doorwilde. Op 23 mei trad het tweede kabinet-Balkenende aan, mede mogelijk gemaakt door D66. Deze partij offerde zich op voor het landsbelang, met voor zichzelf bijkans fatale afloop. Dit tweede kabinet viel op 29 juni 2006. Na een korte demissionaire periode zonder D66-ministers trad op 7 juli 2006 het minderheidskabinet Balkenende III aan. Dit zag onderweg naar vervroegde verkiezingen op 22 november nog twee ministers aftreden.

In dit jaarboek concentreren we ons hoofdzakelijk op het christen-democratische program dat aan de kabinetten-Balkenende ten grondslag lag. Het CDA is de partij die de macht overnam, ideologisch voorbereid en met een gedrevenheid die niet zonder gevolgen kon blijven. In toonzetting en toonhoogte zijn de christen-democratische ambities goed te herkennen in de regeringsverklaringen van Balkenende I en II.⁵ Het CDA heeft zijn best gedaan een stempel op deze kabinetten te drukken. Wat de kleinere partijen betreft: voor de LPF was de regeerperiode te kort om substantiële in-

vloed op de richting van het regeringsbeleid uit te oefenen. D66 heeft het thema van 'bestuurlijke vernieuwing' het tweede kabinet-Balkenende ingedragen en heeft de Europapolitiek van extra gewicht voorzien. Het waren op zijn best accentverschillen en niet van wezenlijke invloed op de uitkomsten van het kabinetsbeleid.

De vaste juniorpartner in Nederlandse kabinetten is sinds 1977 de VVD. Alleen van 1981 tot 1982 en van 1989 tot 1994 maakte de liberale partijformatie geen deel uit van de regering. Ondanks deze langdurige regeringsdeelname weten de liberalen steeds de indruk te wekken dat het aan anderen ligt dat Nederland er nog niet helemaal goed voorstaat. Ze vertegenwoordigen met hun sociaal-economische denkbeelden al een kwart eeuw een harde internationaal-politieke onderstroom van marktwerking, deregulering en liberalisering. Onder Lubbers, Kok én Balkenende was het regeringsbeleid doortrokken van deze liberale tijdgeest. Balkenende signaleerde in 2001: 'In de PVDA heeft tijdens de paarse periode een neoliberaal ordeningsdenken het feitelijk gewonnen van de sociaal-democratische traditie.'⁶ Heeft het CDA onder vier jaar Balkenende niet met dezelfde besmettingsfactor te maken gehad?

Ondertussen profiteerde de VVD van haar congruentie met de tijdgeest in machtspolitiek opzicht tot nu toe maar matig – een merkwaardige paradox.⁷ Na de periode waarin Frits Bolkestein politiek aanvoerder van de liberalen was, raakte de VVD steeds meer ver-

deeld over vraagstukken die buiten het traditionele financieel-economische kader vielen, zoals de integratie van migranten of hervormingen op staatsrechtelijk terrein. Zeker, de liberalen lieten zich nog steeds leiden door de wijsheid van de markt en richtten zich als vandoors op de politieke en bestuurlijke orde van de dag. Maar persoonsgebonden accenten en de aard van het leiderschap bepaalden in sterke mate het politieke profiel van de vvd. In de post-paarse periode zijn die accenten nogal divers en is het leiderschap tamelijk wisselend geweest. Anders gezegd, de vvd is een vat vol tegenstrijdigheden geworden. Tegenover Hans Dijkstal stond Rita Verdonk, tegenover Ayaan Hirsi Ali stond Hans Wiegel. Gerrit Zalm stapte moeiteloos over van Paars naar Balkenende. Hij nam even makkelijk afstand van zijn recente politieke verleden en de financiële erfenis van het tweede kabinet-Kok als een bekeerling van zijn vroegere geloof. Naast de harde integratiepolitiek van de vvd van Verdonk vertegenwoordigt hij de financieel-politieke kern en bestuurlijke souplesse van de liberalen. Een ander boek is, kortom, te schrijven over de vvd in de Nederlandse politiek aan het begin van deze eeuw.

De heroriëntatie van het CDA

In de portretten die van Balkenende als premier zijn verschenen, wordt steeds de nadruk gelegd op de centrale rol die hij heeft gespeeld bij de herformulering van het christen-democratische gedachtegoed voor een

eigentijdse politiek.⁸ Het is kennelijk een wonder dat een politicus een boek leest en in meer fundamentele termen nadenkt over zijn politieke missie. Zelf stelt Balkenende dat drie perspectieven centraal hebben gestaan bij de heroriëntatie van het CDA in de jaren negentig: het gemeenschapsdenken, de vitalisering van het verantwoordelijkheidsdenken en het benadrukken van de morele dimensie van tal van maatschappelijke vraagstukken.

Het gemeenschapsdenken steunt rechtstreeks op de communitaristische stroming in de filosofie, waarvan de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni een van de meest prominente vertegenwoordigers is. Etzioni was een belangrijke inspirator en gesprekspartner voor Balkenende. Het gemeenschapsdenken benadrukt de betekenis van bindende waarden en de eigen kracht van de samenleving tegenover de anonieme staat. De samenleving, 'dat zijn de mensen die in verscheidenheid, en met verschillende belangen, gezamenlijk vorm geven aan de waarden waarnaar zij leven: in gezinnen, in verbanden, bedrijven en organisaties, en in het verkeer daartussen. [...] Bij alle verandering die nodig is, zijn mensen en hun samenleving zowel voorwaarde, ijkpunt als doel.'⁹ In het gemeenschapsdenken van het CDA is participatie van individuen essentieel, maar gaat het niet alleen om betaalde beroepsarbeid, maar ook om vrijwilligerswerk en zorg voor gezin en familie. Het gezins- en familiebeleid neemt er een vooraanstaande plaats in.

Het tweede centrale element in de hernieuwde CDA-ideologie heeft betrekking op de verdeling van verantwoordelijkheid in de samenleving. Het gaat om een revitalisering van klassieke begrippen als soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit. Mensen zijn meer dan consumenten: zij zijn verantwoordelijke personen die in samenwerking met anderen vorm en inhoud geven aan de samenleving. De verantwoordelijke samenleving wordt niet primair vanuit de instituties maar vanuit mensen zelf gezien. Balkenende noemt naast vraagsturing en herstelde verantwoordelijkheid de maatschappelijke onderneming als een van de trefwoorden van deze benadering. Deze laatste zou als vorm van maatschappelijke zelforganisatie de dichotomie van staat en markt kunnen doorbreken en wordt gezien als een instrument om de samenleving haar vrijheid en verantwoordelijkheid terug te geven.

Het derde element betreft een herwaardering van de betekenis van de morele dimensie voor de aanpak van maatschappelijke vraagstukken. Het gaat daarbij niet alleen om de bekende vraagstukken op het gebied van de medische ethiek, maar ook om bijvoorbeeld veiligheid. 'Veiligheidsontwikkeling omvat het aanleren en bijbrengen van waarden en normen via opvoeding en onderwijs, mentaliteitsverandering en verantwoordelijkheidsbevordering. [...] Zonder moreel besef zou criminaliteitsbestrijding wel eens dweilen met de kraan open kunnen zijn.'¹⁰

Het is illustratief om nog eens een aantal hoofdpunten van kritiek op Paars naar voren te halen, die Balken-

ende op basis van deze uitgangspunten heeft geformuleerd.

- Over marktwerking en privatisering: de wetten van vraag en aanbod en bevordering van concurrentie blijken niet op alle terreinen toepasbaar; de twijfels hebben toegeslagen ten aanzien van de privatisering van nutsvoorzieningen.
- Over de collectieve sector: er is onevenwichtigheid ontstaan tussen de marktsector en de collectieve sector. Het vaste uitgavenkader heeft er toe geleid dat de collectieve sector op achterstand is gekomen. Gebrek aan personeel in het onderwijs, de zorg, de politiek, het openbaar bestuur kan de dienstverlening in gevaar brengen. 'Wachten is ook het resultaat bij het openbaar vervoer en op de wegen. De metafoor kan worden doorgetrokken naar de wachtende asielzoeker en rechtzoekende. Ook de dienstverleners staan onder druk.'¹¹
- Over de verdeling van de welvaart: er zijn toenemende twijfels over een aantal financiële bestaansvoorwaarden (bijvoorbeeld toenemende relatieve achterstand van bepaalde groepen uitkeringsgerechtigden en de negatieve koopkrachtgevolgen van het nieuwe belastingstelsel voor groepen als ouderen en middengroepen).
- Over de bestuursstijl: er is sprake van geslotenheid en dichtgeregelde regeerakkoorden, terwijl een fenomeen als de sorry-democratie twijfels oproept over een gezond dualisme in de verhouding tussen

regering en parlement. Zeven jaar Paars zijn in bestuurlijk opzicht jaren geweest van uitstellen, afkopen en doordrukken.

- Over bestuurlijke vernieuwing: het gaat niet om echte overtuiging, maar om het werken aan een politiek compromis om D66 binnenboord te houden.

Het programma van Balkenende nader beschouwd

Er is recent wel wat enthousiasme waarneembaar voor de ideologische positie die Balkenende heeft ingenomen: eindelijk weer eens politiek met overtuiging. Dat is te begrijpen in een tijdperk waarin technocratisch pragmatisme in de politiek sterk overheerst. Het CDA sneed bovendien voor velen herkenbare thema's aan. Maar die geestdrift beneemt al gauw het zicht op enkele schaduwzijden van Balkenendes project van de afgelopen jaren. Die schaduwzijden zijn in het publieke debat sterk onderbelicht gebleven.

Allereerst moeten we niet alleen kijken waarop het CDA-programma zich wél richt, namelijk de individuele verantwoordelijkheid van de individuele burger, maar vooral ook waarop het nieuwe programma zich níet richt. Welke klassieke thema's uit het christen-democratisch gedachtegoed zijn op de achtergrond geraakt? Het gaat dan bijvoorbeeld om de solidariteit met de verdrukte, behoeftige mens ('gerechtigheid') en om de zorgvuldige omgang met de aan de mens toevertrouwde omgeving ('rentmeesterschap'). De klassieke sociaal-conservatieve kritiek op de toenemende

commercialisering van het maatschappelijk leven, die zowel ter linker- als ter rechterzijde aanhang had en heeft, is in het nieuwe christen-democratische beleidsparadigma evenmin meer terug te vinden.¹² De heroriëntatie van het CDA komt in de praktijk neer op een versmalling van de ideologische blik waarbij klassieke sociaal-culturele thema's uit het zicht raken.

In de tweede plaats krijgen belangrijke centrale begrippen in het christen-democratische beleidsparadigma een wel heel beperkte invulling. Dit geldt bijvoorbeeld voor het begrip 'gemeenschap', dat weliswaar een prominente plaats in het CDA-denken is toebedeeld, maar er verder bekaaid afkomt. Juist in een tijd van gespannen diversiteit en druk op de verzorgingsstaat is een heldere fundering van ons samenlevingsmodel in (deels nieuwe) sociale verbanden van groot belang. Gemeenschappen, of collectiviteiten, zijn immers de afgelopen decennia aan erosie onderhevig geraakt. In een kleine studie over de grondslagen van de verzorgingsstaat heeft Romke van der Veen laten zien dat collectiviteiten of gemeenschappen essentieel zijn voor het behoud van solidariteit en de verzorgingsstaat, maar dat deze tegelijkertijd door processen van individualisering en internationalisering worden ondermijnd. Het is daarom nodig nieuwe collectieve identiteiten of gemeenschappen te vormen. Van der Veen kiest daarbij voor verschillende wegen. Naast vergroting van het saamhorigheidsgevoel op nationaal niveau is ook herstel van gemeenschapsvorming op een

lager (lokaal dan wel via maatschappelijke organisaties) en op een hoger (bijvoorbeeld Europees) niveau mogelijk en nodig.¹³ Vergelijkbare inzichten over gemeenschapsvorming zijn te ontleen aan de analyse van ‘lichte’ en ‘zware’ gemeenschappen van Duyvendak en Hurenkamp.¹⁴ Het christen-democratische gemeenschapsbegrip laat ons hier in de steek. Het richt zich in dit verband vooral op het gezin. Niet onbelangrijk, maar volstrekt onvoldoende om opnieuw vorm te geven aan gemeenschappen waarop onze verzorgingsstaat kan worden gegrondvest.

Niet alleen voor de fundering van de verzorgingsstaat, ook als oriëntatiekader voor integratie is een nadere afbakening van het gemeenschapsbegrip noodzakelijk. Waar liggen de grenzen van de soevereiniteit in eigen kring? Hoe definiëren we het subsidiariteitsbeginsel opnieuw temidden van sterk uiteenlopende religieuze en culturele tradities? Is artikel 23 van onze grondwet nog steeds een zegenrijke basis voor religieus geïnspireerd onderwijs? Het gemeenschapsdenken van Etzioni en het CDA biedt ons ook hier onvoldoende houvast. Betekent integratie assimilatie, dat wil zeggen aanpassing aan een culturele Nederlandse identiteit die is geworteld in eeuwenoude tradities die het fundament vormen van onze samenleving?¹⁵ Of betekent integratie een proces van nieuwe identiteitsvorming, waarin nieuwe combinaties tot stand worden gebracht? Vormt onze rechtsstaat de grondslag voor integratie, of is er sprake van een meer uitgebreide culture-

le identiteit waaraan nieuwkomers zich horen aan te passen? Lastige vragen, waarop men overal in Europa enigszins zenuwachtig antwoorden zoekt. Een beroep op de smalle protestants-christelijke traditie, waartoe het CDA onder Balkenende geneigd is (‘Ik heb niet voor het homohuwelijk gestemd’), komt hier al snel in strijd met de meer libertaire Nederlandse traditie op het gebied van euthanasie, abortus en homoseksualiteit waaraan liberalen en (sociaal-)democraten hechten.

Ook als het om de begrippen verantwoordelijkheid en maatschappelijke onderneming gaat, zien we een versmalling in betekenis en eenzijdige kleuring optreden. Vanouds heeft de christen-democratie – in verschillende varianten – de verantwoordelijkheidsverhouding tussen overheid, maatschappelijke instituties en sferen en de individuele burger als kernthema van haar politiek-sociale leer beschouwd. Als men iets van een Nederlandse traditie op dit terrein zou willen onderscheiden, dan dat in ons land de staat betrekkelijk zwak, de maatschappij met haar instituties en verbanden betrekkelijk sterk is geweest. In het nieuwe CDA-denken wint de markt het van de maatschappelijke instituties. Het begrip verantwoordelijkheid strekt zich niet langer uit tot verantwoordelijkheden in de verschillende lagen en sferen van de maatschappij – zoals de publieke moraal in overheidsorganisaties of de verantwoordelijkheid van professionals voor goede dienstverlening – maar is gericht geraakt op de indivi-

duale verantwoordelijkheid van de individuele burger. In economische zin worden burgers consumenten van publieke diensten, die via vraagsturing hun voorkeuren kenbaar maken. In het onderwijs bijvoorbeeld leidt dit tot een voortgezette ‘vermarkting’, waarbij de betekenis en de organisatie van de aanbodzijde uit het zicht raken. In sociale zin worden burgers vooral aangesproken als slachtoffers van hun eigen gedrag. Dan ontstaat het risico dat individuele verantwoordelijkheid omslaat in individuele kwetsbaarheid.

Voor de grote groep instellingen en organisaties die geen overheidsdienst zijn, maatschappelijke doelstellingen nastreven en die niet voor winst produceren, heeft het CDA in zijn nieuwe missie het begrip maatschappelijke onderneming gemunt. Het is een interessante benadering om in publieke en maatschappelijke dienstverlening een middenweg te kiezen tussen overheid en markt,¹⁶ maar in de praktijk wordt de maatschappelijke onderneming vooral een gewoon bedrijf. In plaats van als alternatief voor de markt te functioneren, wordt de maatschappelijke onderneming aldus een bruggehoofd voor de markt in het maatschappelijk middenveld – met onaangename gevolgen.¹⁷

Het interessante proces van ‘herbronning’ waarmee de christen-democratie na de verkiezingsnederlaag van 1994 is begonnen, is uiteindelijk versmald tot een beleidsparadigma waarin betrekkelijk fantasieloos de huidige tijdgeest van markt en natie wordt gevolgd. In de praktijk van het regeringsbeleid is het CDA aldus een

gewone liberale partij geworden, met een accent op privatisering, marktwerking en vraagsturing.

De hervormingsagenda van Balkenende

Met behulp van de ideologische herprofilering van het CDA hebben de kabinetten-Balkenende zich echter wel geafficheerd als uitgesproken hervormingskabinetten. Het zou een geweldige breuk met Paars hebben geforceerd. Dat hervormingsdiscours van Balkenende heeft in een vierjarige cyclus enkele herkenbare stadia doorlopen. Het begon met een apocalyptisch beeld van de situatie waarin Paars Nederland had achtergelaten, waarbij vergeleken de afbeelding van de Apocalyps op de tapijten van Angers een vrolijk schooluitje is. Nu ging eindelijk een kabinet de boel eens opruimen. Vervolgens werd het argument TINA (‘there is no alternative’)¹⁸ in stelling gebracht: slechts door harde hervormingen zou Nederland er weer bovenop kunnen komen. Aan het eind van de cyclus is Nederland opeens weer geheel gezond. Nu doet de bouwmetafoor zijn intrede: het huis staat weer, er moet alleen nog wat aan de inrichting gedaan worden.

Maar hoe geloofwaardig is deze zienswijze? De verbouwing van de verzorgingsstaat is al bijna dertig jaar aan de gang. De opbouw van de verzorgingsstaat heeft nu even lang geduurd als de verbouw en aanpassing. Na dertig vette jaren volgden dertig magere. De 1 procent-operatie van Duisenberg kan als het begin worden gezien van een hervormingspolitiek die vanaf 1982

onder minister-president Ruud Lubbers momentum kreeg. Sindsdien is er steeds aan de verzorgingsstaat gesleuteld, werd er gesloopt, vertimmerd en gerenoveerd. Eerst ging het vooral om financiële inperking, zoals hoogte en duur van uitkeringen en bezuinigingen op de publieke sector, en beperking van de toegankelijkheid van sociale voorzieningen. Later kwamen daar institutionele veranderingen bij. De verhoudingen tussen sociale partners, overheid en markt verschoven; er kwam een actievere arbeidsmarktpolitiek, waartoe het sociale-zekerheidsstelsel moest bijdragen; uitvoeringsorganisaties veranderden van karakter. De activerende verzorgingsstaat deed zijn intrede al aan het begin van de jaren negentig.¹⁹

In dat licht doet de retoriek van de kabinetten-Balkenende ongeloofwaardig aan. Niet het nieuwe van de koers valt op, maar juist de continuïteit. Die is, gezien de langdurige presentie van de VVD in de regering, ook niet verwonderlijk. Als het om de hervorming van de verzorgingsstaat gaat, hebben we vooral een voortzetting van een tamelijk technocratisch type politiek gezien. Dat beleid van activering, versobering en aanpassing aan de internationale economische verhoudingen beheerst Nederland al sinds 1982. Afwijkend is het harde accent op een ander type integratie- en immigratiepolitiek, al is deze laatste zelfs een directe voortzetting van wetgeving onder Paars II.

De continuïteit van de hervormingspolitiek is zelfs uitzonderlijk groot bij de herziening van het zorgstel-

sel. De wetgeving op dit terrein onder Balkenende is – zij het met wat andere accenten – een rechtstreekse voortzetting van wat staatssecretaris Hans Simons tijdens Lubbers III en minister Els Borst onder Paars in gang hebben gezet. Ook de aanpak van de WAO bouwt voort op eerdere initiatieven, waaronder die van het kabinet Lubbers III en Paars II (de zogenaamde wet Poortwachter). De nieuwe WIA, geafficheerd als de definitieve oplossing van het WAO-vraagstuk, kan eerder worden gezien als een bewijs van bestuurlijk ongeduld en een veel te snelle aanscherping van de Poortwachterswet dan als een politieke trouvaille.

Dat de hervormingsarbeid van de kabinetten-Balkenende eerder een voortzetting van Paars dan een breuk is, is geen aanbeveling. In meerdere opzichten lijdt Balkenende III aan dezelfde kwalen als Paars II. Ook toen dacht men de hervormingsarbeid zo'n beetje voltooid te hebben; ook toen was men optimistisch over het financieel-economische kader; ook toen ontnam beleidsblindheid het zicht op de maatschappelijke realiteit. De kritiek die Balkenende in 2001 op Paars formuleerde is met enige nuancering ook op zijn eigen regeerperiode toepasbaar. Ook toen waren sommige hervormingen succesvol. Maar ook toen al leed het hervormingsbeleid gericht op de publieke sector aan een aantal structurele tekortkomingen. Daarin is geen verandering opgetreden.

In de eerste plaats staan aanzienlijke delen van het publieke domein al lange tijd onder grote financiële

druk. Het onderwijs is daarvan een tamelijk schrijnend voorbeeld. Al meer dan twintig jaar lijdt deze sector aan vormen van desinvestering. Sommige daarvan komen pas op langere termijn aan het licht, zoals het verdwijnen van hooggekwalificeerde docenten in het voortgezet onderwijs. Acht jaar geleden stelden wij in dit verband de vraag 'of bij alle politieke retoriek over het belang van kennis voor de economie, daaruit ook voldoende consequenties worden getrokken voor de omvang en richting van publieke investeringen. [...] Als wij menen dat onderwijsinstellingen de belangrijkste centra voor onze kenniseconomie zijn, dan zullen zij meer op tempels dan op kippenhokken moeten lijken.'²⁰ Deze opmerkingen zijn nog steeds actueel.

De hervormingsarbeid in de publieke sector wordt bovendien gekenmerkt door een totaal verkeerde beleidscyclus. De sturingspretenties van de overheid zijn nog steeds groot. Het zwaartepunt van de beleidscyclus ligt bij het ontwerpen van beleid en formuleren van wijzigingen en nadere regels. Die voortdurende stapeling leidt tot overlast in grote delen van de publieke sector, zoals de Algemene Rekenkamer in een buitengewoon indringend rapport nog eens heeft laten zien.²¹ Uitvoeringsorganisaties raken daardoor in een spiraal van permanente aanpassing aan nog meer nieuwe regels.

Aan de uitvoering van het beleid wordt nog steeds onvoldoende aandacht besteed. Kan het wel wat men wil? Bij nieuw beleid wordt de uitvoeringspraktijk niet

standaard als belangrijk toetsingscriterium gehanteerd. De Eerste Kamer heeft naar aanleiding van het rapport van de Algemene Rekenkamer daarop weliswaar aangedrongen bij het kabinet-Balkenende, maar nul op het rekest gekregen. Zelden zijn vragen of problemen van de werkvloer van de publieke sector leidend bij het formuleren van beleid. Daardoor blijft de kloof tussen beleidswerkelijkheid en maatschappelijke realiteit in stand. Veel beleid komt nooit van het papier af; in beleidscircuits wordt veel heen en weer geschoven; aan de onderliggende maatschappelijke vraagstukken gebeurt dan ondertussen weinig. De jeugdzorg is daarvan inmiddels een berucht voorbeeld.

Op het gebied van sturing en verantwoording in de publieke sector heerst al langere tijd een conceptuele armoede. Het Weberiaanse model van de ambtelijke organisatie voldoet niet meer, zeker niet waar de overheid allerlei uitvoerende en dienstverlenende taken zelf uitvoert of daarvoor verantwoordelijkheid op afstand heeft. Nieuwe vormen van sturing en verantwoording zijn sinds het begin van de jaren negentig ontleend aan de private sector. 'Reinventing government' werd de leus, 'new public management' de praktijk. Het resulterende model voor de publieke sector voorziet in meer management, uitgebreide verantwoordingsprocedures en meer of minder uitgebreide vormen van marktwerking. Voor de rol van de professionals is in dit model veel minder aandacht, evenmin als voor publieke of professionele moraal als leidraad voor handelen.²²

Het resultaat van dit alles is een ‘verrommeling’ van het publiek domein. Het leidt niet tot meer vertrouwen in de publieke en politieke instituties. De professionals worden er niet vrolijker van en ook bij een groot publiek is sprake van veranderingsmoeheid. De kloof tussen de tevredenheid over het eigen leven staat in schril contrast tot de afkeer van de politiek. Om John K. Galbraith’ vroegere uitspraak over private welvaart en publieke armoede te parafraseren: tegenover privaat geluk staat publiek wantrouwen.

Het publieke domein stond – ook al onder Paars – sterk onder druk. Het gaat niet alleen om de dienstverlening, ook om de kwaliteit van wet- en regelgeving, het vertrouwen in politieke instituties en politici, en de overtuigingskracht van het politieke discours. Hoezeer de kabinetten-Balkenende de Fortuyn-agenda ook hebben trachten over te nemen, op al deze punten is daar niet veel van terechtgekomen. Het bestuurlijke gestuntel ten aanzien van inburgering, de instabiliteit van de regeringsformaties, het onhandige optreden van vooraanstaande bewindslieden bij het referendum over de Europese grondwet: de bestuursstijl van de kabinetten-Balkenende heeft niet bijgedragen aan de versterking van gezag en legitimiteit van de politiek.

Urgenties voor de komende kabinetsperiode

Eén thema stond bij de verkiezingen van 2002 centraal: de interculturele betrekkingen in Nederland en het vraagstuk van de integratie. Het zou een illusie zijn

te denken dat in een kabinetsperiode van vier jaar dit vraagstuk kan worden opgelost. Het is buitengewoon urgent gebleven.²³ De ontwikkelingen in onze buurlanden laten zien dat Europa nog maar aan het begin staat van het ontwerpen van een samenlevingsmodel met grote diversiteit aan opvattingen en achtergronden. Nederland biedt ten opzichte van de grote burens misschien een ideale schaal om als Europees laboratorium voor integratie te fungeren, maar wordt tegelijkertijd met een uitzonderlijke situatie geconfronteerd. Han Entzinger: ‘Er is geen land in Europa waar verhoudingsgewijs zoveel Turken en Marokkanen uit zulke achtergebleven regio’s binnenkwamen. Die hebben grote gezinnen en dat heeft geleid tot zulke buitensporig grote aantallen volgmigranten. Dat is uniek in Europa.’ Maar, zo voegt deze socioloog daaraan toe: dat zal tijdelijk zijn.²⁴

Het gaat niet alleen om het behoud van een vreedzaam samenlevingsmodel en het voorkomen van verregaande radicalisering, ook een populisme van het midden kent risico’s en minder aangename kanten. Vooral in de grote en middelgrote steden zal een delta-plan moeten worden uitgevoerd: om achterstanden weg te werken en om een nieuw gemeenschappelijk samenlevingskader te ontwikkelen.

Om de middelpuntvliedende krachten te beteugelen is er alle reden een robuuste coalitie te smeden, die de aanpak van het integratievraagstuk ter hand neemt en de samenlevingsspanningen in de grote ste-

den vermindert. Zoals de Nederlandse politiek uiteindelijk het grote sociale vraagstuk van arbeid en ongelijkheid in de twintigste eeuw van zijn scherpe kanten heeft ontdaan en een Europees model van het kapitalisme heeft helpen vormgeven, zo zou een stevige politieke coalitie de grote sociale kwestie van dit moment, de integratie, moeten aanpakken. Een dergelijke coalitie zou sociale en culturele binding moeten herstellen – vooral in de grote steden – maar daarnaast ook een antwoord moeten bieden op de uitdagingen van de internationale economie en zorg moeten dragen voor een grondige verbetering van de publieke sector. De *hands on*-benadering van Rotterdam en de-boel-bij-elkaar-houden van Amsterdam in één formule.

Vier jaar Balkenende

In het *WBS jaarboek 2006* worden drie verschillende invalshoeken gekozen. Allereerst wordt aandacht besteed aan de context waarin Balkenende en zijn regeringsploegen hebben geopereerd. In de tweede plaats richt dit jaarboek zich op het beleid van de kabinetten-Balkenende. Het gaat daarbij om terreinen waaraan ze prioriteit hebben gegeven als belangrijke pijlers onder het gevoerde beleid zoals de integratie, de innovatie van de economie, normen en waarden, Europa. Ten slotte zal aandacht worden besteed aan de oppositie en aan de mogelijke en wenselijke alternatieven na vier jaar Balkenende.

Jouke de Vries opent de beschouwingen met een betoog over continuïteit en verandering in de Nederlandse politiek sinds 2002. Politicologen en historici zijn geneigd de doorgaande lijnen van gematigdheid en consensusvorming in de Nederlandse politieke cultuur te benadrukken. Maar vertegenwoordigt Balkenende niet een door Fortuyn geforceerde breuk in deze consensus – en daarmee werkelijk nieuwe politieke verhoudingen? De Vries meent dat met de verkiezingen van 2006 een cruciaal moment is bereikt en voorziet een herstel van de continuïteit, met alle regels van dien, waaronder die van de uiterste noodzaak in coalitievorming met de PVDA.

Kees van Kersbergen en André Krouwel onderzoeken de ideologische achtergronden van de heroriëntatie van de christen-democratie sinds 1994. Het CDA, zo luidt hun stelling, heeft bij zijn herbronning twee verschillende wegen ingeslagen. Enerzijds zijn de christen-democraten in hun opvattingen over het publieke domein en de economie steeds dichter bij de liberalen komen te staan, anderzijds hebben zij op het moreel-ethische terrein gekozen voor een christelijk-conservatieve opvatting. De calvinistische jongens van de zondagsschool hebben de macht in het CDA overgenomen en dat is slecht nieuws voor de PVDA. Want de verschuiving van het CDA-gedachtegoed in een monoculturele, nationalistische en conservatieve richting betekent dat niet alleen de katholieke jongens en meisjes van het parochiehuis, maar ook de sociaal-demo-

craten die hopen op een nieuwe rooms-rode coalitie, een moeilijke tijd tegemoet gaan.

In zijn bijdrage over de linkse oppositie brengt Jaap Jansen de verschillen en overeenkomsten tussen de PVDA, GroenLinks en de Socialistische Partij in kaart. Hij beschrijft de posities die Wouter Bos, Femke Halsema en Jan Marijnissen hebben betrokken tijdens vier jaar Balkenende. Zijn conclusie: de megademonstratie op het Museumplein van november 2004 verenigde weliswaar de oppositie, maar een gemeenschappelijke basis voor een gezamenlijk progressief optreden, bijvoorbeeld in een nieuw kabinet, ontbreekt. Zelfs al mochten de electorale resultaten veelbelovend zijn, dan nog ligt een linkse coalitie niet voor de hand.

Frans Leijnse bericht over het onderzoek naar de mogelijkheden van een CDA-PVDA-kabinet in 2003 waar hij als informateur direct bij betrokken was. Naar zijn opvatting zijn de PVDA en het CDA in de paarse jaren sterk van elkaar vervreemd geraakt in sociologische achtergrond en politieke en bestuurlijke oriëntatie; daardoor en als gevolg van de uitgesproken voorkeur van het CDA om de coalitie met de VVD voort te zetten mislukte de informatie in 2003, niet als gevolg van inhoudelijke meningsverschillen. Hij meent dat het populisme in de Nederlandse politiek zich heeft genesteld in een deel van de oude partijen in het centrum van de macht en een gevaar vormt voor de stabiliteit van de samenleving. De PVDA en het CDA zouden een coalitie moeten aangaan om het populisme de pas af te

snijden en een programma uit te voeren gericht op maatschappelijke integratie en samenhang.

Het merkwaardige van Balkenendes rol in de media is dat hij het resultaat van een totaal verkeerde casting lijkt te zijn als minister-president. Denk aan het beeld van een Nederlandse Harry Potter in de buitenlandse pers. Tegelijkertijd echter weet hij met zijn publieke optreden vertrouwen te scheppen. Liesbet van Zoonen analyseert deze paradox en komt tot de conclusie dat niet alleen zijn eigen authenticiteit maar ook zijn tegenspelers, onder wie ook Wouter Bos, hem het reliëf geven waaraan hij zijn populariteit kan ontleenen.

De beeldvorming van Balkenende in de fotojournalistiek komt aan bod in het afsluitende essay van Simon Kool en de door hem gekozen foto's van de drie kabinetten-Balkenende. Hij geeft een kort historisch overzicht van de relatie tussen de parlementaire fotografie en de politiek en plaatst daarin de beeldvorming van de vier voorgangers van Balkenende: Joop den Uyl, Dries van Agt, Ruud Lubbers en Wim Kok. Het fotojournalistieke beeld sinds 2002 laat de verruwing van de politieke omgangsvormen zien, zo betoogt Kool. De politieke fotografen hebben een beeld opgeroepen van een premier die zich weliswaar ongemakkelijk in het Haagse circuit bewoog, maar buitengewoon op zijn gemak was daarbuiten, in Veenendaal bijvoorbeeld. Geen premier, zo laat Kool zien, was overigens zozeer het slachtoffer van lookalikes.

Andere stukken in dit jaarboek hebben betrekking op verschillende deelterreinen van het kabinetsbeleid. Menno Hurenkamp en Monique Kremer analyseren de wijze waarop de hervorming van de verzorgingsstaat is ingezet. Zij menen dat daarbij de verkeerde accenten zijn gelegd. Met behulp van de begrippen ‘lichte’ en ‘zware’ gemeenschappen betogen zij dat zowel een gezinspolitiek nodig is die de gezinsleden ontlast van een overlast aan taken, als ook een integratiepolitiek die veel actiever verbanden tussen autochtone Nederlanders en migranten organiseert. De overheid kan in hun ogen een belangrijke rol spelen bij het tot stand brengen van nieuwe sociale verbanden die als basis kunnen dienen voor een moderne verzorgingsstaat.

Het normen-en-waardendebat was een van de paradepaardjes van de kabinetten-Balkenende. Hans Boutellier probeert te achterhalen waarom het normen-en-waardenoffensief, mede gebaseerd op de communitaristische opvattingen van Etzioni, niet gelukt is. Hij doet dit aan de hand van enkele cruciale interventies in het debat: het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en een onderliggende voorstudie van Gabriël van den Brink. Zijn conclusie: de overheid heeft in de huidige omstandigheden wel degelijk een grond om een morele positie te kiezen om de continuïteit van de sociale orde te garanderen, maar de richting die Balkenende en zijn adviseurs hebben gekozen, bleek niet vertaalbaar in con-

crete actie. Boutellier meent dat de overheid vooral een rol kan spelen in het formuleren van een normatieve taak van instituties en organisaties – van de school tot en met het zwembad.

Op 1 juni 2005 stemden degenen die aan het referendum over de Europese grondwet deelnamen in onverwachte mate tegen. Het Nederlandse nee dreunde niet alleen na in Europa maar vooral in Nederland zelf. Het werd verstaan als een uiting van diep wantrouwen tegen de politieke elite. Die had met contraproductieve actie geprobeerd het electoraat tot een ja te dwingen. Jan Rood neemt het referendum als vertrekpunt voor een beschouwing over de Europapolitiek van de kabinetten-Balkenende en hun voorgangers. Het referendum was niet alleen onderdeel van een vertrouwensbreuk tussen electoraat en politieke elite maar ook een signaal van bezorgdheid over tempo en diepgang van de Europese integratie. De politieke elite heeft, zo meent Rood, bovendien het nee over zichzelf afgeroepen door haar buitengewoon kritische opstelling ten opzichte van de Europese Unie in de afgelopen periode. De door het kabinet gevoerde campagne was geen grote hulp. Het heeft echter weinig zin de kop in het zand te steken: de Europese integratie is een – tamelijk zegenrijk – feit. Dat zal de basis moeten zijn voor een broodnodige standpuntbepaling van de politieke elite over de Nederlandse houding na het referendum.

Paul Rusman buigt zich over een ander heikel onderwerp uit de buitenlandse politiek: het zenden

van Nederlandse troepen naar Irak en Afghanistan. Hij plaatst de interventiemissies niet alleen in het kader van de internationale oorlog tegen terreur, maar ook van de binnenlandse politieke verhoudingen. Hij maakt een nauwkeurige reconstructie van de besluitvorming en laat zien hoe en waarom het kabinet-Balkenende uiteindelijk koos voor de interventiemissies.

Wie terugblijkt op vier jaar Balkenende, heeft zonder twijfel Ayaan Hirsi Ali en Rita Verdonk op het netvlies. Integratie, inburgering, de verhouding tussen moslims en niet-islamitische Nederlanders, het lot van uitgeprocedeerde asielzoekers, de moord op Theo van Gogh: zij beheersten het nieuws, de media en de opiniepagina's van de kranten, zo niet de gesprekken aan tafel en de hoofden van de burgers. Een krachtig symbool van de benadering van het integratievraagstuk ten tijde van de kabinetten-Balkenende is *Naar Nederland*. Deze film dient als studiemateriaal voor het inburgeringsexamen dat nieuwkomers tegenwoordig moeten afleggen. Sherwin Nekuee en Bart Top keken ernaar en doen verslag. Ze zien dat een achterhaald beeld van Nederland wordt neergezet en een misplaatst beeld van de immigrant wordt gegeven. Het is tijd voor een nieuwe film.

Heleen Mees analyseert een van de centrale thema's van het CDA-programma: het gezinsbeleid. De kabinetten-Balkenende mogen dan wel het gezin in hun ideologie centraal hebben gesteld, in het beleid is daarvan niet zo vreselijk veel te merken. In de huidige gezinnen doen zich twee fundamentele problemen voor.

Het ene is dat gezinsrelaties tamelijk instabiel zijn en dat als gevolg veel eenoudergezinnen voorkomen, waarbij voor ouder meestal moeder gelezen moet worden. Het tweede is dat vrouwen in gezinssituaties er nog steeds in economisch opzicht aanzienlijk slechter voorstaan dan mannen. Mees meent daarom dat de economische positie van vrouwen aanzienlijk versterkt moet worden – en dus de arrangementen om ouderschap en carrière te combineren.

Het Innovatieplatform is het visitekaartje van de kabinetten-Balkenende geweest op het gebied van economische innovatie. Innovatie en ondernemerschap waren belangrijke prioriteiten in het beleid. Wat is daarvan terechtgekomen? Bart Nooteboom plaatst kritische kanttekeningen bij de werkwijze van het Innovatieplatform en de voorgestelde maatregelen op het terrein van innovatie. Een eerste voorwaarde, zo meent hij, om innovatiebeleid in een kenniseconomie te ontwerpen, is om kennis te nemen van eerdere initiatieven op dit terrein en een helder beeld te hebben van innovatieprocessen. Op grond van zijn eigen onderzoek en ervaringen doet hij een aantal aanbevelingen voor een innovatiebeleid, beter dan dat van Balkenende.

De redactie van het jaarboek van de WBS verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid. Het curatorium van de stichting benoemt de redacteuren. Dit jaar werd de redactie uitgebreid met Menno Hurenkamp.

NOTEN

- 1 J.P. Balkenende, 'Groen over paars. Over de heroriëntatie van het cda', in: F. Becker e.a. (red.), *Zeven jaar paars. Het tweëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 2001, p. 229-261.
- 2 J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg 2002. Het in noot 1 genoemde artikel van Balkenende is in dit boek opgenomen.
- 3 Zie bijv. het hoofdredactioneel commentaar van de *Volkskrant* van 29 augustus 2006 ('vvd naar het midden') over het verkiezingsprogramma van de vvd: 'Opmerkelijk is dat de vvd louter kijkt naar de toekomst en zich geen rekenschap geeft van het gevoerde beleid. Een laakbare omissie.'
- 4 Zie voor een indringende analyse langs deze lijnen: J. de Vries en S. van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de politiek. Paars II en de revolutie van Fortuyn*, Amsterdam 2005, i.h.b. p. 131 e.v.
- 5 *Duidelijkheid en daadkracht*. Regeringsverklaring kabinet Balkenende, 26 juli 2002; Regeringsverklaring kabinet Balkenende II, 11 juni 2003.
- 6 Balkenende, 'Groen over paars', p. 242.
- 7 Vgl. U. Rosenthal, 'Blauw over paars. Liberaal tij en de liberale machtsparadox', in: Becker e.a. (red.), *Zeven jaar paars*, p. 261-281.
- 8 Vgl. bijv. J. Chorus, 'De lancering van een cda-leider. Jan Peter en de Schlemmerclub', in: *NRC Handelsblad*, 30 november/1 december 2002; L. Wytzes, 'Stille revolutionair. Het leven en de ambitie van de toevallige premier Jan Peter Balkenende', in: *Elsevier*, 22 april 2006.
- 9 Balkenende, 'Groen over paars', p. 234.
- 10 Ibidem, p. 238.
- 11 Ibidem, p. 244.
- 12 Vgl. P. Kalma, 'Het cda verloochent zijn eigen traditie', in: *de Volkskrant*, 18 oktober 2005. Zie voor een vergelijkbare, maar verder veel bredere kritiek vanuit christen-democratische hoek: B. de Vries, *Overmoed en onbegagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II*, Amsterdam 2005.
- 13 R. van der Veen, *Nieuwe vormen van solidariteit. Sociaal-democratische beginselen en de verzorgingsstaat*, Amsterdam 2005.
- 14 J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam 2004.
- 15 Vgl. Balkenende, *Anders en beter*, p. 53, voor deze beschrijving van de Nederlandse culturele identiteit.
- 16 *Investeren in de samenleving. Een verkenning naar de missie en positie van de maatschappelijke onderneming*, Wetenschappelijk Instituut voor het cda, Den Haag 2005. Vgl. voor een uitgebreide analyse van het maatschappelijk ondernemen vanuit sociaal-democratische invalshoek: *Socialisme & Democratie*, 62 (2005) 7/8 en 11.
- 17 Vgl. P. Kalma, 'Quasi-ondernemers', in: P. Dekker (red.), *Particulier initiatief en publiek belang. Beschouwingen over de aard en toekomst van de Nederlandse non-profitsector*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2002, p. 155-176.
- 18 Zie voor dit begrip V.A. Schmidt, 'The role of public discourse for social democratic reform projects in Europe', in: V.A. Schmidt e.a., *Public discourse and welfare state reform. The social democratic experience*, Amsterdam 2005, p. 24.
- 19 Zie voor een overzicht: F. Becker en R. Cuperus, 'Welfare state blues. Thirty years of reform policy in the Netherlands', in: Schmidt e.a. (red.), *Public discourse and welfare state reform*, p. 133-157.
- 20 F. Becker e.a. (red.), *Om de kwaliteit van het onderwijs. Het negentiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1998, p. 14.
- 21 *Tussen beleid en uitvoering: lessen uit recent onderzoek van de Algemene Rekenkamer*, Den Haag 2003, te vinden op <http://www.rekenkamer.nl/>.
- 22 Zie H.D. Tjeenk Willink, 'Algemene beschouwingen', in: Raad van State, *Jaarverslag 2004*, te vinden op www.raadvanstate.nl. Overigens is er in het kabinetsbeleid weinig oog voor deze kant van het publieke domein, ondanks pogingen van het Wetenschappelijk Instituut van het cda de rol van de professionals op de politieke agenda te brengen. Vgl. G. van den Brink, T. Jansen en D. Pessers (red.), *Beroepszeer: Waarom Nederland niet*

goed werkt, Themanummer Christen Democratische Verkenningen, zomer 2005.

23 Vgl. voor een indringend verslag terzake: M. Kleijwegt en M. van Weezel, *Het land van haat en nijd. Hoe Nederland radicaal veranderde*, Amsterdam 2006.

24 L. Starink, 'Socioloog Han Entzinger: "Accepteer de multiculturele samenleving als gegeven"', in: *M. Het maandblad van NRC Handelsblad*, september 2006, p. 23.

Balkenende en het onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek

Jouke de Vries

Oud-premier Joop den Uyl wist het als geen ander: de marges van de democratische politiek zijn smal. Ruim voor zijn premierschap formuleerde hij het in 1970 als volgt:

Voor velen heeft dit stellig de smaak van de politiek van compromissen en van de haalbare kaart, die de politiek een slechte reputatie bezorgt. Zij smalen op schroefjesverdraaiers en marginale veranderingen. Maar zij miskennen de aard en de mogelijkheden van de politiek. Zeker in een hoogontwikkelde industriële samenleving zijn abrupte beleidsveranderingen niet mogelijk. Men kan niet van het ene jaar op het andere de belastingdruk met 3 % van het nationale inkomen opvoeren. Men kan evenmin van de ene dag op de andere bestuursstructuren grondig omvormen. Maar daarom zijn de kleine veranderingen niet onbelangrijk. De verlegging van het beleid met tien graden kan uiteindelijk het verschil zijn tussen oorlog en vrede.¹

De stelling dat de marges van de democratische politiek smal zijn is eerder geponeerd door de Amerikaan-

se politiek-econoom Charles Lindblom. Hij werd bekend door zijn studies van de Amerikaanse pluralistische democratie en zijn zogeheten incrementele besluitvormingsmodel.² In de politicologische en bestuurskundige literatuur is dit ook wel het model van de kleine stapjes genoemd. Het gaat terug op de *trial and error*-inzichten van de wetenschapsfilosoof Karl Popper en de biologische evolutieleer van Charles Darwin: maatschappelijke ontwikkelingen gaan geleidelijk en niet schoksgewijs. Lindblom stelt op basis van empirisch onderzoek naar het functioneren van de Amerikaanse democratie dat politieke beslissingen de status-quo slechts marginaal beïnvloeden. Dat komt onder andere doordat beslissers zo hun cognitieve beperkingen hebben en er in de politiek allerlei barrières bestaan die de agenda vertekenen, zoals stemprocedures, de bureaucratie, belangengroepen en de media. Daarom komen wij in de politiek nooit tot het beste besluit en blijven vele maatschappelijke vraagstukken lange tijd, onopgelost, op de politieke agenda staan.

De complexiteit van politiek en bestuur is sinds Den Uyl over de smalle marges van de democratische politiek schreef, onmiskenbaar toegenomen. De be-

langrijkste verklaringen daarvoor zijn de globalisering van de economie, de vervlakking van de ideologieën, het verdwijnen van het middenveld, de individualisering, de gevolgen van de ICT-revolutie en de grote invloed van publieke en commerciële media op de beeldvorming rond politiek en bestuur. De hoog geïndustrialiseerde maatschappij van Den Uyl is geëvolueerd in de richting van een buitengewoon complexe diensteneconomie waarbinnen politiek en bestuur steeds verder fragmenteren. Daardoor ontstaat er ook veel bestuurlijke drukte waar zo langzamerhand geen doorkomen meer aan is.

De logische gevolgtrekking uit dit alles zou moeten zijn dat politieke besluitvorming vandaag de dag nog problematischer is dan in het verleden. De marges van de democratische politiek lijken voor Jan Peter Balkenende nog smaller dan indertijd voor Den Uyl. Regeren is alleen maar moeilijker geworden.

Twijfel aan de smalle marges

Op basis van deze inzichten zouden wij snel klaar zijn met de analyse van de door Balkenende geleide kabinetten. Vanwege de complexiteit van de maatschappij zou geen enkele minister-president meer in staat zijn ook maar iets voor elkaar te krijgen. Dat zou nog sterker moeten gelden voor Balkenende, omdat hij min of meer toevallig minister-president werd en niet kon bogen op veel leidinggevende ervaring. Hoewel hij in kleine kring en zonder camera als zeer humoristisch en

joviaal bekendstaat, vinden velen hem niet geschikt voor zijn vak omdat hij ouderwets en stijfburgerlijk overkomt en gebukt zou gaan onder zijn Harry Potter-imago.

Deze boodschap was in de beginfase zo sterk dat Balkenende er zelf bijna in leek te gaan geloven. De populaire beeldvorming over de *jeune premier* decreteert verder dat hij zich op belangrijke momenten niet laat zien, of te lang wacht voordat hij leiding geeft. Voorbeelden zijn de kabinetscrisis op de avond van de begrafenis van prins Claus, de Margarita-affaire, het huwelijk tussen Mabel Wisse Smit en prins Friso, de commotie na de moord op Theo van Gogh, de gang van zaken rond het referendum over de Europese grondwet en diverse andere kabinetscrises.

Maar klopt dit beeld wel? Of worden wij hier te gemakkelijk beïnvloed door het populaire Balkenende-*bashing*? Balkenende kwam tijdens het hoogtepunt van de revolte van Fortuyn aan de macht en moest de naweeën van dramatische gebeurtenissen het hoofd bieden. Natuurlijk, zijn kabinetten hebben bij lange na niet alle problemen opgelost en modderden op diverse terreinen ook maar wat voort. Maar aan de andere kant zijn bepaalde hardnekkige dossiers, zoals de WAO en de hervorming van de gezondheidszorg, tot een oplossing gebracht. Daarvoor waren grote, ingrijpende besluiten nodig.

De twijfel slaat nog meer toe als tijdens Balkenende III, het rompkabinet, duidelijk wordt dat de Neder-

landse economie na een jarenlange recessie weer begint te groeien. Dat is deels een gevolg van de aantrekkende internationale economische conjunctuur, maar heeft toch ook te maken met beleidsveranderingen die de kabinetten-Balkenende hebben doorgevoerd.

Naar aanleiding hiervan stel ik dat het beleid van deze kabinetten eigenlijk niet adequaat kan worden beschreven en geanalyseerd aan de hand van het incrementele besluitvormingsmodel. We kunnen moeilijk volhouden dat Balkenende niets voor elkaar heeft gekregen en dat de marges van de besluitvorming in alle voorkomende gevallen nog smaller zijn dan Den Uyl al vermoedde. Omdat de traditionele besluitvormingstheorie een paar grote prestaties van 'Balkenende' niet kan verklaren, ben ik op zoek gegaan naar een alternatief verklaringsmodel.

Het model van het onderbroken evenwicht

In eerste instantie kwam ik uit bij een theoretische notie over politieke paradigmawisselingen.³ Dit idee is geënt op het werk van de wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn.⁴ Hij onderscheidt in de wetenschap perioden van 'normale' wetenschappelijke activiteit en perioden van wetenschappelijke revolutie. In een 'normale' periode is er sprake van een dominant paradigma, bestaande uit een verzameling concepten en theorieën waarmee de werkelijkheid wordt geobserveerd en geanalyseerd. Dit dominante paradigma wordt geaccepteerd tot het moment dat nieuwe verschijnselen er niet meer

mee kunnen worden verklaard. Dergelijke anomalieën leiden dan bij steeds meer wetenschappers tot twijfel en ze worden aangespoord om nieuwe theorieën te construeren. Langzamerhand gaat men ook geloven in de nieuwe theorie(ën). Dan draaien de verhoudingen en wordt de opkomende theorie algemeen geaccepteerd.

In zijn boek over wetenschappelijke paradigmawisselingen verwijst Kuhn zelf al naar de analogie met politieke revoluties en revoltes. Het lijkt namelijk alsof dergelijke paradigmawisselingen zich ook in de politiek voordoen. Kuhn stelt echter dat het oude wetenschappelijke paradigma nooit in zijn geheel wordt vervangen maar zich altijd – na een bepaalde periode – deels herstelt. Hetzelfde zien we in de politiek. De oude, eens dominante, politieke agenda wordt soms schijnbaar totaal verdrongen door een nieuwe. Maar verschillende elementen van de oude agenda blijken zich, als de politieke stofwolken zijn neergedaald, te hebben gehandhaafd naast of binnen de nieuwe dominante agenda. Ook een politieke paradigmawisseling gaat altijd gepaard met concurrentie tussen het oude en het nieuwe paradigma.

Dit model van de politieke paradigmawisseling is interessant, maar schiet nog tekort om de politieke turbulentie die wij vanaf 2002 meemaken te verklaren. De revolte van Fortuyn was meer dan een politieke paradigmawisseling, want er was ook sprake van de vervanging van politieke leiders, het opruimen van

oude politieke symbolen ('nieuwe politiek', 'de puinhopen van Paars') en de opkomst van nieuwe politieke partijen.

Ik ben in dit verband gecharmeerd geraakt van het aan het politieke paradigmamodel gerelateerde *punctuated-equilibrium*-model.⁵ Dit model van het onderbroken evenwicht poogt een verklaring te bieden voor de plotselinge onderbreking van een stabiele evolutionaire ontwikkeling door een politieke revolutie of zelfs revolutie. In een dergelijke periode lijkt niets uitgesloten. Oude machthebbers en symbolen worden vervangen, de bestaande politieke agenda wordt radicaal bekritiseerd, nieuwe scheidslijnen krijgen aandacht en de politisering viert hoogtij. In een dergelijke situatie is er wel ruimte voor grote ingrijpende beleidsbeslissingen en lijken de marges fors te worden opgerekt. Een onderbroken evenwicht is dus eigenlijk een turbovariant van een politieke paradigmawisseling met alle accessoires van het standaardmodel. Als we bijvoorbeeld de revolutie van Fortuyn vergelijken met het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers in de herfst van 1982, dan zien we dat er in beide gevallen een nieuwe politieke agenda tot stand kwam. De politieke turbulentie, zo kenmerkend voor 2002, was echter in 1982 nagenoeg afwezig.

De politieke paradigmatstrijd van 2002

De verkiezingen van 15 mei 2002 kunnen worden geïdentificeerd in termen van een politieke paradigmawisseling

met een onderbroken evenwicht. De revolutie van Fortuyn leidde ertoe dat er een nieuwe agenda tot stand kwam, die de tekortkomingen van Paars wilde repareren. Deze nieuwe agenda was qua inhoud niet zozeer economisch, maar veel meer cultureel. Fortuyn maakte politiek van zaken die door de paarse kabinetten niet konden worden aangepakt omdat de links-rechtstegenstelling binnen Paars tijdelijk werd gepacificeerd. Hij politiseerde de zwakke punten van de paarse agenda, zoals de problemen van de multiculturele samenleving en de grootschaligheid in het onderwijs en de zorg.

De politieke strijd ging in 2002 naar mijn mening tussen twee paradigma's. Paars werkte met een progressief liberale agenda. Deze agenda was door de tegenpolen uit de Nederlandse politiek – de VVD en de PVDA – in grote lijnen geaccepteerd. Belangrijke punten van dit beleidskader zijn de internationale solidariteit, die zich uit in een hoge bijdrage voor ontwikkelingssamenwerking, een sterk cultureel relativisme waardoor een verscheidenheid aan identiteiten wordt geaccepteerd, een ruimhartig vreemdelingen- en asielbeleid, en een acceptatie van gedogen en het ontkennen van een verband tussen etniciteit en criminaliteit. Daarnaast werd de schaalgrootte in ziekenhuizen en scholen geaccepteerd. Pim Fortuyn noemde dit alles railleurend de agenda van de linkse kerk. Grotendeels vanwege het zogeheten politiek correcte denken bleef deze agenda lange tijd intact.

Het paradigma van Fortuyn stond haaks op dit progressief liberale paradigma. Fortuyn richtte zich op de Nederlandse natie. Hij stond een zeer restrictief vreemdelingen- en asielbeleid voor, doorbrak het cultuurrelativisme en maakte daardoor progressieve dilemma's zichtbaar. Hij was een tegenstander van grootschaligheid en fulmineerde tegen de teloorgang van de publieke sector. Zijn antwoord: verhoog de kwaliteit van scholen en ziekenhuizen en zorg voor een echt veilige leefomgeving. Fortuyn koos radicaal partij voor de 'werkvloer': voor politieagenten, onderwijzend en verplegend personeel.

De verkiezingscampagne van 2002 stond geheel in het teken van deze paradigmatijd en was buitengewoon hard, met als historisch dieptepunt de moord op Pim Fortuyn op 6 mei van dat jaar. De verkiezingsuitslag liet ongekende verschuivingen en veranderingen in het politieke landschap zien. Veel burgers gaven massaal uiting aan hun onvrede, onbehagen en geschokt vertrouwen met een stem op de Lijst Pim Fortuyn (LPF).

Na de politieke aardverschuiving als gevolg van het onderbroken evenwicht trad uiteindelijk het eerste kabinet-Balkenende aan. Balkenende kwam aan de macht omdat hij tijdens de beginfase van het onderbroken evenwicht in 2002 het hoofd koel hield. Zijn analyse van Paars kwam inhoudelijk in de buurt van die van Fortuyn, met wie hij, politiek heel handig, een non-agressiepact sloot. Balkenende I nam de agenda

van uitdager Fortuyn voor een groot deel over, maar wel met een rechtse interpretatie.

Het jaar 2002 kan daarmee, in tegenstelling tot 1982, worden geduid als kantelmoment in de Nederlandse geschiedenis. Mijn stelling luidt dat het eerste kabinet dat na een politieke paradigmawisseling – met of zonder onderbroken evenwicht – aan de macht komt (1982: Lubbers I, 2002: Balkenende I) zich met de nieuwe dominante agenda profileert en dat achtereenvolgende kabinetten zich alleen maar aanpassen aan deze agenda. Zo zagen we veel beleidscontinuïteit tussen Lubbers I, II en III en Paars I en II.⁶ Ook bij de verschillende kabinetten-Balkenende is er sprake van een dergelijke beleidscontinuïteit.

Een interpretatie van de kabinetten-Balkenende

Het eerste kabinet-Balkenende

Het eerste kabinet-Balkenende heeft slechts 87 dagen geregeerd. Dit had met verschillende factoren te maken, die voor een groot deel samenhangen met het onderbroken evenwicht. In de eerste plaats was er na de moord op Fortuyn een hectische politieke situatie ontstaan. De instabiliteit van de Lijst Pim Fortuyn kwam onmiddellijk aan het licht. De partij raakte inhoudelijk zwaar verdeeld en kreeg te maken met een interne machts- en interpretatiestrijd over de te volgen koers. Iedereen in de LPF had uiteindelijk wel een lijntje met Pim en wist wat de grote leider zou hebben ge-

daan. Doordat het gezag van de vermoorde inspirator niet neerdaalde in een goed georganiseerde politieke partij, ontstonden er in de LPF allerlei interne problemen, ondanks het feit dat er geen sprake was van een beleidsmatige verwatering van de LPF-agenda.

Integendeel, het Strategisch Akkoord tussen CDA, LPF en VVD van 3 juli 2002 benoemde vier belangrijke kwesties die door Balkenende I zouden worden aangepakt: veiligheid, zorg, onderwijs en integratie. Voorts moest de sociale en economische structuur van Nederland worden verbeterd. Dit gold ook voor de werking van het openbaar bestuur en de kwaliteit van de leefomgeving. Dan stond er ook nog een ingrijpende wijziging in de gezondheidszorg op stapel. Dit alles moest gebeuren op een moment dat na jaren van economische groei de staat weer ingrijpend diende te bezuinigen.

In de regeringsverklaring van Balkenende I stelde de premier dat zijn kabinet een logische uitkomst was van de verkiezingen van 15 mei 2002. Hij maakte duidelijk dat hij wilde werken aan het herstel van vertrouwen: niet met mooie woorden maar met herkenbare daden. Twee mooie woorden leken desalniettemin de kern van het regeringsbeleid weer te geven: duidelijkheid en daadkracht.

Er kwam in eerste instantie echter weinig van terecht. Binnen het kabinet kregen twee LPF-bewindslieden, Eduard Bomhoff en Herman Heinsbroek, het met elkaar aan de stok. Dit leidde tot een onhoudbare situatie die, gekoppeld aan de chaos in de LPF-fractie,

het onvermijdelijke einde van het kabinet inluidde. Mat Herben, die in het begin algemeen werd gezien als de politieke executeur-testamentair van Fortuyn, raakte al na een paar maanden oververmoeid en trad terug als fractievoorzitter van de LPF. Toen zijn opvolger, Harry Wijnschenk, op een gegeven moment met gewapende bewakers voor overleg op de kamer van CDA-fractievoorzitter Maxime Verhagen verscheen, was dat de laatste druppel. Verhagen stopte onmiddellijk de samenwerking met de LPF en Balkenende koos op de eerstvolgende donderdagavondvergadering met zijn partijgenoten uit het kabinet dezelfde lijn. Het CDA liet overigens VVD-fractievoorzitter Gerrit Zalm, als kamerlid zeer onervaren, het vuile politieke werk opknappen. Zalm liep daarbij politieke averij op. Hij claimde in de media de stekker uit het kabinet te hebben getrokken en stookte hiermee onnodig een politiek vuurtje op. Zijn solide reputatie kreeg daardoor een knauw.

Het tweede kabinet Balkenende

Op 22 januari 2003 vonden er opnieuw verkiezingen plaats. De PVDA beleefde onder de nieuwe leider Wouter Bos electoraal een terugkeer. Bos was staatssecretaris in het tweede paarse kabinet geweest, maar het paarse beeld wist hij af te schudden. Hij won de interne strijd om het lijsttrekkerschap van de PVDA met een mandaat van 60 procent van de leden. Deze ledenraadpleging was ook een gevolg van het onderbroken

evenwicht en dit middel zou door andere partijen (vvd en D66) later eveneens worden ingezet. Tijdens de landelijke verkiezingen in januari 2003 haalde Bos 19 van de 22 verloren zetels terug naar de PVDA. Hij 'verloor' echter de formatie met het CDA, hoewel hij het rechtse financieel-economische beleid van deze partij voor een groot deel accepteerde. Balkenende was echter van meet af aan alleen maar geïnteresseerd in een kabinet met de vvd. Het is een principiële koers van de premier, die rechtser blijkt dan zijn wetenschappelijke geschriften doen vermoeden.

Nadat de onderhandelingen met de PVDA waren mislukt, was het uiteindelijk D66 onder leiding van Boris Dittrich dat in het landsbelang de afweging maakte deel te nemen aan het tweede kabinet-Balkenende en daarmee CDA en vvd aan een meerderheid hielp. D66 nam de plaats in van de LPF, maar de inhoud van de beleidsagenda veranderde nauwelijks. De LPF, vanaf dat moment oppositiepartij, zag wat dat betreft tevreden toe. Veel leden van het progressieve D66 hadden echter grote moeite met de deelname van hun partij aan het tweede kabinet-Balkenende. D66 voegde wel een aantal progressieve elementen aan de agenda toe, vooral op het gebied van het onderwijs en de kennis-economie, maar ze verzuimde daar belangrijke ministeries bij te claimen.

Het Strategisch Akkoord van Balkenende I bleef ook voor het tweede kabinet-Balkenende leidend. Dit was duidelijk te zien in het Hoofdlijnenakkoord dat

door het kabinet Balkenende II in mei 2003 aan de Kamer werd aangeboden. De belangrijkste zin van de hierop gebaseerde regeringsverklaring van 11 juni 2003 was: 'Meedoen, meer werk en minder regels.' Dit was de lijn waarlangs het kabinet zijn antwoord op de eisen van de tijd formuleerde. Economisch bezien was er volgens het kabinet sprake van zwaar weer. Matiging van de lonen, hervormingen van de gezondheidszorg en de aanpak van de vergrijzingsproblematiek kregen veel aandacht. Ondanks de krappe overheidsfinanciën was er wel extra geld voor kennis, onderwijs en onderzoek. Het kabinet wilde minder regels om zo meer ruimte te geven aan burgers en organisaties en ook de administratieve lastendruk moest worden teruggedrongen. Een belangrijk uitgangspunt was verder dat de samenleving haar kracht moest ontleen aan fundamentele waarden en normen. Ook moest het voor migranten duidelijk worden dat het leven in Nederland niet vrijblijvend is.

Een nadere beschouwing aan de hand van zes cruciale punten uit het Strategisch Akkoord, het Hoofdlijnenakkoord en de twee regeringsverklaringen kan helpen bij het beantwoorden van de vraag of en in hoeverre de agenda van Fortuyn ook tijdens de kabinetten-Balkenende dominant is gebleven. Die zes punten zijn veiligheid, zorg, onderwijs, integratie, overheidsfinanciën en openbaar bestuur.

Op het gebied van maatschappelijke veiligheid is wel het een en ander veranderd. Met name het gevoel

van veiligheid is iets verbeterd, hoewel uitgaansgeweld, huiselijk geweld, zinloos geweld en de voortdurende dreiging van terreuraanslagen het veiligheidsgevoel blijvend onder druk zetten.

Wat betreft de zorg is er veel van het regeerakkoord gerealiseerd. Het voorstel tot wijziging van het ziektekostenstelsel is door minister Hans Hoogervorst politiek knap door de Kamers geloodst. Hoewel de oppositie een volksoptand voorspelt, blijft deze vooralsnog uit. Langzamerhand wordt echter duidelijk dat de verzekeraars in de onderlinge concurrentiestrijd hun reserves hebben verspeeld, waardoor de premies de komende jaren ongetwijfeld zullen stijgen.

In het onderwijsdomein is er nog weinig bereikt. Volgens vroege waarschuwsters als de filosoof Ad Verbrugge, de econoom Arnold Heertje en columnist Bob Smalhout voltrekt zich een nationale ramp. Ook Pim Fortuyn zou waarschijnlijk hebben gepleit voor een Onderwijsdeltaplan. Een trendbreuk, deels geïnspireerd door de Fortuyn-agenda, lijkt op termijn onontkoombaar en zal bij geen van de politieke partijen op fundamenteel verzet stuiten.

Op het terrein van de integratie zijn er forse maatregelen getroffen. Het restrictieve vreemdelingen- en asielbeleid was al onder het tweede paarse kabinet – door staatssecretaris Job Cohen – in gang gezet, maar de PVDA was niet in staat om met dit gevoelige punt in politieke zin te scoren. Onder de ministers Hilbrand Nawijn en Rita Verdonk werd het restrictieve beleid

luidruchtig verkondigd en had het deels effect. Het aantal asielzoekers nam ook af omdat een grote toestroom van vluchtelingen uitbleef. De problematiek is echter nog steeds niet geheel opgelost. Veel Nederlanders stemmen inmiddels met de voeten: zij vertrekken uit de grote steden naar het platteland of emigreren naar landen die als minder vol worden beschouwd.

De kabinetten-Balkenende hebben de overheidsfinanciën geleidelijk op orde gekregen onder regie van de langst zittende minister van Financiën. Deze ruimte deels zijn eigen problemen op die hij tijdens het tweede paarse kabinet had laten ontstaan door het begrotingsoverschot te verjubelen.

Hoewel de problemen rond het openbaar bestuur zouden worden aangepakt, zijn er op dit gebied slechts een paar dingen bereikt. Het programma Andere Overheid sluit aan bij technologische vernieuwingen binnen de bestuurlijke organisaties, maar van daadwerkelijke veranderingen in het openbaar bestuur is geen sprake. De relatie tussen het kabinet en het lokale bestuur kwam fors onder druk te staan, mede vanwege de afschaffing van de Onroerende Zaak Belasting (OZB) en de invoering van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Daarnaast was er een crisis rond de invoering van de gekozen burgemeester, waarbij minister Thom de Graaf op 25 maart 2005 ten val kwam in de Eerste Kamer.

Het referendum over de Europese grondwet op 1 juni van dat jaar werd een enorme zeperd voor Balken-

ende en zijn ploeg. Tijdens de aanloop naar het op verzoek van de Tweede Kamer gehouden referendum opereerde het kabinet amateuristisch. Het nee tegen de grondwet maakte – geheel conform de sfeer van het onderbroken evenwicht – een einde aan een lange historische lijn van positieve menings- en besluitvorming over Europese integratie.

Alle initiatieven en ontwikkelingen op bovengenoemde terreinen ademen de geest van de Fortuyn-agenda zonder dat ze er letterlijk uit af te leiden zijn. Dit heeft wederom te maken met het onderbroken evenwicht dat het referentiekader van de beleidsmakers ingrijpend heeft beïnvloed.

Balkenende, die heel graag de stabiliteit wilde herstellen, kreeg te maken met harde en veelvormige kritiek op de inhoud van het kabinetsbeleid. Die probeerde hij te pareren door na het zuur het zoet te beloven: de bevolking zal eerst door de zure appel van de hervormingen heen moeten bijten voordat de resultaten in positieve zin zichtbaar zullen worden.

De zoektocht naar stabiliteit kreeg op 2 november 2004 al te maken met zwaar weer door de moord op cineast Theo van Gogh door Mohammed B., een lid van de uit geradicaliseerde moslims bestaande Hofstadgroep. Aanleiding voor de moord was de korte film *Submission* die Van Gogh samen met het Tweede Kamerlid Ayaan Hirsi Ali (vvd) had gemaakt en vertoond. Theo van Gogh was een uitgesproken suppor-

ter van Pim Fortuyn en ook Hirsi Ali handelde in de geest van (een deel van) zijn agenda: vrijheid van (politiek incorrecte) meningsuiting en anti-islam.

Op 29 juni 2006 sneuvelde het tweede kabinet-Balkenende volkomen onverwachts, maar geheel in de geest van het onderbroken evenwicht. Er ontstond een kabinetscrisis over een kwestie rond Ayaan Hirsi Ali. Deze had ooit bij aankomst in Nederland niet de juiste achternaam opgegeven. Dit feit was allang bekend, maar kwam opnieuw in de publiciteit, waardoor minister Rita Verdonk gedwongen werd op deze zaak te reageren. Zij was politiek verantwoordelijk voor het feit dat Hirsi Ali, ondanks het leugentje over haar achternaam, een Nederlands paspoort had gekregen. Normaal gesproken zou dit incident nooit zijn uitgegroeid tot een kabinetscrisis, maar Verdonk was op dat moment in een harde strijd verwickeld om het vvd-partijleiderschap.

Verdonk, de duidelijkste belichaming van de Fortuyn-agenda in het kabinet-Balkenende, werd – net als overigens Fortuyn in zijn tijd bij Leefbaar Nederland – geadviseerd door *spindoctor* Kay van der Linde: Verdonk is niet rechts en niet links, maar recht door zee. Regels zijn regels luidt het populaire adagium. Zij kon natuurlijk niet lauw reageren op het incident rond haar partijgenote op straffe van beschuldiging van vriendjespolitiek of erger. Hier paste daadkracht en op basis van het snelste ambtelijke onderzoek in de geschiedenis van het openbaar bestuur zette Verdonk in

grote haast deze onbenullige kwestie op scherp door het Nederlandschap van Ayaan Hirsi Ali in te trekken. Vervolgens kwam Verdonk daar weer op terug, maar toen bleek de maat voor D66 vol en trok Lousewies van der Laan de stekker uit het kabinet-Balkenende II door een motie van afkeuring tegen het beleid van Verdonk te steunen.

Het derde kabinet Balkenende Reeds op de avond van de kabinetscrisis spraken Verhagen en Piet Hein Donner hun voorkeur uit voor een rompkabinet dat in ieder geval in staat zou worden gesteld de verkiezingsbegroting aan het parlement aan te bieden. Uit deze gang van zaken valt bijna af te leiden dat CDA en VVD mentaal al veel eerder afscheid hadden genomen van D66. Informatuur Lubbers timmerde binnen een week een nieuw kabinet in elkaar dat zich bijvoorbeeld ook kon blijven inzetten voor het politiek soepel verlopen van het uitzenden van Nederlandse militairen naar de Afgaanse provincie Uruzgan.

Bovendien gunden CDA en VVD het PVDA-leider Wouter Bos niet dat hij slapend rijk zou worden. De positie van Bos werd lastig omdat hij zich vergaloppeerde na de introductie van zijn voorstellen omtrent de financiering van de AOW. Hij was ervan uitgegaan dat er tot de verkiezingen van mei 2007 voldoende tijd zou zijn om zijn keuze toe te lichten. Zijn eerlijkheid valt overigens wel te prijzen, want hij heeft vóór de verkiezingen aangegeven dat hij bepaalde problemen

wil aanpakken en paste vervolgens op basis van de kritiek zijn voorstellen weer aan.

Evaluatie

In de Nederlandse politicologische literatuur bestaan over de stabiliteitsvraag twee interessante hypothesen. De eerste luidt dat de continuïteit in de Nederlandse politiek altijd groter is dan de discontinuïteit. De tweede hypothese luidt dat Nederland zal moeten wennen aan de instabiliteit van de politiek.

Balkenende probeerde een nieuwe stabiliteit te bereiken. Dit was tijdens de eerste twee kabinetten nog niet mogelijk. De problemen rond de LPF, de moord op Van Gogh die de etnische scheidslijn zichtbaar maakte en de uitslag van het referendum over Europa hingen sterk samen met het onderbroken evenwicht. Er zijn echter verschillende recente ontwikkelingen die doen vermoeden dat er weer een nieuwe stabiliteit aan het ontstaan is.

Geleidelijk meer steun voor de agenda van Balkenende
Terwijl Balkenende aanvankelijk met scherpe kritiek werd geconfronteerd, lijkt het vertrouwen in het beleid, maar ook in zijn persoon, vanaf de laatste fase van zijn tweede kabinet toe te nemen. Dit geldt tevens, onder invloed van de aantrekkende internationale economische conjunctuur, voor het vertrouwen van producenten en consumenten. Er wordt langzamerhand meer geïnvesteerd en besteed. Balkenende krijgt ook

vanuit verschillende hoeken beleidsinhoudelijke steun. De Studiegroep Begrotingsruimte van het ministerie van Financiën en het Centraal Planbureau hebben in maart 2006 aangegeven wat de ruimte is voor het toekomstige beleid. Zij stellen dat er in de komende kabinetsperiode 15 miljard euro moet worden bezuinigd om de financiële gevolgen van de vergrijzing op te vangen. Dit geldt voor elk kabinet, ongeacht de partijpolitieke samenstelling. Tijdens de formatie van 2003 werden de ambtelijke bezuinigingsadviezen ook al voorzien van een dergelijke toevoeging. Daarnaast hebben economen van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) zich bijzonder positief uitgelaten over de prestaties van de Nederlandse economie.

Terug naar normale verhoudingen?

Het meest opmerkelijke na de drie kabinetten-Balkenende is het schijnbare herstel van de normale verhoudingen in de Nederlandse politiek. Het evenwicht, onderbroken als gevolg van de revolutie van Fortuyn, lijkt zich enigszins te herstellen. Dit betekent niet dat de instabiliteit geheel is verdwenen, omdat de winsten verliesmeter voor de verschillende politieke partijen bij elke verkiezing sterk kan uitslaan. Het heeft er echter alle schijn van dat het onderbroken evenwicht evolueert in de richting van de situatie na een 'normale' politieke paradigmawisseling. Hiervoor zijn enkele indicaties te noemen:

- Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006

waren de Leefbaarheidspartijen, een soort voorbode van Fortuyn, en de LPF de grote verliezers.

- De opheffing van Leefbaar Nederland. Deze partij was op landelijk niveau ontstaan naar aanleiding van de succesvolle opkomst van de leefbaarheidspartijen in de grote steden. Er waren echter slechts drie betalende leden overgebleven.
- De vermoedelijke verdwijning van de Lijst Pim Fortuyn bij de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november. De opiniepeilingen geven dit al heel lang aan. Zelfs als de LPF, bij de entree in 2002 nog goed voor 26 kamerleden, met enkele zetels in de Tweede Kamer blijft, is de teloorgang overduidelijk.
- De versplintering van rechts Nederland. Geheel conform de rechtse tijdgeest kan worden geconstateerd dat als gevolg van de gepercipieerde politieke ruimte op rechts steeds meer politici en partijen een kansje wagen en daardoor hevig met elkaar moeten concurreren.
- Na de moord op Fortuyn, aanjager van het onderbroken evenwicht, is nu ook die andere atypische Nederlandse politicus, Ayaan Hirsi Ali, uit de politiek verdwenen. Ik noem hen atypisch omdat zij de politieke verhoudingen onder druk zetten door *unvervroren* te politiseren. Haar verhuizing was een rechtstreeks gevolg van de moord op Theo van Gogh die de Nederlandse politiek van een recalitrante *side kick* beroofde. Kortom, de regenten zijn weer onder elkaar.

- Bij aanvang van de verkiezingscampagne gaat het debat vooral over de verzorgingsstaat, de vergrijzingsproblematiek en de aanpak van de AOW. Het integratievraagstuk krijgt van de grote drie minder aandacht. In het VVD-verkiezingsprogramma, geschreven door de CEO van British Telecom Ben Verwaayen, komt het woord niet eens voor.

De conclusie dringt zich op dat de huidige situatie in de Nederlandse politiek verdacht veel overeenkomsten is gaan vertonen met de laatste fase van het tweede paarse kabinet. Veel problemen, benoemd in de Fortuyn-agenda, zijn nog lang niet opgelost, maar lijken geen rol te gaan spelen in de verkiezingsstrijd.

Balkenende streefde na de revolutie van Fortuyn naar stabiele verhoudingen in de Nederlandse politiek. Geleidelijk lijkt er weer een nieuwe stabiliteit in de Nederlandse politiek te ontstaan. De kabinetscrisis van 2006 is misschien wel het demarcatiepunt en de verkiezingen van 2006 kunnen het definitieve keerpunt zijn. Dit zou dan het einde betekenen van het onderbroken evenwicht, hetgeen de eerder genoemde veronderstelling zou bevestigen dat de continuïteit in de Nederlandse politiek, ondanks de hoge electorale volatiliteit, groter is dan de discontinuïteit.

Na drie kabinetten-Balkenende zijn de verkiezingen van 22 november 2006 dus cruciaal voor de stabiliteit van het land. De kans is groot dat de traditionele partijen – CDA, PVDA en VVD – weer terug zijn als spelver-

delers in de Nederlandse politiek. De verkiezingen lijken zich vooral toe te spitsen op het model van de verzorgingsstaat, de aftrek van de hypotheekrente en de vergrijzingsproblematiek. Wouter Bos wil, zoals eerder gezegd, de AOW fiscaliseren en de aftrek van de top-hypotheek beperken. Het CDA verdedigt het bestaande beleid en wil niet tornen aan de wijze waarop de AOW gefinancierd wordt. De VVD sluit zich hierbij aan. Zowel het CDA als de VVD geeft aan dat een centrum-rechts kabinet hun voorkeur heeft.

Wat betekent dit voor de PVDA van Bos?

Wat zou een herstel van de normale verhoudingen in de Nederlandse politiek betekenen voor de PVDA onder leiding van Wouter Bos? Als de traditionele partijen zich weer hebben hersteld, dan lijkt het logisch dat ook ‘wetmatigheden’ uit het verleden opnieuw hun intrede zullen doen, zoals bijvoorbeeld de theorie van de uiterste noodzaak. Deze theorie stelt dat samenwerking tussen het CDA en de VVD eigenlijk meer voor de hand ligt dan een coalitie tussen CDA en PVDA, omdat de PVDA alleen regeert als er zich daartoe kwalitatieve of kwantitatieve redenen voordoen.⁷ Volgens deze theorie hebben de confessionele partijen en later het CDA altijd de spilpositie in de Nederlandse politiek ingenomen. De leiders van het CDA bogen in het verleden niet naar links en niet naar rechts. De keuze tussen links en rechts was, in de termen van sommige christen-democratische politici, lood om oud ijzer.

Het opmerkelijke van premier Balkenende is zijn expliciete keuze – sinds hij aan de macht is – voor regeren met rechts. Hij sluit de PVDA bij voorbaat uit omdat hij niet gelooft in samenwerking met de sociaal-democraten. De premier, die in het verleden een progressief imago had, blijkt een harde rechtse kern te hebben. Balkenende is, in tegenstelling tot wat veelal wordt beweerd, een sterk ideologisch gedreven minister-president. Mede daardoor werd hij niet, zoals Lubbers en Wim Kok, de premier van alle Nederlanders. Hij vormt nog liever een coalitie met de VVD, aangevuld met populistisch rechts of de kleine christelijke partijen, dan dat hij met de PVDA in zee gaat.⁸ Als dit met Marco Pastors, Joost Eerdmans of zelfs Geert Wilders niet lukt, is de kans groot dat CDA en VVD een meerderheid met de ChristenUnie proberen te formeren. Het zou mij niet verbazen als André Rouvoet de sleutel van het komende kabinet in handen krijgt.

Niets is natuurlijk uitgesloten. Laten wij bijvoorbeeld eens aannemen dat de PVDA de grootste partij wordt en dat CDA en VVD geen getalsmatige meerderheid hebben. Er zijn dan verschillende coalities mogelijk. Bos kan kiezen voor een linkse coalitie, hoewel de samenwerking met GroenLinks en zeker met de Socialistische Partij niet eenvoudig zal zijn. SP-leider Marijnissen schudt inmiddels zelf wel diverse ideologische veren af om deze samenwerking mogelijk te maken.

Zo worden onder andere de monarchie en de NAVO nu door de SP geaccepteerd.

Als deze linkse coalitie niet lukt vanwege onvoldoende zetelaantal of niet mag lukken, dan kan Bos proberen een coalitie te vormen met de VVD of het CDA, eventueel aangevuld met de ChristenUnie. Samenwerken met de VVD is niet waarschijnlijk, omdat de paarse combinatie nog steeds niet populair is. Blijft over een coalitie met het CDA. Een dergelijke coalitie tussen PVDA en CDA zal niet eenvoudig zijn, onder meer omdat er ook tussen Bos en Verhagen sprake is van persoonlijke spanningen.

Afhankelijk van de getalsverhoudingen zijn er dus verschillende coalities mogelijk. De kleur van de coalitie zal bepalen welk verschil het kabinet kan maken. Geredeneerd vanuit het model van de politieke paradigmawisseling zal Bos per coalitie wel andere prioriteiten kunnen aangeven, maar zal hij slechts marginaal kunnen afwijken van het pad dat de Nederlandse politiek in 2002 is ingeslagen. Het onderbroken evenwicht mag dan wellicht voorbij zijn, het paradigma van 2002 is nog altijd dominant. Totdat er zich een nieuwe politieke paradigmawisseling aandient, met of zonder onderbroken evenwicht.

De auteur dankt Richard 't Hart voor zijn inhoudelijk en redactioneel commentaar.

NOTEN

1. J.M. den Uyl, 'De smalle marge van democratische politiek' (1970), in: J.M. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, Amsterdam 1978, p. 166.
2. Zie voor een overzicht van zijn denkbeelden: Ch. Lindblom, *The Policy-Making Process*, Englewood Cliffs NJ 1968 en latere edities. Klassiek is ook Ch. Lindblom, 'The Science of Muddling Through', in: *Public Administration Review*, 19 (1959) 2, p. 79-88.
3. Zie voor een eerdere aanzet J. de Vries en S. van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolutie van Fortuyn*, Amsterdam 2005.
4. Th. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1970².
5. Zie J.L. True, B.D. Jones en F.R. Baumgartner, 'Punctuated-Equilibrium Theory: Explaining Stability and Change in American Policymaking', in: P.A. Sabatier (red.), *Theories of the Policy Process*, Boulder Co. 1999, p. 97-116; F.R. Baumgartner en B.D. Jones, *Agendas and Instability in American Politics*, Chicago 1993; B.D. Jones en F.R. Baumgartner, *The Politics of Attention. How Government Prioritizes Problems*, Chicago 2005.
6. Zie voor een analyse van de continuïteit tussen 'Lubbers' en 'Paars': J. de Vries, *Paars en de managementstaat. Het eerste kabinet Kok (1994-1998)*, Leuven en Apeldoorn 2002, p. 17-27.
7. Zie o.a. H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945' (1980) in: H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1995, p. 395-415.
8. Zie H. Goslinga, 'De doctrine van JP: liever met Verdonk en Pastors dan met de PVDA', in: *Trouw*, 26 augustus 2006. Ook de vvd kiest overigens 'onverholven voor het CDA'. Zie het gelijknamige artikel van Jaap Folkerts in *De Telegraaf* van 12 augustus 2006.

De veranderde beleidsfilosofie van het CDA van Balkenende

Kees van Kersbergen en André Krouwel

Het belangrijkste onderscheidende kenmerk van de christen-democratie heeft altijd gelegen in haar pragmatisme en haar – religieus geïnspireerde – zoektocht naar het verzoenbare politieke ‘midden’. Grote politieke veranderingen die hiermee onverenigbaar leken, stuitten steevast op verzet. Er was voortdurend een duidelijke voorkeur voor stapsgewijze hervormingen. Kijkt men naar de welhaast ongebreidelde hervormingsdrang van het kabinet-Balkenende II, waarvan de agenda toch onder christen-democratisch leiderschap geformuleerd is, dan is het contrast met wat we van het CDA gewend waren, groot. Wat verklaart deze recente hervormingsdrang van christen-democraten? Is deze toe te rekenen aan de invloed van de liberalen of is er iets diepgaands veranderd in het CDA zelf? Hoewel de VVD vanzelfsprekend haar invloed op het kabinetsbeleid heeft doen gelden, is onze stelling toch dat we de verklaring voor de ongekende impuls tot hervormen moeten zoeken bij het CDA zelf.

De christen-democratie lijkt onderhevig te zijn (geveest) aan twee transformaties. De eerste is dat op het economische vlak de afgelopen jaren de dominante beleidsfilosofie steeds verder is opgeschoven in de rich-

ting van het neoliberale marktdenken, terwijl op het moreel-ethische domein het zwaartepunt juist is komen te liggen bij het conservatisme, of beter, het christelijk-conservatieve denken. De tweede verandering hangt hiermee direct samen: de machtsverhoudingen binnen het CDA zijn de afgelopen jaren duidelijk opgeschoven in de richting van de strenge protestantse richting ten koste van de katholieke, meer sociaal-politieke vleugel. Om met de politicoloog Joop Roebroek¹ te spreken: de calvinistische jongens van de zondagsschool hebben de macht overgenomen in het CDA. De tweede vraag is: hoe is het mogelijk dat deze combinatie van christelijke leer en neoliberale economische posities electoraal succesvol blijkt te zijn in de context van voortgaande secularisatie?

De volkspartij en de mislukte poging haar te behouden
Christen-democratische partijen hebben altijd baat gehad bij de religieuze scheidslijn in de samenleving. De aanwezigheid van religie als politieke factor matigde het politieke effect van de klassenscheidslijn, waarop de klassieke links-rechts tegenstelling gebaseerd is. De christen-democratie zag het als haar opdracht – via

overheidsbeleid en door samenwerking tussen ondernemers en werknemers te stimuleren – maatschappelijke groepen met uiteenlopende belangen met elkaar te verzoenen en te integreren in de samenleving. De beweging heeft zich daardoor altijd flexibel en – ondanks (of wellicht dankzij) de religieus geïnspireerde politieke beginselen – sterk pragmatisch moeten opstellen om een oplossing van sociaal-economische en religieuze tegenstellingen te bewerkstelligen.

Christen-democraten zagen zich dan ook genoodzaakt hun aanpassingsvermogen continu te bewaken en waar mogelijk te vergroten, opdat ook *intern* de integratie van tegengestelde belangen en – in het geval van de aanwezigheid van meerdere kerkgenootschappen in partij en electoraat zoals in Nederland – strijdende confessies blijvend kon plaatsvinden. De christen-democratie wilde als beweging de belichaming van de maatschappelijke harmonie zijn en deze vervolgens als spiegel van het mogelijke de samenleving als geheel voorhouden. Hierin paste geen radicaal hervormingsstreven, maar eerder een opvatting van incrementele verandering: als de dingen moeten veranderen, dan stapvoets.

De christen-democratie werd hierdoor aantrekkelijk voor meerdere groepen kiezers, ook al was het binnen de eigen gelederen samenbundelen van meerdere belangen natuurlijk geen garantie voor maatschappelijke harmonie en electoraal succes. Het vestigde wel de voor de christen-democratie gebruikelijke

manier van politiek bedrijven. Het vormen van maatschappelijke en politieke bondgenootschappen op basis van ruil, het bieden van sociale compensatie voor de aanvaarding van pijnlijke compromissen, het onderhouden van innige betrekkingen met maatschappelijke organisaties, het waren typische kenmerken van de christen-democratische stijl.

Zo ontwikkelde zich de ‘politiek der bemiddeling’, dat wil zeggen de religieus geïnspireerde, ideologisch vertaalde, institutioneel gewortelde en politiek in de praktijk gebrachte overtuiging dat maatschappelijke belangentegenstellingen via politieke middelen moeten worden opgelost om de harmonie van de samenleving te behouden of te herstellen. Van oudsher is de christen-democratie dus een brede beweging: een volkspartij, die een vergelijk zoekt in de klassenstrijd, het bestaan hiervan zelfs soms ontkent, of althans op het gevaar van maatschappelijke ontwrichting wijst als deze strijd gestreden zou worden. Daarmee belandde de christen-democratie op natuurlijke wijze in het centrum van het politieke spectrum. Met de religieus geïnspireerde ‘politiek der bemiddeling’ kreeg de sociale en economische politiek van de christen-democratie in de naoorlogse periode vorm en ging het vanzelf spreken dat zij volop zou meedoen aan de op- en uitbouw van de verzorgingsstaat.

De voorzichtige sociale hervormingspolitiek richtte zich doorgaans op het ondersteunen van de zwakken en het herstel van de eigen verantwoordelijkheid en de

zelfredzaamheid van maatschappelijke instituties zoals het gezin. Het verzekeringsprincipe, de band met de arbeidsmarkt, de bescherming van het traditionele gezin en subsidiariteit (in het bijzonder de spreiding van verantwoordelijkheden over verschillende organisaties in het maatschappelijk middenveld) werden de centrale kenmerken van het sociale model van de christen-democratie. Bovendien werd de staat geaccepteerd, met name in het katholieke sociale denken, als instrument bij het subsidiair tot stand brengen van sociale rust en harmonie en zelfs als gezaghebbend in morele kwesties.² Met dit model zijn de christen-democratische partijen in Nederland (vooral de KVP tot aan de vorming van het CDA) succesvol geweest in electorale zin, maar nog meer in termen van regeringsdeelname.

Met de welvaart, de ontzuiling en de secularisatie (ontkerkelijkning) kwamen er echter al snel verkiezingsnederlagen voor de confessionele partijen en alleen de vorming van één christen-democratische partij, het CDA, leek verder verval te kunnen tegengaan. Onder Lubbers' leiderschap koos de christen-democratie in de jaren tachtig (nog) niet voor een aanpassingsbeleid gebaseerd op de neoliberale vrijemarktideologie en trouwens evenmin voor een meer sociaal-democratisch getint beleid gericht op het behoud van volledige werkgelegenheid. In plaats daarvan probeerde het CDA zoveel mogelijk vast te houden aan de bekende (vooral sociaal-katholieke) koers, ook al diende de verzorgingsstaat gehandhaafd te worden op een wat minder genereus niveau.

De grenzen van dit beleid kwamen echter in zicht in het begin van de jaren negentig, toen de christen-democratische beleidsvoorkeuren onder grote druk kwamen te staan en botsten op de sociaal-economische realiteit. De positie van de partij werd steeds hachelijker. De afnemende politieke betekenis van de godsdienst ondermijnde al het potentiële electoraat en veroorzaakte tevens het verval van de religieus geïnspireerde, maar pragmatische 'politiek der bemiddeling', waarmee ook de niet-religieuze aanhang ooit gepaaid kon worden. De financiële en institutionele middelen waarmee de politiek van uitruil en coalitievorming 'bekostigd' werd (bijvoorbeeld de compenserende bijzondere uitgaven of het ontzien van specifieke groepen in ruil voor politieke steun), waren niet meer voorhanden. Dit was het gevolg van de toenemende internationale economische en Europees politieke dwang enerzijds en binnenlandse sociale en politieke ontwikkelingen anderzijds; bij deze laatste valt te denken aan vergrijzing, ontgroening, individualisering en verzachting van traditionele tegenstellingen. De verzorgingsstaat en andere publieke goederen leenden zich niet meer goed voor de gebruikelijke en electoraal zegenrijke vormen van politieke uitruil.

De erosie van de christen-democratische macht, uitmondend in het achtjarige paarse experiment (1994-2002), had veel te maken met de uitholling van het naoorlogse christen-democratische model van sociale politiek. In de jaren negentig brachten ook niet-

economische gebeurtenissen het geprefereerde sociale model in de problemen. Vergrijzing en ontgroening, de snel veranderende gezinssamenstelling, de individualisering, de zich wijzigende levenscyclus maakten de politiek voordelige vormen van uitruil (bijvoorbeeld die tussen de generaties) steeds lastiger. Natuurlijk noopten deze processen en veranderingen tot aanpassing bij alle partijen, maar voor de christen-democratie waren dit nog vitalere kwesties, juist omdat de genoemde veranderingen de ideologische, sociaal-politieke kern van de beweging raakten. Daarbij kwam dat de secularisatie de religieuze onderbouwing van de 'politiek der bemiddeling' voor een groeiende groep kiezers onaanvaardbaar of tenminste betekenisloos had gemaakt.

Niettemin trachtte het CDA in de jaren negentig, zeker toen de partij in de oppositie belandde, in eerste instantie het oude vertrouwde gedachtegoed nieuw leven in te blazen. Kijkt men naar de belangrijkste ideologische producten uit die periode, *Nieuwe wegen, vaste waarden* en *Samenleven doe je niet alleen*³, dan herkent men hierin nog steeds het orthodoxe christen-democratische sociale denken. De hernieuwde nadruk op het sociale denken kwam voort uit de zelfkritische analyse van de politieke strategie, het beleid sinds 1989 en de verkiezingsnederlaag van 1994. De leiders van de partij waren er destijds van overtuigd dat het CDA een al te neoliberale koers was gaan varen en veel te weinig het sociale gezicht had weten te tonen. Ofschoon de

verkiezingen van 1998 lieten zien dat een simpel herstel van het sociale gezicht zich niet meteen vertaalde in klinkende verkiezingsmunt, hield het CDA aan de traditionele koers vast.

Partijleider Balkenende leek zich indertijd in hoge mate te identificeren met de sociale lijn. Het verkiezingsprogramma voor de periode 2002-2006, *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, bevatte nog immer de bekende politieke filosofie en de sociale doctrine van de christen-democratie en was een betrekkelijk consequente en concrete vertaling van de kernbegrippen en uitgangspunten van de ideologie (gespreide verantwoordelijkheid, publieke gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap).

Tegelijkertijd kon er echter al een andere beweging worden waargenomen, namelijk onder de voorstanders van juist een veel conservatievere koers. Binnen het christen-democratische denken ontstond een nieuw elan als gevolg van een opbloeiende, assertieve en conservatieve moraliteit in veel westerse landen, met name de Verenigde Staten. Deels is dat te verklaren uit het ineensstorten van collectivistische denkbeelden door het failliet van het communisme en de ondergang van de Sovjet-Unie. Het is bekend dat 'conservatief' in Nederland nog steeds een pejoratief woord is, ook al heeft de Burke Stichting daar verandering in proberen te brengen. Interessant is echter dat binnen het CDA vooral de katholieken goed met het predikaat uit de voeten zouden kunnen. Zo hield oud-

premier Dries van Agt in een interview⁴ een pleidooi voor het CDA als een werkelijk conservatieve partij. De 'jongens van de zondagsschool' waren op zoek naar iets vergelijkbaars. Het antwoord dat zij vonden, was neoliberal voor de publieke sfeer en conservatief voor de private omgeving.

Liberaal voor de publieke sfeer

De christen-democratische opvattingen over de publieke sfeer zijn duidelijk in liberale richting opgeschoven. Zo kwam de voor christen-democraten toch opvallende neiging op om het eens zo gewaardeerde maatschappelijk middenveld te privatiseren en te 'vermarkten'.⁵ Christen-democraten hebben zich krachtig ingezet om organisaties die de arbeidsmarkt reguleren, te privatiseren en woningbouwverenigingen en gezondheidszorginstellingen naar de markt te brengen. Indicatief voor deze ontwikkeling was de bijna onmiddellijke ontmanteling van het actieve arbeidsmarktbeleid door het eerste kabinet-Balkenende (het CDA lijkt daar in het nieuwe programma overigens op terug te komen). De staat moest zich niet met arbeidsmarktbeleid bemoeien, heette het plotseling, terwijl in 1977 de CDA -partijen nog opriepen tot een actief arbeidsmarkt beleid.⁶

Deze liberale kentering was al ingezet in de jaren tachtig, toen het CDA actieve macro-economische staatsinterventie niet langer ondersteunde, maar juist tot deregulering van de arbeidsmarkt opriep.⁷ Na de

eerste voorzichtige kritiek op het passieve karakter van de verzorgingsstaat, die mede onder verantwoordelijkheid van christen-democraten was opgebouwd, koos men steeds meer voor maatregelen om de vraag naar arbeid te verbeteren, niet om het aanbod te wijzigen. Aan de aanbodkant kwam de nadruk in het beleid te liggen op het korten op sociale voorzieningen en het stringenter maken van de criteria om voor deze voorzieningen in aanmerking te komen.⁸ In het economische denken van de christen-democraten is het traditionele onderscheid tussen sociale-zekerheidspolitiek en arbeidsmarktpolitiek bijna volledig verdwenen. Een ander, recent voorbeeld van de liberale heroriëntatie is de instemming van het CDA met de privatisering van Schiphol.

Het verwerpen van het traditionele gedachtegoed werd scherp zichtbaar in de veranderende houding ten opzichte van het maatschappelijk middenveld. Hoewel in partijprogramma's nog wel lippendienst werd bewezen aan het belang van de *civil society*, heeft er in de christen-democratische ideologie toch een duidelijke heroverweging plaatsgevonden van de rol van het maatschappelijk middenveld en is er in het bijzonder een nieuwe inschatting gemaakt van het idee van corporatisme. Niet langer wordt een centrale, sturende rol voor de staat benadrukt. Van belang is voorts dat het CDA steeds meer afstand van de vakbonden heeft genomen. Alle vakbonden, inclusief de christelijke, zijn mede daardoor in een steeds oppositioneler verhou-

ding ten opzichte van het CDA komen te staan. De grote vakbondsacties tegen het kabinet-Balkenende II in 2004 zijn hier een duidelijk bewijs van.

In het christen-democratisch denken over economische verhoudingen en maatschappelijke ordening is het anti-statelijke sentiment toegenomen en is de antipathie voor het maatschappelijk middenveld sterker geworden. In zijn boek *Anders en beter*⁹ herdefinieert Balkenende christelijke begrippen als 'sovereiniteit in eigen kring'. Balkenende wil 'terug' naar het 'primaat van de samenleving', waarbij de overheid moet vertrouwen op het probleemoplossend vermogen van maatschappelijke organisaties, zoals kerken, woningcorporaties, scholen en zorginstellingen. Om aan deze vrijheid en verantwoordelijkheid opnieuw ruimte te geven moet de greep van de overheid op de samenleving, door subsidiëring en regels, verminderen.

In het denken over het maatschappelijk middenveld worden de begrippen 'verantwoordelijkheid' en 'gemeenschapsdenken' uit elkaar getrokken.¹⁰ De nadruk is verschoven van maatschappelijke instellingen naar individuen en maatschappelijke ondernemingen. De notie van het maatschappelijk middenveld lijkt gereduceerd te zijn tot het bedrijfsleven. Veel andere organisaties worden slechts gezien als obstakels voor de vernieuwingsdrang van de kabinetten-Balkenende. De premier en zijn ministers reageerden steeds zeer vijandig op kritische geluiden uit de samenleving, waarbij men moet denken aan de reflex van ministers in geval

van demonstraties tegen de sociaal-economische politiek, de reacties op kritische geluiden van organisaties voor vluchtelingen en asielzoekers en het protest tegen de Europese grondwet. De respons van ministers toonde doorgaans weinig respect en waardering voor kritische geluiden uit het eerder zo gewaardeerde maatschappelijk middenveld.

Terwijl traditioneel de centrale economische doelstelling van het CDA kon worden samengevat als de promotie van economische stabiliteit, sociale integratie en cohesie, zien we nu een heel andere koers. Niet langer benadrukken de christen-democraten de noodzakelijkheid van de sociale regulering van het kapitalisme (natuurlijk zonder herverdeling van inkomen en welvaart). Als symbolische actie spartelde CDA-minister Joop Wijn (Economische Zaken) nog wel even tegen toen investeerders met flitskapitaal Nederlandse bedrijven probeerden op te kopen, maar onder druk van de liberale coalitiepartners en Balkenende smoorde zijn protest al snel. Op sociaal-economisch terrein onderscheidt het CDA zich steeds minder van liberalen.

Het onderscheid tussen het CDA en de liberale partijen was al eerder aan erosie onderhevig.¹¹ De oorspronkelijke nadruk op collectivistische begrippen als sociale cohesie, gemeenschapszin en de actieve rol van de staat is inmiddels vrijwel verdwenen uit de verkiezingsprogramma's. In de transformatie van de verzorgingsstaat accepteerden christen-democraten de steeds verdere afkalving van het kostwinnersbeginsel en ruil-

de men dit in voor een meer individualistische benadering van verantwoordelijkheden. Alhoewel de combinatie van algemene voorzieningen, inkomensafhankelijke voorzieningen en private voorzieningen niet geheel is losgelaten, zijn marktwerking en vermindering van algemene voorzieningen een steeds prominenter plek gaan innemen in het christen-democratische gedachtegoed.¹² Ook de doelstellingen van behoud van sociale zekerheid en het voorkomen van armoede zijn langzaam maar zeker vervangen door een meer procesmatige interventie, waarbij het creëren van gelijke kansen centraler is komen te staan.¹³ Dit alles heeft geleid tot een fundamentele wijziging van de christen-democratische visie op de verzorgingsstaat en een duidelijke verschuiving in liberale richting.

De verzorgingsstaat, het product van een compromis van christen-democraten en sociaal-democraten, lijkt door Balkenende welhaast als een historische vergissing benaderd te worden.¹⁴ Omdat de verzorgingsstaat economische en maatschappelijke voorspoed in de weg zou staan, dient hij te worden afgebroken. De nieuwe hervormingsdrift degradeert vroegere christen-democratische kernbegrippen, in het bijzonder solidariteit, tot bijna holle frasen.

In Balkenendes denken ontwaart men een meritocratische mensvisie: je hebt je positie aan jezelf te danken en bij falen hoeft je niet te rekenen op de solidariteit van medeburgers en al helemaal niet van de staat. De overheid hoort volgens deze nieuwe CDA-kijk niet

langer primair verantwoordelijk te zijn voor de solidariteit in de samenleving. Deze ideologie is in het achterliggende decennium ontwikkeld, heeft het solidaire denken op een zijspoor gerangeerd en is in de afgelopen jaren door Balkenende in de praktijk gebracht.

Ook in de beloningssfeer zien we een liberale tendens, zelfs op terreinen waar christen-democraten voorheen sterk de nadruk zouden hebben gelegd op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemers en leidinggevenden. Een goed voorbeeld hiervan is de weigering van de kabinetten-Balkenende om in te grijpen bij extravagant hoge salarissen en gouden handdrukken in de semi-collectieve sector. In plaats van wetgeving of andere ministeriële maatregelen laat men het liever aankomen op zelfregulering (de eigen verantwoordelijkheid) door het opstellen van codes of convenanten door beroepsgroepen zelf.

Conservatief voor de private omgeving

In onze ogen heeft het CDA een conservatief antwoord gegeven op de teloorgang van de voor de christen-democratie electoraal ooit zo gunstige religieus-seculiere dimensie in de politiek en de opkomst van een meer algemene ethisch-culturele dimensie. De nieuwe dimensie heeft zich in Nederland recentelijk sterk gemanifesteerd in het conflict tussen mensen met een primair nationale, monoculturele en conservatief-autoritaire oriëntatie en mensen met een meer

kosmopolitische, multiculturele en progressief-liber-taire houding.¹⁵ De conflicten op het gebied van de multiculturele samenleving zijn met sociaal-economi-sche problemen verbonden, maar dat zij een explosief karakter hebben aangenomen, is zeker ook te wijten aan hun koppeling aan de ethisch-culturele dimensie.

Om te overleven moeten politieke partijen zich wel aan deze verschuiving in de scheidslijnenstructuur aanpassen. Deze aanpassing is steeds belangrijker ge-worden, nu op basis van analyses van issues en partij-programma's duidelijk wordt dat de polarisatie onder kiezers op de culturele dimensie veel sterker is dan op de sociaal-economische.¹⁶

Het CDA heeft zich in conservatieve richting aange-past. Het conservatisme heeft als centrale overtuiging dat de mens fundamentele beperkingen heeft. De erf-namen van de Verlichting, liberalen en socialisten, ontkennen die beperkingen juist. De progressieve ide-ologieën van de Verlichting bieden volgens het conser-vatisme dan ook politieke projecten van de 'goede samenleving' die gedoemd zijn te mislukken, omdat ze geen rekening houden met de menselijke tekortko-mingen en de spanningen die daaruit voortkomen. Zulke ideologieën zijn niet realistisch, maar utopisch en kunnen rampen veroorzaken. Het is hoogmoedig de menselijke tekortkomingen ongedaan te willen ma-ken. Dat was bijvoorbeeld de conservatieve kritiek op de Franse Revolutie, die precies die instituties had pro-bere te vernietigen (de Kerk, het absolutisme) die in-

gesteld waren om de maatschappij te ordenen. Histo-risch hadden deze instituties bewezen dat zij in staat waren de aan het menszijn inherente spanningen te matigen en te kanaliseren.

Conservatieve denkers als Balkenende zoeken naar 'principiële realisme' door altijd rekening te houden met spanningen tussen geest en materie, tussen mens en natuur, tussen individu en samenleving, tussen lei-ders en onderdanen, tussen vrij ondernemerschap en staatsregulering, tussen verschillende groepen in de samenleving en tussen man en vrouw.¹⁷ De imperfecte menselijke conditie is dat we gewoonweg met zulke spanningen en beperkingen moeten leren leven en niet moeten proberen deze op te heffen. Het is deze over-tuiging die conservatieven ertoe brengt het progressie-ve emancipatiestreven af te wijzen, omdat het geen recht doet aan de menselijke natuur en haar tekortko-mingen. Evenzeer verklaart het waarom conservatie-ven een sterke samenleving stellen boven de sterke staat, omdat de staatsmacht ingezet kan worden om de samenleving utopische projecten op te dringen.

Maar het is niet alleen een kwestie van aanpassing van christen-democraten geweest aan een nieuwe poli-tieke dimensie. De ethisch-culturele scheidslijn is ook versterkt door de gekozen strategie van het CDA zelf, waarbij partij-ideoloog Balkenende een belangrijker rol heeft gespeeld dan hem doorgaans wordt toege-schreven. Hij heeft de partij van een katholieke middenpartij onder Lubbers getransformeerd naar een

conservatieve partij onder gereformeerd leiderschap om daarmee de kiezers te benaderen die op de zojuist beschreven nieuwe scheidslijn te mobiliseren zijn.

Dit is in het bijzonder naar voren gekomen in de strategische reactie van het CDA op de populistische uitdaging van Fortuyn en de politieke mobilisatie van de latente xenofobie in Nederland. Natuurlijk probeerde de partij opportunistisch mee te liften op het succes van de LPF, ook al ontkent Balkenende dat hij een niet-aanvalsverdrag met Fortuyn had gesloten.¹⁸ Maar er was meer aan de hand, want ondertussen zag het CDA kans een nieuwe koers te introduceren op de ethisch-culturele dimensie door zijn standpunt over de multiculturele samenleving scherp te wijzigen. In zijn lezing *De wederopbouw van Nederland* zei de premier het volgende: 'Een samenleving kan niet goed functioneren als er groepen zijn die de basiswaarden van die samenleving en cultuur onvoldoende kennen en eigen gemaakt hebben.'¹⁹ Hij hield een betoog tegen de multiculturele samenleving. Dat was opvallend aangezien voorheen christen-democraten pluriformiteit zo niet waardeerden dan toch accepteerden.

Hoe bracht Balkenende als partij-ideoloog deze monoculturele en conservatieve opvattingen in overeenstemming met het aloude christen-democratische sociale denken? Balkenende heeft afstand gedaan van de traditionele lijn en de leemte die hierdoor is ontstaan opgevuld met een conservatieve variant van het communitarisme. Hierin vond hij de theoretische in-

spiratie om zijn kritiek op postmoderne individualistische waarden als zelfontplooiing vorm te geven. Zo kon hij het gemeenschapsdenken nieuw leven inblazen zonder direct te hoeven leunen op de christelijke traditie. Het communitarisme, met name in de versie van Amitai Etzioni, paste precies in de ambitie het anti-individualisme en het gemeenschapsdenken te agenderen en te politiseren.

Zoals bekend is Etzioni's *De nieuwe gulden regel* Balkenendes favoriete boek; hij schreef het voorwoord bij de Nederlandse vertaling. Het boek bekritiseert de overheersende nadruk die is komen te liggen op individuele rechten in de moderne samenleving. In de ideale samenleving zouden hechte sociale verbanden en gemeenschappelijke waarden veel belangrijker zijn. Omdat de betekenis van de oude scheidslijnen van klasse en religie is afgenomen, of beter, getransformeerd in de economische links-rechts dimensie en de moreel-ethische dimensie, bood het communitarisme de mogelijkheid om de hiervoor gevoelige kiezers zowel van verschillende religies als zonder religieuze achtergrond aan te spreken.

Als een gemeenschaps-georiënteerde partij kon het CDA zich onderscheiden van het liberale individualisme van de VVD en het libertaire denken van D66. Het zette zich bovendien af tegen de liberale koers van de sociaal-democraten van de derde weg tijdens Paars. Het communitaristische CDA kon aldus ook ter linkerzijde kiezers aanspreken die zich zorgen maken over

het milieu, grote moeite hebben met het (hedonistische) individualisme en ook een broertje dood hebben aan het consumentisme.

Nieuwe samenleving

Het CDA verkondigde de noodzaak kleine gemeenschappen te beschermen, zoals het gezin, de scholen, de buurtorganisaties en de zorginstellingen, die door allerlei onpersoonlijke krachten bedreigd worden. Het verkiezingsprogramma voor de periode 2002-2006 beschreef al welke type samenleving christen-democraten wensten, namelijk een 'samenleving, waarin mensen zelf of in hun verbanden en organisaties, hun verantwoordelijkheid kunnen nemen. Het is niet overwegend de staat of de markt die de dienst uitmaakt, maar vooral de samenleving zelf die centraal staat. Een betrokken samenleving waarin respect, fatsoen, integriteit, verantwoordelijkheid en zorg voor elkaar de boventoon voeren.'²⁰

Het verkiezingsprogramma voor 2006-2011, *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar*, beschrijft dit streven nu als volgt:

Het CDA wil de samenleving de ruimte geven en van daaruit werken aan gemeenschapszin en onderling vertrouwen [...]. Het CDA wil eraan bijdragen dat generaties zich verbonden weten met elkaar, dat culturen en religies met elkaar samenleven en niet tegenover elkaar komen te staan. Het wil een ar-

beidsmarkt waarbij ook de minder geschoolden een goede plek vinden. Het CDA wil de gemeenschapszin versterken, juist nu mensen zich afvragen of zij zich thuis zullen blijven voelen in een multiculturele samenleving en in een grotere Europese Unie. Het CDA ziet de toenemende internationale verwevenheid van landen en volken niet als een bedreiging, maar wil er juist aan bijdragen dat er een gezamenlijke inzet komt voor vrede, veiligheid, welvaart, duurzaamheid, gebaseerd op vaste waarden die verschillende landen, culturen en religies met elkaar delen.²¹

Sinds de millenniumwisseling probeerde het CDA aansluiting te vinden bij dat deel van het electoraat dat bezorgd is over de erosie van maatschappelijke instituties, in het bijzonder het gezin, over de verloedering van de publieke ruimte en diensten, de destructieve effecten van productie en consumptie, de genetische manipulatie van het leven, de toenemende armoede hier en elders en de voortdurende vloed van vluchtelingen en migranten naar het Westen. Deze groep kiezers, die moeilijk te classificeren is in termen van traditioneel links of rechts, was duidelijk groter dan wat er nog over was van de traditionele achterban. *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar* wil deze grote uitdagingen nu tegemoet treden door vertrouwen te stellen in gezinnen en in 'mensen'. Gezinnen staan centraal, want hier leren kinderen en volwassenen wat

liefde, geborgenheid, zelfvertrouwen en respect is. Hier leert men de waarden en normen van onze samenleving en hoe die in de praktijk te brengen. ‘Mensen’ in hun gemeenschappen staan centraal, omdat de sociale samenhang dreigt te verdwijnen door multiculturaliteit, europeanisering en vluchtiger werkverbanden. Het CDA doet een beroep op de gemeenschappelijke waarden als cement van de samenleving. De overheid heeft slechts een beperkte taak voor de (bewaking van de) kernwaarden van de rechtsstaat.

Terwijl we ten aanzien van de publieke sfeer een ideologische tendens zien in liberale richting, nemen we in de private sfeer juist een beweging waar naar meer ethisch conservatisme. Naarmate het CDA dichter tegen de VVD aankroop op sociaal-economisch terrein, verschoof het zwaartepunt van de electorale competitie naar het immateriële vlak. Hier claimden christenen een zekere voorsprong en meer geloofwaardigheid dan andere partijen. Maar er waren ook meer structurele ontwikkelingen die de positie van de christendemocratie versterkten. Door een verregaand proces van secularisatie leek een religieus en zedelijk vacuüm te zijn ontstaan, waarin groepen mensen met een duidelijke en coherente set van morele ideeën indruk konden maken en vertrouwen konden wekken.

Er was, vooral in het religieuze vacuüm, een grote behoefte ontstaan aan spiritualiteit en zingeving van het leven. Dat was wellicht juist een bijproduct van de enorm toegenomen welvaart en de secularisatie: men-

sen gingen hun eigen levensovertuiging ‘bij elkaar verzamelen’ en daar pasten bepaalde christelijke waarden goed in. Het morele vacuüm betekende wel het einde van de permissieve en libertaire benadering van *lifestyle*-politiek. Er vond een herwaardering van traditie plaats, tegen een achtergrond van mondialisering. Het CDA van Balkenende kwam tot de conclusie dat de toenemende seculariteit niet door herkerstening tegen te gaan was of beantwoord moet worden door een nieuwe getuigenispartij, maar dat het inbrengen van een morele agenda in het regeringsbeleid nieuwe kansen bood. Denk hierbij aan de continue suggestie dat ‘we eigenlijk allemaal christenen zijn’, Europa eigenlijk een ‘christelijke gemeenschap’ is etcetera.

In de Abraham Kuyperlezing aan Princeton University in maart 2004 sloot Balkenende nauw aan bij Kuypers visie die ‘impliceerde dat ook zonder kerkgang het calvinisme geworteld zou zijn in de fundamenteën, in de architectuur van de samenleving’.²² Maar terwijl Balkenende het belang van constitutioneel verankerde vrijheden benadrukte, verwierp hij net als Kuyper de volkssoevereiniteit, een van de verworvenheden van de Franse Revolutie en het belangrijkste grondprincipe van de moderne democratie. De christelijke beginselen staan voor hem (en in navolging van Kuyper) boven alles. Dat is ook de reden dat Balkenende zich niets gelegen laat liggen aan kritiek en

zich niet ziet als een puur pragmatisch politicus die uit is op het best haalbare resultaat gegeven de omstandigheden. Voor Balkenende gelden in alle omstandigheden dezelfde waarden en normen, waarmee niet te marchanderen valt. Dat betekende een scherpe breuk met de houding van eerdere premiers van christen-democratischen huize.

De koerswijziging van het CDA stuitte binnen de partij overigens wel op verzet en scherpe kritiek. Bert de Vries, voormalig fractievoorzitter en minister van Sociale Zaken, verwierp de conservatieve koers van Balkenende en zijn theocratische houding. In zijn boek *Overmoed en onbehagen*²³ zet De Vries Balkenende neer als een neoconservatief die niet langer respect heeft voor, en poogt om tot een vergelijk te komen met, andere politieke stromingen, met name liberalen en sociaal-democraten, maar alleen gelooft in het eigen gelijk. Balkenende denkt dat hij zijn tijd ver vooruit is en dat mensen vanzelf wel zullen inzien dat hij gelijk heeft en hem zullen volgen, aldus De Vries. Daarom wordt ook geen poging meer gedaan een brede maatschappelijke coalitie te vormen en anderen te overtuigen van het eigen gelijk. Balkenende neemt, volgens De Vries, afscheid van de kernbegrippen die het CDA ruim 25 jaar geleden bij zijn oprichting formuleerde: gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid. Bert de Vries laat in zijn geschrift geen misverstand bestaan over het nieuwe karakter van zijn partij: een in moreel opzicht neo-

conservatieve partij met een neoliberal sociaal-economisch programma.

Het centrale begrip in het denken van Balkenende, communitarisme, is feitelijk sociaal-conservatisme en het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* kan worden gezien als een sociaal-conservatief pamflet.²⁴ Deze trend naar sociaal-conservatisme heeft zich doorgezet in het CDA.²⁵ Zowel communitarisme als sociaal-conservatisme vertrekt vanuit een visie van de samenleving als een organisme waarvan het weefsel de vrijwillige organisaties van het maatschappelijk middenveld zijn en de traditionele gemeenschappen en samenlevingsverbanden als cruciaal worden gezien. In zijn werk heeft Balkenende sterk de nadruk gelegd op communitarisme als tegengif voor het doorgeschoten individuele liberalisme en op het belang van de gedeelde waarden en de sociale homogeniteit in plaats van culturele diversiteit.

Het christen-democratisch gedachtegoed wordt steeds conservatiever.²⁶ Van de oorspronkelijk multiculturele houding is in toenemende mate afgeweken in de politieke praktijk. De traditionele opvatting over pluriformiteit als waarde op zichzelf voor een samenleving is verlaten. Vanouds gunde de christen-democratie culturele, etnische en religieuze minderheden de vrijheid om het leven naar eigen inzicht in te richten en zich met gelijkgezinden te organiseren, bijvoorbeeld in het bijzonder onderwijs. De staat moest terughoudend zijn in het ingrijpen in het private leven

van burgers en in de maatschappelijke organisaties. Dat culturele pluriformiteit een kernwaarde op zichzelf is, is minder centraal komen te staan. Het CDA is opgeschoven naar een conservatieve en monoculturele beleidspositie. Denk hierbij ook aan de invoering van een ceremonie bij het verkrijgen van het staatsburgerschap: het CDA heeft ervoor gepleit en gezorgd dat nieuwe Nederlanders een 'pledge of allegiance' moeten afleggen.

De conservatievere koers van het CDA onder Balkenende is ook zichtbaar geworden in het denken over het gezin. Traditioneel was er binnen het CDA altijd al veel aandacht voor het belang van huwelijk en gezin.²⁷ Sinds de jaren tachtig heeft er een langzame verbreding plaatsgevonden van het begrip huwelijk naar 'duurzame samenlevingsvormen' en naar verzorging buiten het traditionele gezin.²⁸ Ook werd arbeidsmarktparticipatie gezien als een voorwaarde voor volledige emancipatie van de vrouw.²⁹ Recentelijk zien we echter een poging om gezinsbeleid centraal te stellen en klinkt de roep om een minister voor familiezaken.³⁰

Een specifiek soort gezinsverband (kerngezin) van man en vrouw wordt centraal gesteld. Ook al definieert het verkiezingsprogramma *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar* het gezin als een samenlevingsverband waarbinnen één of meer volwassenen de verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen, er is niettemin

duidelijke oppositie tegen bijvoorbeeld de uitbreiding van het huwelijk naar gelijkgeslachtelijke partners. Zo laat Balkenende graag aan iedereen weten dat hij tegen het homohuwelijk heeft gestemd. Ook blijft er een negatieve houding ten opzichte van alleenstaande moeders bestaan. Het gezinsdenken leidt ertoe dat verschillende economische issues ingebed en besproken worden binnen het kader van gezinsdenken: het verzet van het CDA tegen verruiming van winkelsluitingstijden was gebaseerd op het argument dat kleine zelfstandigen en winkelpersoneel hierbij gehinderd worden in hun gezinsleven. Dat er in weerwil van de eigen definitie van het gezin toch eigenlijk gedacht wordt in termen van man en vrouw, of althans twee partners, blijkt uit het verkiezingsprogramma voor 2006-2011 dat uitlegt dat de door het CDA bedachte en uitgevoerde levensloopregeling uit nood is geboren, aangezien het gezin in de knoei is gekomen omdat het gebruikelijk is dat de ouders allebei (!) blijven werken.

Conclusie

De verschuiving van het CDA -gedachtegoed in een monoculturele, nationalistische en conservatieve richting, onder de bezielende leiding van partij-ideoloog Balkenende, manifesteert zich in het denken over zowel de publieke als de private sfeer. Deze verschuiving sluit aan bij de zich ontwikkelende moreel-ethische of ethisch-culturele dimensie in de Nederlandse politiek die gepolitiseerd kan worden en die het CDA (nieuwe)

kiezers kan opleveren. De centrale begrippen van de christen-democratie worden door Balkenende grondig geherformuleerd. Voor de publieke sfeer en het sociaal-economisch leven heeft het begrip (eigen) verantwoordelijkheid een centrale plaats in de beleidsfilosofie van de christen-democraten veroverd.

Volgens Balkenende is het begrip verantwoordelijkheid veel te veel gecollectiviseerd en heeft de staat een te grote taak gekregen in het overnemen van verantwoordelijkheden van burgers. Hierdoor is het begrip te ver af komen te staan van de oorspronkelijke betekenis van *eigen* verantwoordelijkheid. Het CDA wil het idee van verantwoordelijkheid weer individualiseren en centraal stellen, terwijl de meer collectieve en op de maatschappelijke samenhang georiënteerde begrippen als publieke rechtvaardigheid en solidariteit een lagere status krijgen in het christen-democratisch denken.

Ook het begrip vrijheid krijgt een plek met een andere lading. De hergedefinieerde begrippen vrijheid en gemeenschap vormen voor het CDA de basis voor een nieuwe, conservatieve beleidsfilosofie voor de private sfeer. De visie op vrijheid van het CDA van Balkenende sluit nauw aan bij die van zijn grote voorbeeld Abraham Kuyper, vooral waar het gaat om de verwerping van (sommige van) de ideeën van de Franse Revolutie. De vrijheid is veel te veel geïndividualiseerd en Balkenende legt in zijn kritische analyses dan ook sterk de nadruk op de keerzijden van de te ver doorgesloten individuele vrijheid en zelfverwezenlijking, namelijk

egocentrisme en een gebrek aan oog voor de vrijheden van anderen. Balkenende wil deze trend keren door een duidelijker definitie van de gedeelde waarden in de samenleving. Het is mede om die reden dat hij voortdurend waarschuwt voor de botsing tussen culturen en gedragspatronen in een te pluriforme en multiculturele samenleving. Hiermee in verband staat zijn pleidooi voor een herwaardering van de collectieve organisaties van de civiele samenleving.

Door deze verschuivingen is echter wel een diepliggende discrepantie ontstaan in de christen-democratische ideologie en dus ook in de beleidsfilosofie die onder de kabinetten-Balkenende ligt. Enerzijds heeft het CDA een sterk accent gelegd op eigen, individuele verantwoordelijkheid, anderzijds heeft het juist het belang van gedeelde waarden en gemeenschapsvorming benadrukt. Deze verschillende accenten leiden tot interne spanningen en tegenstellingen, niet alleen in de ideologie, maar ook in het regeringsbeleid. Hoe kan immers de eigen verantwoordelijkheid van burgers vertaald worden in een actief overheidsingrijpen, waar dat nodig is om sociale misstanden te voorkomen?

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk, maar in het CDA van de afgelopen jaren heeft deze discrepantie in de christen-democratische ideologie vooral geleid tot een tamelijk ondubbelzinnige hang naar liberale oplossingen in de publieke (economische en materiële) sfeer en een evenzeer geprononceerde conservatieve opstelling ten opzichte van de private (immateriële)

omgeving. In ideologisch opzicht lijkt de machtspositie van de calvinistische jongens van de zondagsschool tamelijk hecht verankerd en gaan de katholieke jon-

gens en meisjes van het parochiehuis (én de sociaal-democraten die hopen op een nieuwe rooms-rode coalitie) een moeilijke tijd tegemoet.

NOTEN

- 1 In een interview met *Christen Democratische Verkenningen*, Lente 2004, p. 61.
- 2 P. Pombeni, 'The Ideology of Christian Democracy', in: *Journal of Political Ideologies*, 5 (2000) 3, p. 289-300.
- 3 *Nieuwe wegen, vaste waarden. Aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA*, CDA, Den Haag 1995; *Samen leven doe je niet alleen. Concept-verkiezingsprogramma CDA 1998-2002*, CDA, Den Haag 1998.
- 4 In: *CDA Magazine*, 8, 21 januari 2005.
- 5 P. Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appèl?', in: K. van Kersbergen e.a. (red.), *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Den Haag 1993, p. 40; H.M. ten Napel, 'Christian Democracy in the Netherlands', in: Emiel Lamberts (red.), *Christian Democracy in the European Union 1945-1995*, Leuven 1997, p. 63.
- 6 *Niet bij brood alleen. Programma CDA Tweede-Kamerverkiezingen 1977*, CDA, Den Haag 1977.
- 7 *Om een zinvol bestaan. CDA Verkiezingsprogramma; geactualiseerde versie*, CDA, Den Haag 1982, p. 8, 24, 39; *Samen werken voor morgen. Programma CDA Tweede-Kamerverkiezingen*, CDA, Den Haag 1986, p. 30; *Nieuwe wegen, vaste waarden*, p. 36; *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid. CDA Verkiezingsprogramma 2002-2006*, CDA, Den Haag 2002, p. 8.
- 8 *Verantwoord voortbouwen. Program van Aktie '89- 93*, CDA, Den Haag 1989, p. 27; *Program van Uitgangspunten*, CDA, Den Haag 1993, p. 43-45; *Wat echt telt: werk, veiligheid, milieu. Landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998*, CDA, Den Haag 1994, p. 44; *Samen leven doe je niet alleen*, p. 53.
- 9 J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg 2002.
- 10 J.P. Balkenende, 'De toekomst van het middenveld en het primaat van de politiek', in: *Christen Democratische Verkenningen*, April 1997.
- 11 P. Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appèl?', p. 50.
- 12 *Samen leven doe je niet alleen*, p. 15; *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, p. 46.
- 13 *Samen leven doe je niet alleen*, p. 53.
- 14 B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II*, Amsterdam 2005.
- 15 H.P. Kriesi en F. Timothy, 'The Netherlands', in: H.P. Kriesi e.a. (red.), *Transformation of the national political space. Western European politics in an age of denationalization*, te verschijnen in 2006, Draft, p. 22.
- 16 Ibidem, p. 17 en p. 23.
- 17 N. O'Sullivan, 'Conservatism', in: R. Eatwell en A. Wright (red.), *Contemporary Political Ideologies*, Londen 1993, p. 51-52.
- 18 H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*, Amsterdam 2004, p. 131.
- 19 *NRC Handelsblad*, 25 januari 2002.
- 20 *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, p. 4.
- 21 Alle verwijzingen in de tekst naar het verkiezingsprogramma 2006-2011 betreffen het document als gepubliceerd op de website www.cda.nl, geraadpleegd eind augustus/begin september 2006. In het document ontbreken paginanummers.
- 22 Geciteerd in *M*. Het maandblad van *NRC Handelsblad*, september 2006.
- 23 Zie De Vries, *Overmoed en onbehagen*.
- 24 P. Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained? Christian democracy in the Netherlands', in: S. van Hecke en E. Gerard (red.),

- Christian Democratic parties in Europe since the end of the Cold War*, Leuven 2004, p. 7.
- 25 Zie voor een vergelijkbare conclusie ook: Kriesi en Timothy, 'The Netherlands'.
- 26 H.M. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Kampen 1992.
- 27 *Niet bij brood alleen*, p. 1; *Beginselprogramma CDA*, CDA, Den Haag 1980, p. 6; *Verantwoord voortbouwen*, p. 72; *Program van Uitgangspunten*, p. 75; *Samen leven doe je niet alleen*, p. 11; *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, p. 1.
- 28 *Om een zinvol bestaan*, p. 43.
- 29 *Wat echt telt: werk, veiligheid, milieu*, p. 43.
- 30 *Samen leven doe je niet alleen*, p. 6, 11; *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, p. 11.

Het linkse blok bestaat niet

Jaap Jansen

Vrij snel na de vorming van het kabinet-Balkenende II taande de populariteit van de drie regeringspartijen CDA, VVD en D66. Ze zakten weg in de peilingen en werden op papier een minderheid. De PVDA, bij de verkiezingen van 2003 ondanks 19 zetels winst net niet de grootste geworden, groeide door. De magische 53 zetels die de PVDA in 1977 onder lijsttrekker Joop den Uyl scoorde, werden ruimschoots gepasseerd. Onder de nieuwe leider Wouter Bos zou de PVDA op 17 maart 2006 zelfs goed zijn geweest voor 61 Tweede Kamerzetels. Ook de SP van Jan Marijnissen groeide door. Diezelfde week noteerde de Politieke Barometer¹ voor de socialisten 18 zetels. Alleen Femke Halsema's Groen-Links moest zetels inleveren en kwam op zes.²

Terwijl CDA, VVD en D66 gewoon doorregerden, haalden de linkse drie virtueel een meerderheid. In de peilingen lagen de verhoudingen vast: de regeringspartijen stevig in de min, de linkse drie gezamenlijk zwaar in de plus. Wekenlang, maandenlang, jarenlang. Op enkele kleine uitschieters na leek de grafiek van de opiniepeilingen het cardiogram van een dode. Om het toch nog een beetje spannend te maken, bedachten de peilers 'het linkse blok'. Een linkse meerderheid was

onder handbereik en kon na nieuwe verkiezingen het centrumrechtse kabinet vervangen. Elke vrijdagavond mochten de NOVA-kijkers vaststellen hoe groot het linkse blok nu weer was. Soms applaudisseerde het publiek in de studio zelfs, als in de beste tijden van VARA's politieke radioprogramma *In de Rooie Haan*. Een links kabinet, tjonge, dat zou wat zijn!

De kranten namen het idee zonder aarzeling over. Merkwaardig, want een puur links kabinet was in Nederland nog nooit vertoond. Waarom zou dat nu opeens een logisch alternatief zijn? 'Paars is er toch óók gekomen', hoorde je dan. 'En dat terwijl bijna niemand een kabinet zonder het CDA denkbaar achtte.' Maar ideologisch was Paars geen novum. Voordat de christen-democraten in 1918 voor 76 jaar de macht naar zich toe trokken, had Nederland enkele links-liberale kabinetten; het laatste onder Pieter Cort van der Linden (1913-1918). Paars avant la lettre. Onversneden links is een kabinet nooit geweest.

Dromen van een links alternatief is niet nieuw. In 1972 schreven PVDA, PPR³ en D'66 geschiedenis met *Keerpunt 1972*. Een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma voor een 'progressief' kabinet, een etiket dat

net een nuance anders proeft dan een ‘links’ kabinet. De progressieve drie haalden het niet. KVP en ARP⁴ waren nodig om het kabinet-Den Uyl compleet te maken. De geschiedenis leert dus dat een links alternatief getalsmatig – bij de enig echte opiniepeiling, de verkiezingen – niet voor de hand ligt.

Linkse samenwerking

Zijn er wellicht inhoudelijk doorslaggevende redenen om, net als in 1972, samen een verkiezingsprogramma te presenteren, in de hoop dat het kiezersvolk 34 jaar na *Keerpunt 1972 wél* in is voor een tournure? Kan linkse samenwerking de vrucht zijn van vier jaar oppositie tegen de kabinetten-Balkenende? Het moet gezegd: onder Bos behandelt de PVDA-fractie in de Tweede Kamer de kameraden van de SP niet langer alsof zij melaats zijn. Zonder morren worden moties van de SP en GroenLinks gesteund. Van fractievoorzitter Ad Melkert mocht dat nooit. Je kunt altijd nog een vrijwel gelijkkluidende motie indienen zonder ‘klein links’, was de lijn. PVDA-premier Wim Kok serveerde GroenLinks halverwege paars af als ‘extreem-links’.⁵ Tijdens de kabinetten-Balkenende praatten de leiders van PVDA, SP en GroenLinks gewoon met elkaar. ‘Investeren in een goede verstandhouding’ noemde SP’er Jan Marijnissen dat. Maar of er dan werkelijk iets ontstond? Nee, dat niet, gaf hij toe in *Trouw*.⁶

Tijdens de kabinetten-Balkenende werd vanuit de SP en GroenLinks en in mindere mate vanuit de PVDA

aangedrongen op intensievere samenwerking. Begin 2005 riepen acht Eerste- en Tweede Kamerleden van SP, GroenLinks en PVDA onder de noemer ‘Een Ander Nederland’ op tot een alternatief voor ‘het conservatieve denken’. ‘Wij bepleiten niet een progressieve partij. Of één lijst bij de komende Tweede Kamerverkiezingen. PVDA, SP en GroenLinks hebben een eigen geschiedenis, profiel, werkwijze en partijcultuur die verschillende groepen kiezers aanspreken. Vaak zijn zij concurrenten en zelfs opponenten. [...] Maar ondanks deze verschillen hebben zij meer met elkaar gemeen dan met CDA en VVD. Dat geldt zeker ook voor hun kiezers, die desgevraagd de meeste verwantschap blijken te hebben met andere linkse partijen. Dat biedt een goede basis te werken aan een links alternatief.’⁷

De acht constateerden dat de partijen elkaar al gevonden hadden in het platform ‘Keer het tij’ en in de beweging ‘Tegen de Nieuwe Oorlog’. Marijnissen en Halsema pleitten – net als vroeger de CPN – om de haverklap voor linkse samenwerking, in de rug gesteund door de voormannen van hun wetenschappelijke bureaus, Ronald van Raak en Bart Snels. PVDA-leider Bos hulde zich vooral in stilzwijgen. ‘Hij laat het open,’ klaagde Marijnissen. ‘Terwijl we nu de kans hebben om een alternatief neer te zetten. Daar zien de mensen naar uit!’⁸

Bos’ ideale model: een tweepartijkabinet

De tragiek van de SP en GroenLinks is dat zij van de PVDA afhankelijk zijn, willen ze regeren. Het lijkt erop

dat de SP en GroenLinks in de kabinetsformatie achteraan mogen aansluiten. Want wat zei Bos eind 2002, toen hij net tot PVDA-leider was gekozen? ‘Als Jan Marijnissen zo’n links meerderheidskabinet wil, kan dat alleen maar met een PVDA die zo rechts mogelijk is. Ik geloof overigens dat in de Nederlandse verhoudingen een puur links kabinet onmogelijk is. Een zo progressief mogelijk kabinet met het CDA lijkt me het maximaal haalbare.’⁹

Voor de PVDA zijn allerlei combinaties denkbaar. ‘Ik heb nog geen ideale coalitie, maar in het ideale model vormen twee partijen een kabinet,’ zei Bos eind 2005.¹⁰ In een interview met de – gezien het verloop van het wereldkampioenschap voetbal 2006 in retrospectief weinig gelukkige – kop ‘Van Basten mijn grote voorbeeld’¹¹ noemde Bos de SP en GroenLinks ‘niet bepaald vriendelijk voor het bedrijfsleven, voor kleine ondernemers. Ze gooien de belastingen veel te makkelijk omhoog en gaan te ontspannen om met veiligheid en terrorisme. Ook denkt GroenLinks veel te rooskleurig over migratie en integratie.’ Bovendien streefde hij naar zoveel mogelijk steun in het parlement en in de samenleving. ‘Samenwerking met grote partijen heeft dat voordeel boven samenwerking met kleine.’ Dat wees eerder naar een kabinet met CDA of VVD.

Na dit interview in *De Telegraaf* waarin Bos zeer kritisch was over de SP en GroenLinks en de hoop uitsprak dat het CDA zich niet ‘opnieuw uitlevert aan de VVD’, verscheen een kabinet van PVDA en CDA op het netvlies.

Daarom gaf Bos twee dagen later voor de zekerheid een interview aan *de Volkskrant*. Hierin benadrukte hij dat het CDA met de ideologie van ‘eigen verantwoordelijkheid’ de ‘onzekerheid van mensen’ versterkt. ‘Er moet heel wat met het CDA gebeuren, voordat wij met die partij kunnen regeren.’¹² Eén ding stond voor Bos vast: ‘Ik kies voor geen enkele partij. Dat is nergens voor nodig. De kiezers begrijpen best dat coalitievorming pas na de verkiezingen aan de orde is.’

Jammer, maar helaas voor SP en GroenLinks, liet Bos kort voor het zomerreces van 2006 al hun hoop vervliegen. Wie een ander Nederland wil, moet PVDA stemmen, was de boodschap van Bos in een televisiedebat met CDA-fractievoorzitter Maxime Verhagen: ‘Wij zullen geen voorkeur uitspreken voor welke coalitie dan ook. Wij spreken wel een voorkeur uit voor een heel ander beleid. Veel meer eerlijk delen. Veel meer urgentie voor het bij elkaar houden en het bij elkaar brengen van mensen in dit land en het overbruggen van tegenstellingen. Het roer moet om en iedereen die daaraan mee wil werken, is zeer welkom.’¹³

De PVDA van Wouter Bos

Na vijf jaar Lubbers III, gevolgd door acht jaar Paars, was de PVDA wel erg gouvernementeel geworden, klaagden PVDA-aanhangers na het verkiezingsdebacle van 2002 (van 45 naar 23 kamerzetels). De PVDA had een kamer gehuurd in het liberale huis van Zalm, stelde Marijnissen smalend vast.¹⁴ Onder Bos kon de par-

tij zichzelf hervinden. De oude achterban die onder Paars het spoor bijster was geraakt en voor Fortuyn had gekozen, kon wellicht de aansluiting weer vinden als de PVDA op twee cruciale punten de steven wendde. Waar de achtereenvolgende staatssecretarissen van Justitie Aad Kosto en Job Cohen het voorwerk al gedaan hadden, koos de PVDA onder Bos definitief voor een harde lijn: inzake migratie ging de deur op een kier. ‘Selectieve migratie’ noemde Bos dat. Hij beaamde dat het absorptievermogen van de Nederlandse samenleving beperkt was; de grote werkloosheid onder allochtonen kostte de samenleving handenvol geld.

Zodra de middengroepen het idee krijgen ‘dat ze vooral premies en belastingen betalen voor anderen, gaat het onherroepelijk een keertje mis’, zei hij in 2004.¹⁵ De migranten die nog wel worden binnengelaten, kregen van de nieuwe PVDA niet meteen alle rechten op sociale zekerheid en sociale voorzieningen, maar pas na een aantal jaren of zelfs pas nadat ze Nederlander zijn geworden.¹⁶ Frits Bolkestein, die als VVD-fractievoorzitter met dit soort noties in de jaren negentig volgens zijn toenmalige PVDA-collega Jacques Wallage ‘in troebel water viste’,¹⁷ kreeg na tien jaar als nog gelijk van de PVDA. ‘Angst is een slechte raadgever,’ zei Bos over PVDA’ers die deze problemen liever onbenoemd lieten ‘omdat ze misschien bang waren voor racist te worden versleten’.¹⁸ Als het vooral Marokkaanse jongens zijn die zorgen voor criminaliteit en overlast,

zou de PVDA daar wat Bos betreft niet meer omheendraaien. ‘Law and order’ was niet langer taboe.

Het andere terrein waarop Bos de koers meteen na zijn verkiezing verlegde, was de inkomenspolitiek. Hij keerde terug naar de PVDA-traditie waarin de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. De gevolgen van veranderingen in belastingheffing hoeven niet langer inkomensneutraal te zijn, zoals onder Kok, die gevoelig was voor het verwijt dat PVDA’ers altijd wilden nivelleren. Sterker, de belastingdruk mocht van Bos best wat oplopen.

Uit huiver voor weer een nieuwe privatiseringsoperatie stemde de PVDA tegen de basisverzekering in de zorg. Het belangrijkste bezwaar was vooral praktisch: de ‘onrechtvaardige no-claimregeling’ en de hoge nominale premie voor iedereen, waarvan de gevolgen voor lagere inkomensgroepen door het kabinet op een omslachtige wijze gerepareerd zouden worden.

Het klassieke gelijkheidsideaal

Toch moest Bos niets hebben van het traditionele gelijkheidsdenken. ‘Het klassieke gelijkheidsideaal waar bij wij ons te vaak hebben laten verleiden dat te willen zien als gelijke uitkomsten in plaats van als gelijkwaardigheid’, omschreef Bos dit in een speech.¹⁹ Hij wilde kleine ongelijkheden accepteren ‘om grotere ongelijkheden en een totale tweedeling te vermijden’. Het streven was niet langer ‘iedereen hetzelfde’ te laten krijgen, maar ‘of iedereen naar eigen mogelijkheden

mee kan draaien in werk, bestuur en buurt'. Gelijheid moest een stap terug doen ten gunste van 'participatie' als nieuwe centrale notie voor de sociaal-democratie.

Niet iedereen in de PVDA slikte dit voor zoete koek. Paul Kalma, directeur van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PVDA, vond dat Bos onvoldoende aandacht had voor de toegenomen inkomens- en vooral vermogensverdeling in de westerse wereld in de jaren tachtig en negentig. Gelijheid van kansen tegenover de heerschappij van het geld moest volgens Kalma nog altijd leidmotief zijn voor de PVDA, juist ook om culturele en maatschappelijke verscheidenheid te bevorderen. 'De sociaal-democratie wordt geconfronteerd met een ontketend kapitalisme en met een marktideologie die tot diep in eigen kring is doorgedrongen,' stelde Kalma bedroefd vast.²⁰ Veel medestanders trof hij niet. Bos kon zijn gang gaan met zijn 'procyclisch' politiek gedrag à la Tony Blair. In het nieuwe *Beginselmanifest* van 2005 kwam het woord gelijkheid niet meer voor. Het doel was voortaan 'een fatsoenlijke samenleving [...] waar vrijheid, solidariteit en verantwoordelijkheid elkaar de hand reiken', vanuit de 'onwrikbare overtuiging dat alle mensen gelijkwaardig zijn'.²¹

In de inkomenspolitiek trok Bos de PVDA niet ideologisch, maar wel praktisch naar links. Inzake migratie en justitie trok Bos zijn partij juist naar rechts. Op onderwijsterrein nam hij afscheid van het ministerie

van Onderwijs als circulaire machine. Op deze drie belangrijke punten kwam de PVDA dichterbij de SP te staan, de partij die een kwarteeuw geleden al vraagtekens stelde bij een grote instroom van 'buitenlanders'.²² Toch maakte dit de PVDA onder Bos niet ouderwets. Zo nam Bos – net als zijn Britse voorbeeld Tony Blair – enige afstand van de vakbeweging, van oudsher een steunpilaar van de sociaal-democratie. De PVDA-leider koketteerde ermee dat hij niet eens lid was van een bond en keek belangstellend naar het AVV (Alternatief Voor Vakbond) waarin jongeren de gevestigde bonden verwteten voornamelijk voor insiders op te komen, en minder voor moderne flexwerkers.

Door vast te houden aan verworven rechten van ouderen ten nadele van jongeren, zetten de vakbonden de solidariteit op het spel, zei Bos begin 2005 in Londen in een toespraak voor het Policy Network. De oude welvaartsstaat met al zijn collectieve regelingen bevoordeelde volgens Bos de babyboomgeneratie boven jongeren, die ook nog eens opdraaiden voor een groot deel van de kosten.²³ Toen de vakbeweging op 2 oktober 2004 een grote demonstratie organiseerde tegen het beleid van het kabinet-Balkenende II, moest Bos – anders dan de SP en GroenLinks – eerst even nadenken of de PVDA er wel aan mee zou doen. Later rechtvaardigde hij zijn deelname door het massaprotest te kenschetsen als 'een brede demonstratie tegen de mentaliteit waarmee dit kabinet reageert op maatschappelijke weerstand'.²⁴ Zonder direct naar Bos te wijzen noemde FNV-voorzit-

ter Agnes Jongerius het ‘vanuit democratisch oogpunt een bedenkelijke ontwikkeling’ dat politici steeds vaker de positie van de Nederlandse vakbeweging ter discussie stellen. ‘Ook mensen die zich afficheren als leden van de PVDA doen dat.’²⁵

Bij Bos moesten ook andere voormalige kameraden van links het ontgelden. Nadat *NRC Handelsblad*-redacteur Elsbeth Etty, oud-adjunct-hoofdredacteur van het communistische dagblad *De Waarheid*, Bos verweet geen heldere standpunten te hebben, zette de PVDA-leider zonder aarzelen de aanval in op ‘oud-links’. Wie op een oud-linkse wijze naar solidariteit kijkt, helpt uiteindelijk de solidariteit om zeep, was zijn stelling.²⁶ In Londen herhaalde hij zijn woorden tegenover Europese geestverwanten. Bos hekelde de Franse socialisten en de Duitse sociaal-democraten die weinig moesten hebben van noodzakelijke hervormingen. ‘Het zou dwaas zijn dit in wezen als een conservatieve agenda te beschouwen,’ zei hij. Wel verweet Bos liberaal-conservatieven dat zij het belang van sociale samenhang ontkennen. De PVDA-agenda moest wat hem betreft ‘populistischer’ zijn ‘in die zin dat het de alledaagse zorgen van mensen tot uitgangspunt moet nemen’.

Welbegrepen eigenbelang

In zijn Amerikaans aandoende campagneboek *Dit land kan zoveel beter* werkte Bos verder aan zijn eerdere constatering ‘dat de betalers van solidariteit in toene-

mende mate onevenredig autochtoon zijn en de ontvangers in toenemende mate onevenredig allochtoon’.²⁷ De saamhorigheid en lotsverbondenheid waarop de Nederlandse verzorgingsstaat en rechtsstaat gebouwd zijn, komt daardoor onder druk te staan, waarschuwde Bos.²⁸ Het is te gemakkelijk om solidariteit in de eerste plaats te zien als een kwestie van moraal. Maatschappelijk draagvlak voor gezamenlijk gedragen sociale zekerheid komt vooral voort uit het ‘welbegrepen eigenbelang’ dat leden van de welvarende middenklasse dat vangnet misschien ooit zelf ook nodig hebben. Je kunt je ogen niet sluiten voor de ontwikkeling dat ‘de belastingbetalende middenklasse steeds kritischer wordt ten opzichte van gedwongen afdrachten van belastingen en premies’. Bos wees op de groeiende culturele kloof tussen de middenklasse en de maatschappelijke onderklasse waarvan het idee ontstaat dat ze haar maatschappelijke achterstandspositie vooral aan zichzelf te danken heeft. Een achterstand die bovendien nauwelijks meer lijkt in te halen. ‘Dan zal het steeds moeilijker blijken om de middengroepen te motiveren hun bijdrage te blijven geven aan de instandhouding van die solidariteit.’²⁹

De Verenigde Staten zag Bos als een schrikwekkend voorbeeld hoe het niet moet. ‘In het Europese model zijn publieke voorzieningen niet slechts voor de allerarmsten bedoeld, maar voor zo goed als iedereen. De betekenis die dat voor de samenhang en gemeenschappelijkheid in een samenleving heeft, kan niet genoeg

onderstreept worden. Een overheid waar iedereen aan meebetaalt en waar iedereen ook iets van terugkrijgt, werkt bindend.³⁰ Daarom wilde hij de AOW³¹ onverkort handhaven: ‘Zouden we de AOW inkomensafhankelijk maken, dan verschaffen we degenen die er niet meer van profiteren, een argument om er niet aan mee te betalen.’

Stapsgewijze verandering

De boel bij elkaar houden, het oude adagium van Joop den Uyl, bij zijn aantreden als burgemeester van Amsterdam opnieuw gepatenteerd door Job Cohen, was ook het leidmotief van Wouter Bos, die ‘bindend leiderschap’ wilde tonen. De brede middenklasse moet belang hebben bij een stevige overheid. Bos wilde onder geen beding dat de PVDA gezien werd als ‘partij van de armoedzaaiers’. In zijn land dat zoveel beter kan, is een belangrijke rol weggelegd voor het bedrijfsleven. In mei 2006 nodigde hij VNO-NCW-voorzitter Bernard Wientjes en andere werkgevers uit voor een discussie over ‘links en het bedrijfsleven’. Niet zonder ironie in Nijmegen, waar premier Den Uyl in 1974 een anti-ondernemerstoespraak hield. Bos noemde een floreerend bedrijfsleven onmisbaar en kon instemmen met versoepeling van het ontslagrecht in ruil voor meer opleidingen voor werknemers. Ook de ondernemer moet waar voor zijn belastinggeld krijgen, zei Bos.³² Hij herinnerde er fijntjes aan dat hij het toch maar was die als staatssecretaris van Financiën in het tweede paarse ka-

binet de vennootschapsbelasting had verlaagd.³³

Het moet jonge PVDA’ers als André Postema, vicevoorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht en voormalig PVDA-fractievoorzitter in de gemeenteraad van Maastricht, als muziek in de oren hebben geklonken. Zij ergerden zich aan het Balkenende-*bashen* door links. ‘Het is lovenswaardig dat het [kabinet] op een aantal vraagstukken – vergrijzing, pensioenen, arbeidsongeschiktheid – bezig is antwoorden te bedenken. De knuppel die dit kabinet in het hoenderhok heeft durven gooien ten aanzien van de prepensioenen vind ik moedig. De babyboomers plegen roofoverval op ons financiële stelsel ten koste van de generatie die straks de arbeidsmarkt betreedt. De PVDA en de vakbonden zouden daar veel meer oog voor moeten hebben,’ zei Postema.³⁴ Lof voor Balkenende was te veel gevraagd voor Bos, maar hij gaf toe dat een kabinet onder zijn leiding de meeste hervormingen niet terug zou draaien. ‘Als je alles weer overhoop gooit, krijg je drie jaar chaos en onzekerheid.’³⁵ Van Bos hoefde Nederland geen grote structuurveranderingen te verwachten. De kosten van stelselwijzigingen zijn volgens hem vaak groter dan de baten. Bovendien gaan er jaren overheen voor ze zijn doorgevoerd en dan vragen problemen vaak weer andere oplossingen.

In de Algemene Politieke Beschouwingen van september 2005 verweet Bos het kabinet gedrag van ‘ouderwetse socialisten’: ‘een heilig geloof in de eigen politieke correctheid en er even heilig van overtuigd

dat als je in Den Haag aan een paar knoppen draait, de samenleving vanzelf mee verandert'.³⁶ Bos wil 'eerherstel voor de strategie van de stapsgewijze verandering'. Het deed denken aan de mammoettanker waarmee Jos van Kemenade als PVDA-minister van Onderwijs het onderwijsbeleid vergeleek: 'Je kunt geen reuzezwaai maken, maar slechts kleine tikjes geven. Op korte termijn is dat niet opzienbarend, maar op lange termijn zal blijken dat de koers toch ingrijpend is gewijzigd.'³⁷

Het is lastig Bos politiek te plaatsen. 'Ik ken Wouter als een flexibel mens. Hij past zich aan aan de temperatuur van het water,' aldus Femke Halsema. 'Er zijn momenten waarop ik denk: het is toch echt een paarse jongen.'³⁸ Bij de strijd om het lijsttrekkerschap van de PVDA in 2002 noemde hij Den Uyl zijn grote voorbeeld. Den Uyl is vaak verweten dat hij de confrontatie met de eigen partij niet aan durfde te gaan (Nieuw Links, kernwapens). Bos houdt evenmin van vechten. Toch lijkt hij meer op Tony Blair: 'radicaal in het centrum', dicht bij 'de mensen' willen staan, niet vies van marktwerking en bereid internationaal verantwoordelijkheid te nemen. Zijn opvattingen van democratie staan dicht bij D66 (gekozen premier, tweepartijstelsel) en minder in de PVDA-traditie. Bij de door Bos gewenste, rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester kreeg hij twee keer zijn eigen partij tegen zich: in 2004 bij een door hem uitgelokt partijreferendum, vervolgens in de Eerste Kamer, waar de PVDA-fractie

zelfs blokkeerde dat de benoemde burgemeester uit de grondwet werd geschrapt.

Van WAO naar AOW

Van het WAO-debacle van Wim Kok had Wouter Bos geleerd dat je burgers beter niet onverhoeds kunt confronteren met grote beleidswijzigingen. Kok steunde als vice-premier en minister van Financiën in het kabinet-Lubbers III het plan voor een grote structuurwijziging in de Wet op de Arbeidsongeschiktheid. Een plan dat op een achternamiddag uit het kabinet kwam, voor de PVDA-achterban volstrekt onverwacht. Het leidde tot een crisis waarin Kok als PVDA-leider bijna vertrok. 'Er komen geen abrupte stelselwijzigingen die zonder een groot politiek en maatschappelijk draagvlak worden doorgevoerd,' schreef de PVDA-projectgroep Verzorgingsstaat eind 2005 dan ook in het rapport *De Wet van Wederkerigheid*.³⁹ Kern van het rapport: tegenover het recht op een fatsoenlijk bestaan heeft de burger de plicht een bijdrage te leveren aan de samenleving. Kort voordat het PVDA-rapport verscheen, pleitte GroenLinks al voor zo'n 'participatieplicht'.

Een jaar voor de verkiezingen, die toen nog gepland stonden voor mei 2007, kwam Bos met zijn visie op de vergrijzing en de toekomst van de algemene ouderdomswet, de AOW.⁴⁰ Het Centraal Planbureau en de Studiegroep Begrotingsruimte hadden berekend dat er 15 miljard euro moest worden omgebogen⁴¹ en Bos

had een oplossing. Opmerkelijk was dat hij af wilde van het 'misbruik' van de levensloopregeling om eerder te stoppen met werken. Dit was nu juist een van de zaken die de grote vakbondsdemonstratie in 2004 met steun van de PVDA wilde handhaven. Het kabinet kwam de sociale partners vervolgens op dit punt tege- moet. Premier Balkenende merkte fijntjes op dat Bos' mening met de snelheid van het licht veranderd was.⁴² Voortbordurend op een optie uit het verkiezingspro- gramma van 2003, pleitte Bos voor verdere fiscalise- ring van de AOW -premie. Dit betekent dat 'rijke oude- ren' die naast hun AOW pensioenrechten hebben opge- bouwd, vanaf een bepaald inkomensniveau ook daarover belasting gaan betalen. 65-plussers betaalden tot dan toe geen AOW -premie. Een inkomensnivele- rend idee, dat volgens Bos de 'perverse inkomensover- drachten' van arm naar rijk zou verminderen.

Probleem was dat Bos en zijn financiële adjudant, het Tweede Kamerlid Ferd Crone, de details nog niet hadden uitgewerkt, laat staan dat er een doorbereke- ning was gemaakt door het Centraal Planbureau. Van- af welk inkomen hoorde je bij de 'rijke ouderen', en hoeveel belasting moest je (extra) gaan betalen? Voor- malig PVDA-politicus Marcel van Dam begon in zijn door PVDA'ers veelgelezen *Volkscrant*-column een we- kelijks terugkerende campagne tegen zijn oude partij. 'Wouter Bos pakt de ouderen', kopte zijn eerste co- lumn, 'Knoeiwerk' zijn tweede.⁴³ Een medialawine volgde en de PVDA zakte van 61 zetels in de peilingen

naar de 42 die ze in de Tweede Kamer al had. Weg op- positiewinst.

In de weken daarop volgden nuanceringen. Ouderen hoefden pas mee te betalen na een overgangperiode van vijftien jaar. Bovendien zouden mensen met een aanvullend pensioen tot 10000 euro niets van het PVDA-plan merken. Ook jongeren moesten meer gaan bijdragen aan de AOW.⁴⁴ Maar het kwaad was al ge- geschied. PVDA-econoom Flip de Kam, die overigens be- grip had voor de ideeën van Bos, sprak van 'een electo- rale bosbrand die de fractieleider zelf heeft aangesto- ken'.⁴⁵ De PVDA-fractievoorzitter in de Eerste Kamer, Han Noten, was een van de architecten van het plan. 'We hebben niet goed genoeg over de boodschap nage- dacht,' gaf hij twee maanden na Bos' toespraak toe. 'Mensen balen dat ze het niet aan hun buurman kun- nen uitleggen.'⁴⁶

Bos had waarschijnlijk minder paniek veroorzaakt als hij – evenals VVD -minister Zalm, D66, gewezen CDA-minister Bert de Vries, CDA-econoom Lans Bo- venberg, voormalig PVDA-minister Willem Vermeend en PVDA-econoom Bas Jacobs – had gepleit voor een geleidelijke verhoging van de AOW -leeftijd richting 67 jaar (elk jaar met een maand omhoog). Ook de Britse New Labour-premier Blair wilde de pensioenleeftijd verhogen. Overigens luidde niet iedereen halverwege 2006 de noodklok. SP, FNV en op rechts CDA en *Tele- graaf*-commentator Kees Lunshof zagen geen reden

voor haastige maatregelen ‘als het lukt om veel meer mensen onder de 65 te laten werken’.⁴⁷ Het CDA herinnerde zich nog goed de forse verkiezingsnederlaag nadat het partij in 1994 suggereerde de AOW tijdelijk te bevriezen.⁴⁸

Afscheid van staatspaternalisme

In november 2002 volgde voormalig WBS-medewerker Femke Halsema Paul Rosenmöller op als fractievoorzitter van GroenLinks. In de campagne voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 2003 en bij het aantreden van het kabinet-Balkenende II zette zij de traditionele lijn van Rosenmöller voort. In het debat over de regeringsverklaring bepleitte zij versterking van de verzorgingsstaat als ‘brede, alle klassen en achtergronden omspannende collectieve bescherming tegen armoede, vernedering, ziekte’.⁴⁹ Bij de Algemene Politieke Beschouwingen over de kabinetsvoornemens voor 2004 hekelde ze de ingrepen in ww, bijstand, wao en vut. Het kabinet zou de verzorgingsstaat willen vervangen door een ‘conservatieve nachtwakersstaat’.

In de loop van 2004 begon zich een koerswijziging af te tekenen. Links moet ervoor waken ‘als pavlovreactie alle bestaande instituties van de verzorgingsstaat te verdedigen’, schreef Halsema in *De Helling*, het blad van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks.⁵⁰ De sociale zekerheid maakt mensen tot gevangenen van financiële regelingen; het zoeken naar werk

en deelname aan de samenleving wordt door het ‘verstatelijkte’ systeem ontmoedigd. Om individuele vrijheid en emancipatie te bevorderen moeten collectieve regelingen plaats maken voor maatwerk, betoogde Halsema.

In het najaar van 2005 werd Halsema concreter. Ze verweet haar eigen partij te lang te hebben vastgehouden aan ‘staatspaternalisme’ – samen met de sp en het linkerdeel van de pvda. Terwijl de sociaal-democraten van de pvda in de paarse kabinetten ‘vooral de individuele welvaart leken te willen bevorderen’, speelde GroenLinks volgens haar nog steeds ‘leentjebuurtje’ bij de oude pvda. ‘De aantrekkelijkheid van vrijzinnig links is niet gelegen in restauratie van de verzorgingsstaat of enkel in de bescherming van “de verworven (pensioen)rechten” van oudere werknemers. De huidige verzorgingsstaat kweekt afhankelijkheid en inactiviteit door de traditionele nadruk op inkomenssteun,’ schreef Halsema in een bundel met de veelzeggende titel *Vrijheid als ideaal*.⁵¹

Onterecht worden in de bestaande regelingen oude- ren bevoorrecht boven jongeren, want pensioenvoorzorgingen, AOW en ww zijn allemaal gericht op arbeidsduur en leeftijd, meende ze. ‘In een moderne en geïndividualiseerde samenleving moeten juist voor jonge en kwetsbare mensen de arbeidsmarkt en de werktijden verregaand worden geflexibiliseerd, de verhouding tussen arbeid en zorg grondig worden herzien en ondersteunende faciliteiten als persoonsgebonden

budgetten voor bijvoorbeeld de kinderopvang worden uitgebreid. Voor ouderen worden de mogelijkheden voor langere arbeidsparticipatie vergroot door bijvoorbeeld een flexibele AOW-leeftijd te introduceren.’ Met afschuw constateerde Halsema dat linkse politici de verzorgingsstaat blijven omhelzen, maar tegelijkertijd – onder het mom van terrorismebestrijding – meewerken aan het sluipenderwijs opofferen van de democratische rechtsstaat.

De meest concrete en alomvattende invulling van het nieuwe denken van de Tweede Kamerfractie van GroenLinks zag het licht in *Vrijheid eerlijk delen – vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek*.⁵² Net als Wouter Bos kozen Halsema en fractiegenote Ineke van Gent voor het Scandinavische model als ‘veel aantrekkelijker’ dan het Rijnlandse en het Angelsaksische sociaal-economisch stelsel.⁵³ Ook de vakbeweging kreeg er nu van langs. ‘De sociale partners in het poldermodel zijn mede verantwoordelijk. De polder werkt goed voor loonkostenbeheersing en sociale rust, maar laat outsiders in de kou staan.’ In cao’s en in de Sociaal-Economische Raad ‘staan de belangen van werknemers voorop’.

Opmerkelijk is dat de auteurs de laagste lonen te hoog vonden: ‘Voor mensen zonder baan is het schandelijk dat de laagste loonshalen ruim boven het minimumloon liggen.’ Dat vermindert de kans op werk. Terwijl geestverwanten van GroenLinks tegen globalisering demonstreerden, zag de fractie vooral positieve

gevolgen. ‘Uitwisseling van goederen, diensten, ideeën en mensen heeft voordelen voor rijke én arme landen.’ Natuurlijk, er zijn negatieve effecten, zoals voor het milieu, maar die kun je beïnvloeden.

Om meer mensen kansen te geven wilde GroenLinks het ontslagrecht voor werknemers in vaste dienst en voor ambtenaren versoepelen. In ruil daarvoor dient de werkgever zich in te spannen voor de persoonlijke ontwikkeling van zijn mensen. Werkenden krijgen een gedeeltelijk basisinkomen om de minimumloonkosten voor werkgevers fors te verlagen. De ww wordt hoger, maar korter van duur. Na een jaar werkloosheid krijgt iedereen werk of scholing via een ‘participatieloon ter hoogte van het minimumloon’. Cao’s worden onderworpen aan een internetreferendum onder alle werknemers in een sector. Het staats-socialistisch paternalisme van de CPN – een van de partijen die in GroenLinks is opgegaan – was dood en begraven.

Enkele traditioneel linkse oplossingen verdwenen niet bij het vernieuwde GroenLinks. Net als Bos propageerden Halsema en Van Gent een terugkeer naar inkomensnivellering. ‘Er komt een nieuw, hoog tarief vanaf 100 000 euro.’ In de Tegenbegroting 2005-2006 bepleitte GroenLinks vanaf een ton inkomen een tarief van 70 procent. Ook moet vermogen zwaarder worden belast. Hypotheekrente- en pensioenaftrek gaan op de schop, evenals de veel te bureaucratische levensloopregeling. Na 40 jaar werken krijg je recht op

AOW in plaats van op je 65ste. Rijke bejaarden gaan eraan meebetalen. GroenLinks wilde dit overigens al sinds de oprichting in 1989.

Haat-liefdeverhouding met de vakbeweging

Net als de PVDA van Bos kreeg GroenLinks onder Halsema een steeds moeizamer verhouding met de vakbeweging. In april 2004 steunde GroenLinks nog één geïntegreerd stelsel voor levensloop en prepensioen. Dat gebeurde in een monsterverbond met FNV, PVDA, SP en de rechts-populistische LPF. Afschaffen van VUT en prepensioen was volgens GroenLinks een aanslag op de solidariteit. Nadrukkelijker dan de PVDA nam GroenLinks deel aan de grote demonstratie op het Museumplein. Hand-in-hand met de SP fulmineerde Halsema tegen het kabinetsbeleid en voor het handhaven van wat ze later zou bestempelen als dure regelingen die de solidariteit tussen jong en oud ondergraven.

Volgens Henk van der Kolk, voorzitter van FNV-Bondgenoten en lid van GroenLinks, traptten de auteurs van *Vrijheid eerlijk delen* in ‘valkuilen die de neoklassieke ideologen hebben gegraven’. ‘Het ontgaat hen dat hun pleidooi voor meer flexibiliteit via een versoepeling van het ontslagrecht regelrecht voortvloeit uit de veranderde politieke en economische verhoudingen. Het bevestigt de verzwakte positie van de werknemer op de arbeidsmarkt, in plaats van dat het die verbetert,’ schreef Van der Kolk in *De Helling*.⁵⁴

Van der Kolk betreurde de anti-vakbondsstemming die ook GroenLinks in de greep leek te krijgen. ‘De relatie van Halsema en Van Gent met de vakbeweging is in het beste geval te typeren als een haat-liefdeverhouding. Zo’n beetje alles wat er mis gaat wordt op het bordje van de vakbeweging geschoven.’ Fijntjes wees hij erop dat in het door PVDA en GroenLinks geprezen Scandinavische model de vakbeweging een grote rol speelt: ‘Een model van meebesturen dat veel verder gaat dan in Nederland.’ Het poldermodel is in GroenLinks niet populair meer, merkte ook Marco Wilke, lid van de Sociaal-Economische Raad – de kroon op het poldermodel – en bestuurder van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks. De SER beschermt volgens Halsema en Van Gent immers evenzeer de insiders die het al goed hebben. Vilein schreef Wilke dat een groot deel van het ww-geld naar uitkeringen voor oude mannen gaat. Daarmee zou in de redenering van Halsema en Van Gent zijn aangetoond dat het ww-stelsel oude mannen onevenredig bevoordeelt.⁵⁵

Terugblikkend kan het Museumplein symbool staan voor de laatste opflakking van een brede linkse oppositie. Sindsdien gaan de drie partijen en de vakcentrales FNV en CNV ieder hun eigen weg. ‘We hebben met alle partijen gesproken ter voorbereiding van de verkiezingsprogramma’s, maar bij de PVDA duurde het wat langer om binnen te komen’, aldus een beteueterde FNV-voorzitter Agnes Jongerius in de zomer van 2006.⁵⁶

De SP als tegenpartij

‘In het verleden waren PPR, PSP en CPN heel veel tégen van alles. Met dat nee, nee, nee hoor je heel gauw je eigen echo’, zei toenmalig GroenLinks-fractieleider Ria Beckers in 1992.⁵⁷ ‘Het kan zijn dat je ergens te veel op gefixeerd raakt, zó sterk dat de ontwikkeling de andere kant uit je ontgaat. Dat mag GroenLinks niet overkomen,’ voegde ze eraan toe. GroenLinks moest meer dan ‘klein links’ een rol spelen in het politieke vernieuwingsproces. Halverwege het kabinet-Balkenende II brak GroenLinks met veel oude vormen en gedachten. De partij poogde, in sommige opzichten eerder dan de PVDA, aansluiting te vinden bij de sociaal-individualistische behoeften van burgers.

De Socialistische Partij bleef nog het dichtst bij de tegenpartijrol die Beckers verafschuwde. Wie achter het vrolijke charisma van SP-leider Jan Marijnissen keek, zag vooral onvrede en populistisch ressentiment. ‘Bestaande verworvenheden’ zijn in het SP-denken vrijwel altijd beter dan nieuwe ideeën. Net als Wouter Bos bracht ook Marijnissen in 2005 een visiedocument uit: een 159 bladzijden lang interview in boekvorm. Met weemoed keek Marijnissen terug naar de ‘sociaal-democratische consensus’ vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog tot eind jaren zeventig, ‘die gebaseerd was op de opbouw van sociale zekerheid en collectieve voorzieningen’. Begin jaren tachtig begon het in zijn visie mis te gaan met Nederland. Toen startte ‘de afbraak’.⁵⁸ Zijn oplossing bestaat voor een deel

uit terugdraaien van beleid van de afgelopen kwarteeuw. Zo wil hij voor inkomens ‘boven de twee ton’ een belastingtarief van 60 procent in plaats van het huidige maximum van 52 procent. Als belangrijke dingen geld kosten, dan moet dat maar. Het oplopen van de staatsschuld is minder erg dan het ontstaan van ‘een maatschappelijke schuld’.⁵⁹

Anders dan in de eigen beginjaren, toen de SP zich laafde aan het marxisme-leninisme, ‘verrijkt met het denken van Mao’ en bereid tot een gewelddadige omverwerping van het kapitalisme,⁶⁰ erkent de SP inmiddels de vrije, ondernemingsgewijze productie als maatschappelijk fundament. Van ‘alle productiemiddelen in handen van het volk’ is de partij geëvolueerd naar een partij die zegt: ‘Marktwerking en kapitalisme [...] kunnen de vooruitgang dienen.’⁶¹ Maar het mag niet het enige fundament zijn. ‘Juist om te voorkomen dat bedrijven alleen hun eigenbelang nastreven [...] heb je een overheid nodig die ingrijpt en die de voorwaarden bepaalt waarbinnen het eigenbelang zijn gang mag gaan.’⁶²

Terug naar de jaren zeventig

Marijnissen beschuldigt Balkenende ervan dat hij de economische situatie van Nederland systematisch slechter voorstelt dan de werkelijkheid rechtvaardigt. ‘Zo probeert hij de geesten rijp te maken voor harde maatregelen in de sociale zekerheid.’ Terwijl Marijnissen in veel maatschappelijke kwesties waarschuwde tegen

‘wegkijken’, had hij er op het terrein van de sociaal-economie zelf een handje van. ‘Nederland kreeg onlangs van het toonaangevende blad *The Economist* een 8,62 voor het investeringsklimaat! Nou, zulke cijfers scoorde ik niet op de middelbare school,’ schamperde hij.⁶³ Marijnissen vertelde er niet bij dat Nederland enkele jaren eerder nog op 10 stond en vervolgens op 9,1.⁶⁴

Zoals de verslechterende economische positie van Nederland geen probleem was, vielen ook de gevolgen van de vergrijzing volgens Marijnissen mee. Die werden ‘schromelijk overdreven’. Want ‘als mensen tien jaar langer leven, leven ze over het algemeen ook langer gezond’,⁶⁵ redeneerde hij. Relatief meer oudere mensen is geen ramp maar een zegen: ‘Laten we het liever over de zilveren golf dan over de grijze golf hebben.’ Net als PVDA en GroenLinks wilde hij de AOW-premie via het belastingstelsel verrekenen.

In zijn interviewboek gaf de SP-voorman consequent ‘de regering’ of ‘de werkgevers’ de schuld van dingen die soms ook bepleit worden door PVDA en GroenLinks. ‘Deze regering is willens en wetens bezig om de jongeren op te hitsen tegen de ouderen en de eeuwenoude, vanzelfsprekende solidariteit tussen de generaties te ondergraven’, zei Marijnissen bijvoorbeeld. Dat je die solidariteit houdbaarder kunt maken door afscheid te nemen van oude arrangementen, wilde er bij hem niet in.

De demonstratie op het Museumplein werd vooral een succes door groeiende onvrede bij georganiseerde

werknemers, die de SP volgens Marijnissen al veel langer in de peiling had dan de leiders van FNV en CNV. ‘De irritatie onder de vakbondsleden, die al heel groot was bij het najaarsakkoord van 2003, is daarna door toedoen van het kabinet verder gegroeid en op 2 oktober zag je de kwalitatieve omslag. Toen heeft de top van het FNV én van het CNV ingezien dat als ze nog enige geloofwaardigheid wilden behouden onder hun leden, ze de stormbal moesten hijsen.’⁶⁶ Marijnissen verweet de bonden dat ze te veel meedachten met werkgevers en kabinet. De vakbeweging was zich vanaf de kabinetten-Lubbers ‘gaan aanpassen, aanpassen en nog eens aanpassen’. ‘Er is een beweging gaande van mensen die zeggen: “Ja maar wacht even, de vakbeweging is niet meer van ons, terwijl zij dat wel hoort te zijn.”’⁶⁷ Terwijl PVDA en GroenLinks in het beleid dat ze na 2 oktober 2004 ontwikkelden, op sommige onderdelen alweer afstand nemen van de vakbeweging, vindt de SP dat de vakbeweging nog lang niet radicaal genoeg is.

Opmerkelijk genoeg werd een van de stokpaardjes van Marijnissen – ‘dat de armen armer en de rijken rijker worden’ – onderuitgeschoffeld door Ewout Irrgang, die in 2005 voor de SP Tweede Kamerlid werd. In zijn oude functie als medewerker van De Nederlandsche Bank schreef hij dat tussen 1990 en 2003 de inkomensongelijkheid niet is toegenomen.⁶⁸ Na een bericht daarover in *de Volkskrant*⁶⁹ haastte Irrgang zich te verklaren dat het kabinet-Balkenende II buiten de

onderzochte periode valt.⁷⁰ Maar Tweede Kamerlid Stef Blok (vvd) wees er terecht op dat Marijnissen ook in die eerdere periode al schreef over vermeende vergroting van inkomensongelijkheid.⁷¹

Niet in alles wilde Marijnissen terug naar de sociaal-democratische jaren zeventig. De erfenis van onderwijsminister Van Kemenade en andere pvda'ers is hem een gruwel: 'De basisvorming in het voortgezet onderwijs is een van de uitvloeisels van het doorgeslagen egalitaire denken uit de jaren zestig. Daar wordt van kinderen die met hun handen wilden gaan werken en zó leren, gevraagd om eerst twee jaar lang vijftien theoretische vakken te doen. Het gevolg is frustratie, schoolverzuim en uiteindelijk veel drop-outs.'⁷²

Wouter Bos was inmiddels ook zover. Hij merkte dat de pvda in onderwijsland vaak gehaat werd: gekgedraaid waren ze daar door de over elkaar buitende hervormingen. Bos bepleitte meer keuzevrijheid voor studenten, maar ook selectie aan de poort.⁷³

Omgekeerd volgde de sp de pvda in groeiende aandacht voor het midden- en kleinbedrijf.⁷⁴ In het milieubeleid stond de sp ver af van GroenLinks, al had scepsis over het broeikas-effect bij Marijnissen plaatsgemaakt voor 'ernstige zorg'. Maar het autogebruik – ook zo'n verworvenheid uit de jaren zeventig – hoefde niet te worden teruggedrongen. Auto's worden immers steeds schoner. Over ontwikkelingssamenwerking zal de sp het niet snel eens worden met andere partijen. Voor het bestaande Nederlandse beleid had Marijnissen

een simpel alternatief: 'We besluiten om gewoon één land te adopteren en daar al ons geld en onze energie in te steken. Dat we bijvoorbeeld zeggen: "Nederland adopteert Sierra Leone."'

Nationalistische campagne tegen Europa

Eén groot succes tijdens Balkenende II kan de sp op haar conto schrijven: het 'nee' tegen het Grondwettelijk Verdrag – populair de 'Europese grondwet' genoemd – bij het raadgevend referendum dat werd gehouden op initiatief van Tweede Kamerleden van pvda, d66 en GroenLinks. De nee-pleiters werden hierbij geholpen door de stuntelige manier waarop het kabinet campagne voerde. Toen Balkenende in het *Algemeen Dagblad*⁷⁵ zei dat hij bij een 'nee' in Brussel voor gek staat, was dat voor veel twijfelaars waarschijnlijk een laatste duwtje om het kabinet te dwarsbomen. Op een sp-bijeenkomst hield Tweede Kamerlid Harry van Bommel de krant triomfantelijk omhoog.⁷⁶ Onderzoek van Hans Anker leert dat Europa het slagveld werd van een brede vertrouwenscrisis tussen 'de politiek' en de bevolking.⁷⁷

Europese samenwerking was sinds jaar en dag de hoeksteen van het Nederlandse regeringsbeleid. De sp, trouw aan haar tegenpartijstijl, liep voorop in het pleidooi voor een 'nee' tegen de bekroning daarvan in de vorm van een nieuw verdrag. De sp zag meer in een lossere samenwerking tussen staten. 'In de wetenschap dat er nu eenmaal geen Europees volk bestaat,

denk ik dat de enige oplossing is om geen federatief Europa te maken. Dat zou, denk ik, een grote misleken zijn met misschien levensgevaarlijke gevolgen', zei Marijnissen. Hij vreesde zelfs dat landen inmiddels dermate afhankelijk waren geworden van Europa dat ruzie over de koers grote, 'zelfs militaire' gevolgen kon hebben,⁷⁸ precies omgekeerd aan het argument van de *founding fathers*: nooit meer oorlog tussen de landen van Europa.

'Het grote centrale net begint zich te sluiten om alle landen en dat begint overal pijn te doen' was het spookbeeld waarmee SP'ers de boer op gingen. Behalve wat extra economische groei heeft 'Europa ons niet zoveel gebracht, alleen maar ellende'.⁷⁹ Afremmen, was het adagium. Uittreden was 'in dit stadium niet realistisch'.⁸⁰ Angst dat het Nederlandse sociale beleid via Europa wordt uitgekleeft, speelde in het SP-discours een hoofdrol. 'De neoliberale agenda van de VVD sluit naadloos aan bij de economische agenda van de EU,' stelde kamerlid van Bommel in een toespraak op de Universiteit Leiden. 'Dat sociaal-democraten in verschillende landen van de EU steun geven aan die agenda zegt weinig over de EU als project, maar des te meer over de hedendaagse Europese sociaal-democratie. Traditioneel klinkt er uit die hoek bescheiden tegengespuiter als onder druk van de EU flexibilisering van de arbeidsmarkt, langer doorwerken en minder sociale zekerheid wordt bepleit. Maar er werkelijk vóór gaan liggen is nooit aan de orde.' Hij noemde het 'een slim-

me zet' om oud-premier Wim Kok aan het hoofd te zetten van een werkgroep die adviseerde over de doelstelling de EU de meest concurrerende economie ter wereld te maken. 'De vaderlandse politieke geschiedenis heeft geleerd dat de grootste veranderingen op sociaal gebied, ook verslechtingen, alleen met steun van de sociaal-democraten kunnen worden doorgevoerd. Die Nederlandse les wordt nu ook Europees ten uitvoer gebracht.'⁸¹

Met haar nationalistische anticampagne bevond de SP zich in het gezelschap van de LPF, de kleine christelijke partijen en de afgesplitste VVD'er Geert Wilders. Alle andere partijen, inclusief PVDA en GroenLinks, pleitten voor het verdrag. Volgens de SP 'vernachelde' de PVDA de burger. Een folder waarop de SP een Europese kaart toonde met een Nederland dat in zee verdwijnt, wekte de woede van GroenLinks-fractievoorzitter Halsema. Martin Mevius constateerde in *De Groene Amsterdammer* op weg naar het referendum 'een linkse burgeroorlog' in plaats van linkse samenwerking.⁸²

Tijdens de referendumcampagne kreeg PVDA-leider Bos het verwijt dat hij zich te veel op de achtergrond hield. Hij was voor de grondwet, maar wilde als oppositieleider niet in het regeringskamp getrokken worden. Bovendien bleek uit peilingen dat een groot deel van zijn achterban gevoelig was voor de SP-sentimenten. 'Zoals Marijnissen ermee omgaat, is een politiek leider niet waardig,' meende Bos. 'In een spotje zegt

hij: als je die grondwet te moeilijk vindt, kun je maar beter tegen stemmen. Ruim 400 pagina's is best moeilijk, maar het vervangt verdragen van 2800 pagina's. Als politiek leider heb je de verantwoordelijkheid ingewikkelde dingen uit te leggen. Je neemt de kiezer serieus als je zegt: dit is moeilijk, maar wel belangrijk. Marijnissen vergroot de kloof tussen burger en politiek.' Bos wees erop dat de vakbeweging de grondwet eveneens wilde. 'Jan Marijnissen zou zich goed in de oren moeten knopen dat Nederlandse vakbonden via Europa dingen hebben binnengehaald die ze er in Nederland niet doorkregen. Zoals het recht op gelijke beloning en pensioenen voor mannen en vrouwen. Dat is in Brussel geregeld, Nederland moest zijn wetten aanpassen.'⁸³

Nadat op 1 juni 2005 ruim 62 procent van de kiezers de grondwet had afgewezen, verzette de PVDA de bakens, net als overigens regeringspartij CDA. Er sloop een licht eurosceptische toon in haar bijdrage aan het debat. Een PVDA-werkgroep nam afstand van het streven naar steeds verdere eenwording. De PVDA wilde nu 'een flexibel samenwerkingsverband van nationale staten die op die terreinen samenwerken waar dat duidelijk een meerwaarde heeft boven ieder voor zich. De vorm van die samenwerking kan verschillen per beleidsterrein en vaak ook binnen beleidsterreinen per specifiek thema'.⁸⁴ GroenLinks bleef enthousiaster over het aloude streven naar hechtere samenwerking, evenals D66.

Ook op defensie terrein sloegen de linkse oppositiepartijen verschillende paden in. SP en GroenLinks wilden absoluut niet weten van Nederlandse militaire bijdragen in Irak en Afghanistan. In de PVDA verliep de discussie genuanceerder. De oorlog in Irak werd door de PVDA niet gesteund, de stabilisatiemacht – met Nederlandse militairen in al-Muthanna, wel. Deelname aan operatie *Enduring Freedom* met Nederlandse mariniers en commando's in Afghanistan werd door de PVDA afgewezen. Het zenden van provinciale reconstructie-teams naar het noorden van het land en de wederopbouwmissie in Uruzgan kregen steun, al kon die laatste missie volgens SP, GroenLinks én regeringspartij D66 aan wederopbouw nauwelijks toekomen omdat de Taliban en Al-Qaeda er nog volop actief waren.

Versillen in oppositie vaak klein

Tweede Kamerlid Diederik Samsom (PVDA) heeft op basis van het stemgedrag tijdens de kabinetten-Balkenende een kwantitatieve analyse gemaakt van de verhoudingen tussen de verschillende partijen in de Kamer.⁸⁵ Bij wetten en amendementen bleek dat de verschillen tussen de PVDA, SP en GroenLinks redelijk klein waren.⁸⁶ Een vergelijking met de stemverhoudingen in het 'paarse' jaar 2000, toen de PVDA onder Wim Kok regeerde met VVD en D66 en de christendemocraten de oppositie aanvoerden, leert dat de PVDA in het politieke landschap toen een centrumpositie innam, terwijl zij onder Balkenende duidelijk naar

links is opgeschoven. De grootste overeenkomsten tussen de linkse drie deden zich voor op het terrein van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (begrotingen, Wet Werk en Bijstand, Wet Kinderopvang, levensloop, Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen en Algemene Wet Inkomensafhankelijke Regelingen). Nergens was de afstand tussen PVDA en CDA groter dan hier. D66 zat heel dicht op CDA en VVD, terwijl de ChristenUnie naar links neigde. De Wet Werk en Bijstand zorgde voor verschillen binnen links.

In de zorg trokken PVDA, SP en GroenLinks vrijwel één lijn bij de Zorgverzekeringswet. Bij de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) week de SP in een klein aantal gevallen af van PVDA en GroenLinks. Grotere verschillen waren te zien bij de Wet Toelating Zorg, de Wet Medisch Onderzoek en de jeugdzorg. Bij Economische Zaken (gaswet, telecom, elektriciteitswetten, Schiphol, mededinging) stonden de drie dicht bij elkaar. Op belastingterrein was de linkse oppositie minder hecht dan gemiddeld: GroenLinks en SP stonden hier wat verder van elkaar af. Onderwijs zorgde ook voor verschillen binnen links. De SP verkeerde op relatief grote afstand van PVDA en GroenLinks. Overigens waren hier ook grote tegenstellingen tussen CDA, VVD en D66.

Op Justitie (terrorismewetgeving, strafmaxima etc.) was links zeer eensgezind. Bij cameratoezicht en afgeschermd getuigen was er wel sprake van afwijkend stemgedrag. Regeringspartij D66 stond hier dicht bij de

oppositie. Dat gold ook voor milieu, natuur en landbouw. Grote verschillen waren zichtbaar bij Verkeer en Waterstaat. Hier nam de PVDA (evenals de ChristenUnie) een centrumpositie in en kwam ze dicht bij CDA en VVD. De bestuurlijke inrichting van Nederland (herindeling, veranderingen in het reglement van orde van de Tweede Kamer, referendumwetgeving, partijsubsidies etc.) toonde de allergrootste verschillen tussen de linkse drie. Bij herindelingen stemde de SP altijd anders dan PVDA en GroenLinks. De PVDA stond op dit terrein heel dicht bij CDA en VVD.

Samsom concludeert dat voor de PVDA samenwerking met het CDA moeilijker is dan met GroenLinks en SP. Als de verkiezingsuitslag van 22 november 2006 een werkbare meerderheid geeft aan PVDA, SP en GroenLinks, moet de PVDA volgens hem zo'n coalitie verkiezen boven een combinatie met het CDA. Dat Samsom als een van de weinige PVDA-kamerleden al jaren openlijk pleit voor een linkse coalitie, zal daar niet vreemd aan zijn. Gek genoeg laat hij de VVD en D66 – waarmee de PVDA tussen 1994 en 2002 langdurig succesvol samenwerkte – buiten beschouwing. Vooral op de 'harde' sociaal-economische thema's zijn de verschillen met het CDA groot, blijkt uit zijn eigen cijfers. Het verschil met de VVD is nauwelijks groter.

Gunstige uitgangspositie voor een nieuw kabinet

Een nieuw kabinet heeft een gunstige uitgangspositie voor nieuw beleid, mede dankzij de structuurhervor-

mingen van de kabinetten-Balkenende en de sinds 2006 oplevende economie, geholpen door de gematigde looneisen van de vakbeweging in deze periode. Intellectueel staat Wouter Bos op voorsprong waar het gaat om de belangrijkste hervorming die de komende jaren in gang moet worden gezet: het opvangen van de gevolgen van de vergrijzing. CDA en VVD vertonen hier duikgedrag terwijl maatregelen volgens deskundigen als CDA-econoom Lans Bovenberg onafwendbaar zijn.⁸⁷ Voor het door Bos gewenste tweepartijkabinet maakt het inhoudelijk niet veel uit of de PVDA terecht komt bij de VVD of het CDA. De strengheid die Bos propageert tegen ‘jongeren die er op scholen een zootje van maken’ en ‘Marokkanen die niets met onze samenleving hebben’ en het bouwen van ‘veel meer duurere woningen’ in de steden⁸⁸ kan met allebei. Grote hervormingen uit de afgelopen periode zal Bos niet terugdraaien.⁸⁹ Over het afschaffen van de no-claimkorting in de zorg valt met VVD en CDA waarschijnlijk wel te praten.⁹⁰ Evenals over de levensloopregeling en het verbeteren van de positie van alleenstaanden. Het stoppen met herkeuringen van oude WAO-gevallen ligt ingewikkelder, evenals de toekomst van de Joint Strike Fighter (JSF).

Een zeer lastig onderdeel in de kabinetsformatie wordt de linkse wens – die in verschillende vormen terugkomt in de plannen van PVDA, SP (60 procent boven 200 000 euro) en vooral GroenLinks (70 procent vanaf 100 000 euro) – om belastingtarieven te verho-

gen. De VVD wil een forse belastingverlaging. Bos is zich bewust van de steeds kritischer houding van de middenklasse ten opzichte van gedwongen afdrachten van belastingen en premies,⁹¹ maar trekt niet de conclusie dat lastenverzwaringen altijd gecompenseerd moeten worden.

GroenLinks als derde coalitiepartner

Sinds 1994 was er meestal een derde partij nodig voor een werkbare meerderheid. Twee partijen bleven in het bestek van dit hoofdstuk buiten beschouwing: D66 en de ChristenUnie.

Als het links-liberale D66 weer opkrabbelt uit de electorale malaise, is het in de toekomst zeker een logische derde partij in kabinetten met de PVDA. In 2006 spelen de Democraten geen rol van betekenis. Na twaalf jaar vrijwel onafgebroken regeringsdeelname zijn zij hard toe aan herbezinning.⁹² Als de ChristenUnie in het parlement wat groter wordt dan de drie zetels tijdens de afgelopen periode, is zij zeker geschikt als derde partner. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 telde de ChristenUnie een recordaantal van 71 wethouders.⁹³ De ChristenUnie – links op materiële kernthema's van de PVDA, rechts op immateriële kernpunten van het CDA – past waarschijnlijk beter bij een kabinet met het CDA dan het steeds liberalere GroenLinks.

Als Wouter Bos moet kiezen tussen de SP en GroenLinks, wijst alles erop dat hij de SP links laat liggen ten

gunste van GroenLinks. In de nieuwe colleges die in 2006 zijn gevormd, kreeg GroenLinks drie keer zoveel wethouders als de SP. 'De socialisten worden meer als actiep partij dan als compromissensluiters gezien – ook door hun eigen kiezers,' concludeerde *de Volkskrant* in een commentaar. Deze krant stelde tevreden vast dat de PVDA gekozen had voor brede samenwerking boven 'smalle linkse programcolleges'.⁹⁴ Alleen Groningen en Nijmegen kregen een links driepartijencollege, in Amsterdam deden PVDA en GroenLinks het zonder de SP.

Bos waarschuwt dat GroenLinks en de SP in de regering 'grotere offers moeten brengen dan de PVDA'.⁹⁵ Zelfs de linkervleugel-PVDA'ers Samsom en Adri Duijvestijn noemen als voordeel van een linkse samenwerking dat uit 'het hele spectrum van linkse standpunten', 'van pragmatisch tot dogmatisch' een 'redelijke' progressieve 'middenweg' kan worden geformuleerd.⁹⁶ De SP moet dus haar dogmatiek inleveren, maar wat ze kan bijdragen, is voor Bart Snels onduidelijk. SP'ers voeren volgens de directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks vooral actie tegen ongewenst beleid. 'Tegen een Europese superstaat, tegen samenwerking in de zorg, tegen de afbraak van de verzorgingsstaat. Maar ik weet nooit precies wat de SP dan wél wil.'⁹⁷ Han Noten, PVDA-fractievoorzitter in de Eerste Kamer en hoofdauteur van het PVDA-rapport *De Wet van Wederkerigheid*, voegt hieraan toe: 'Het beeld dat dit kabinet alleen maar met afbraak bezig is, is me te populistisch en intellectueel lui.'⁹⁸

De linkse historici Sjaak van der Velden en Dennis Bos vrezden dat de SP 'opgeslokt wordt', 'de kastanjes uit het vuur mag halen en de schuld krijgt van alles'. 'Dan blijkt men bijvoorbeeld toch niet onder de JSF's uit te kunnen en dan gaat de liberalisering gewoon door.'⁹⁹ Een heel andere grondhouding dan waarvan de Amsterdamse GroenLinks-lijsttrekker Maarten van Poelgeest blijk gaf bij de installatie van het nieuwe college van PVDA en GroenLinks. Hij noemde het 'bestuurlijke onbetrouwbaarheid als je allerlei contracten zou opzeggen – al zou je het willen'.¹⁰⁰

Wouter Bos speelt op een handige manier SP en GroenLinks tegen elkaar uit. 'Het echte probleem voor een linkse samenwerking ligt niet bij de PVDA, maar zit bij de kloof tussen GroenLinks en de SP. Zeker nu GroenLinks de vrijheid heeft omarmd is er een groot verschil tussen die twee. Wij zitten daar precies tussenin.'¹⁰¹ Volgens GroenLinkser Marco Wilke kunnen de nieuwe sociaal-economische opvattingen van PVDA en GroenLinks 'uitstekend samengevoegd worden tot één hoofdstuk van een regeerakkoord'.¹⁰²

Misschien moet de SP wel blij zijn dat zij niet snel gevraagd zal worden voor regeringsdeelname. De SP overleeft alleen als zij zichzelf blijft, haar populistische karakter handhaaft en vanuit een 'moreel socialisme'¹⁰³ het bestaande kan verdedigen tegen ingrijpende hervormingen in een hang naar een oude, besloten samenleving. Uit de *Werdegang* van de LPF is gebleken dat dit niet te combineren is met regeringsdeelname.

Fors electoraal verlies ligt dan op de loer. De LPF ging er volledig aan onderdoor. Groot verschil is overigens wel de strakke discipline bij de socialisten. Het belangrijkste kenmerk van de LPF was chaos.

Toen Marijnissen in juli 2006 de optie van een kabinet van PVDA, CDA en SP opperde,¹⁰⁴ werd zijn weblog overspoeld met verontruste reacties. ‘Als tegenstemmen niet meer mogelijk is, blijven we toch lekker

thuis’, klonk het.¹⁰⁵ De rol van stevige oppositiepartij – tegen de ‘sociaal liberale politiek’ die de SP ziet opdoemen bij Bos en Halsema¹⁰⁶ – lijkt het hoogste wat de SP kan bereiken. De linkse eenheid op 2 oktober 2004 op het Museumplein was schijn: een gelegenheidscombinatie voor het protest. Het linkse blok bestaat niet.

NOTEN

- 1 www.politiekebarometer.nl
- 2 In dit hoofdstuk wordt vaak verwezen naar de partijleiders en hun opvattingen. Personen zijn politiek – dat is kenmerkend voor de Nederlandse politiek anno 2006. De partijkoers valt vaak beter af te leiden uit interviews en geschriften van de leiders dan uit rapporten van partijwerkgroepen en uitspraken van besturen en congressen. Overigens worden andere ontwikkelingen in en om de partijen in dit verhaal zeker niet buiten beschouwing gelaten.
- 3 In 1989 met PSP, CPN en EVP gefuseerd tot GroenLinks.
- 4 Twee partijen die in 1977 samen met toenmalige oppositiepartij CHU als één lijst deelnamen aan de verkiezingen en in 1980 definitief het CDA vormden.
- 5 Het deed denken aan de kwalificatie die D66-leider Hans van Mierlo eind jaren tachtig gaf aan het programma van het toen net opgerichte GroenLinks: dat was ‘een schreeuw in de nacht’.
- 6 R. van Heese en E. Lammers, ‘Marijnissen wil dat Bos voor hem kiest’, in: *Trouw*, 28 december 2005.
- 7 Adri Duivesteyn (PVDA-Tweede Kamerlid), Arda Gerkens (SP-Tweede Kamerlid), Tiny Kox (SP-Eerste Kamerlid), Jos van der Lans (GroenLinks-Eerste Kamerlid), Bert Middel (PVDA-Eerste Kamerlid), Leo Platvoet (GroenLinks-Eerste Kamerlid), Ronald van Raak (SP-Eerste Kamerlid) en Marijke Vos (GroenLinks-Tweede Kamerlid), ‘Linkse meerderheid geeft hoop’, in: *de Volkskrant*, 12 maart 2005. Zie ook: www.eenandernederland.nl
- 8 E. Fallaux en F. Poorthuis, ‘Bos kan het niet alleen’, in: *Vrij Nederland*, 1 oktober 2005.
- 9 J. Hoedeman en B. Wagendorp, ‘Linkse droom, rechtse nachtmerrie’, in: *de Volkskrant*, 30 november 2002.
- 10 J. Folkerts en R. Sebes, ‘Van Basten mijn grote voorbeeld’, in: *De Telegraaf*, 31 december 2005.
- 11 Ibidem. Bondscoach Van Basten zag zijn Nederlands elftal vroegtijdig uitgeschakeld in het WK Voetbal 2006.
- 12 R. du Pré, ‘CDA versterkt onzekerheid van mensen’, in: *de Volkskrant*, 3 januari 2006.
- 13 *Buitenhof*, Nederland 3, 18 juni 2006.
- 14 R. van Heese en E. Lammers, ‘Marijnissen wil dat Bos voor hem kiest’, in: *Trouw*, 28 december 2005.
- 15 W. Bos, ‘Zonder integratie loopt solidariteit gevaar’, in: *de Volkskrant*, 28 augustus 2004.
- 16 W. Bos, *Dit land kan zoveel beter*, Amsterdam 2005, p. 151.
- 17 Tweede Kamerdebat 22 maart 1995.
- 18 ‘Bos: vakbeweging is conservatief’, in: *Algemeen Dagblad*, 14 maart 2005.

- 19 W. Bos, 'Gelijkheid moet een stap terug doen ten faveure van participatie', toespraak Politiek Forum 14 juni 2003.
- 20 P. Kalma, 'Wat de PVDA te doen staat: Over gelijkheid', in: *Socialisme & Democratie*, 60 (2003) 7/8, p. 22-34. En: P. Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang*, Amsterdam 2004, met name hoofdstuk 3 'En toch... Gelijkheid!'.
- 21 *Beginselmanifest Partij van de Arbeid*, vastgesteld door het PvdA-congres op 29 januari 2005.
- 22 SP-brochure *Gastarbeid en kapitaal*, 1983.
- 23 'Bos: vakbeweging is conservatief', in: *Algemeen Dagblad*, 14 maart 2005.
- 24 'Iedereen moet meedoen aan eerlijker verdeling'. Wouter Bos in *de Volkskrant*, 28 april 2006.
- 25 A. Jongerius, bijdrage aan de Willem Dreeslezing, Den Haag, 8 februari 2006. Op haar beurt nam ook de vakbeweging zelf afstand van links. Agnes Jongerius sprak bij de val van 'het sloo-kabinet' Balkenende II van 'een memorabele dag', maar weigerde de kiezers een stemadvies te geven voor een vakbondsvriendelijker kabinet. (*BNR Laat*, BNR Nieuwsradio, 29 juni 2006). CNV-voorzitter René Paas betreurde de val van het kabinet zelfs. 'Het ziet ernaar uit dat we nu moeten wachten op een volgend kabinet voor maatregelen die dringend noodzakelijk zijn,' zei hij. Paas noemde 'het opofferen van alle bestuurlijke slagkracht [...] onverdraaglijk' (website *Trouw*, 29 juni 2006, bronnen: ANP, Novum).
- 26 W. Bos, 'Oud-links helpt solidariteit om zeep', in: *NRC Handelsblad*, 8 februari 2006.
- 27 Ibidem.
- 28 Bos, *Dit land kan zoveel beter*, p. 88.
- 29 W. Bos, 'Oud-links helpt solidariteit om zeep', in: *NRC Handelsblad*, 8 februari 2006.
- 30 Bos, *Dit land kan zoveel beter*, p. 89.
- 31 Algemene Ouderdomswet, een collectief basispensioen voor elke Nederlander vanaf 65 jaar, ingevoerd onder PVDA-premier Willem Drees. De AOW is niet inkomensafhankelijk, maar wel gebaseerd op het aantal jaren dat iemand in Nederland heeft gewoond.
- 32 W. Bos, 'Winst, werk en waanbeelden', toespraak in Nijmegen, 27 mei 2006.
- 33 Overigens heeft Bos als staatssecretaris ook het toptarief in de personenbelasting verlaagd (naar 52 procent).
- 34 'Leiderschap is geen mythe'. Interview in *Carp*, 2 november 2005.
- 35 Citaat van Bos bij de presentatie van zijn boek in december 2005, aangehaald in *Het Parool* van 4 mei 2006.
- 36 Bos, *Dit land kan zoveel beter*, p. 137.
- 37 Geciteerd in P. Hagen, 'Jos van Kemenade', in: W. Gortzak (red.), *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl. Gesprekken met PDVA-bewindslieden*, Deventer 1978, p. 51. Oorspronkelijk afkomstig uit een interview in het blad *Kruispunt*, november 1972. Het citaat wordt vaak aan Den Uyl toegeschreven. Die zei iets vergelijkbaars in 1971: 'Muizen hebben kleine pootjes, maar zeer lange staarten! Wat een beleidsombuiging en een alternatief van beperkte betekenis kan lijken, is goed begrepen een wending.' In: Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1971-1972, 318.
- 38 'Ook Wouter Bos sluit linkse lente niet meer uit', in: *de Volkskrant*, 18 maart 2006.
- 39 Projectgroep Verzorgingsstaat, *De Wet van Wederkerigheid*, PvdA 2005, p. 11.
- 40 W. Bos, 'Lessons from the Nordics', speech op NETSPAR-conferentie 'Reinventing the welfare state', Den Haag, 28 april 2006. Ook verschenen als W. Bos, 'Lessen uit het Noorden', in: *Socialisme & Democratie*, 63 (2006) 6, p.25-33.
- 41 CPB-rapporten *Reinventing the Welfare State* en *Ageing and the Sustainability of Dutch Public Finances*, Den Haag, maart 2006.
- 42 'Veel kritiek op plan-Bos', in: *Het Parool*, 29 april 2006.
- 43 M. van Dam, in: *de Volkskrant*, 4 mei 2006, resp. 11 mei 2006.
- 44 L. Oomkes, 'In het debat over de AOW zijn feiten niet belangrijk', in: *Trouw*, 19 juni 2006.
- 45 F. de Kam, 'Bosbrand', in: *NRC Handelsblad*, 6 mei 2006.
- 46 Y. Doorduyn, 'Over de boodschap hebben we onvoldoende nagedacht', in: *de Volkskrant*, 22 juni 2006.
- 47 K. Lunshof, 'Plannen Wouter Bos slecht onderbouwd', in: *De Telegraaf*, 2 mei 2006.
- 48 Ook de VVD zag in haar verkiezingsprogramma voor 2006 uiteindelijk af van forse ingrepen zoals bepleit door Bos of Zalm.
- 49 M. ten Hooven, 'Halsema pakt in boek haar eigen partij aan', in: *Trouw*, 11 oktober 2005.
- 50 F. Halsema, 'Vrijzinnig links', in: *De Helling*, zomer 2004.
- 51 F. Halsema, 'Een linkse lente', in: Bart Snels (red.), *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam 2005.

- 52 F. Halsema en I. van Gent, *Vrijheid eerlijk delen*, Den Haag 2005.
- 53 Al nuanceert Bos zijn liefde voor het Scandinavische model na verloop van tijd. 'Je moet er intelligent uit shoppen,' zei hij op 2 mei 2006 in *NRC Handelsblad*.
- 54 H. van der Kolk, 'De wereld is van iedereen', in: *De Helling*, lente 2006.
- 55 M. Wilke, 'Is linkse sociale politiek nog mogelijk?', in: *De Helling*, lente 2006.
- 56 *Buitenhof*, Nederland 3, 25 juni 2006.
- 57 M. ten Hooven, 'Beckers: Hij intrigeert me, die Brinkman', in: *Trouw*, 15 november 1992.
- 58 K. Glastra van Loon en K. Slager, *Hoe dan Jan? Een gesprek over nieuw optimisme in tijden van crisis*. Amsterdam/Antwerpen 2005.
- 59 Overigens leiden ook de plannen van Bos tot belastingverhoging voor midden- en hoge inkomens en heeft GroenLinks er evenmin moeite mee. In PvdA- en GroenLinks-kring wordt er op gewezen dat hogere tarieven uitnodigen tot afwentelingsgedrag. Het is dus de vraag of verhoging leidt tot veel extra inkomsten.
- 60 G. Voerman, 'De Rode Jehova's', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1986*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen – Rijkuniversiteit Groningen, Groningen 1987.
- 61 Glastra van Loon en Slager, p. 73.
- 62 Ibidem, p. 26.
- 63 Ibidem, p. 28.
- 64 X. van Uffelen, 'Economisch is en blijft 11 september dé schok', in: *de Volkskrant*, 13 november 2004.
- 65 Glastra van Loon en Slager, p. 42.
- 66 Ibidem, p. 124.
- 67 Ibidem, p. 126.
- 68 E. Irrgang en M. Hoerberichs, 'Inkomensongelijkheid in de eenentwintigste eeuw' in: *ESB*, 7 april 2006, p. 152.
- 69 D. Douwes, 'SP-Kamerlid: armen niet steeds armer', in: *de Volkskrant*, 7 april 2006.
- 70 E. Irrgang, 'Armoede', ingezonden brief in *de Volkskrant*, 11 april 2006.
- 71 S. Blok, 'SP vloert eigen leerstuk', in: *de Volkskrant*, 13 april 2006.
- 72 Ibidem.
- 73 W. Bos, 'Weg met het conservatisme in onderwijs', in: *NRC Handelsblad*, 7 september 2005.
- 74 A. Gerkens, 'Hart voor de zaak, voorstellen ter versterking van de positie van kleine ondernemers', SP, februari 2006.
- 75 F. Boogaard en J. Jansen, 'Ik sta voor gek – premier Balkenende kan Nederlands "nee" niet uitleggen in Brussel', in: *Algemeen Dagblad*, 28 mei 2005.
- 76 Hans Wansink wijst erop, dat kiezers mogelijk extra gefrustreerd waren door het veto van de Eerste Kamer, enkele weken eerder, tegen invoering van de gekozen burgemeester. PvdA, GroenLinks en SP blokkeerden eendrachtig deze democratisering. 'Die blokkade versterkte de indruk die ook al in de "slikken of stikken"-benadering van de ja-campagne werd gevestigd: dat de kiezer door de politiek als een minderjarige werd behandeld.' H. Wansink, 'De dreun van 1 juni', in: *de Volkskrant*, 20 december 2005.
- 77 *Kom naar de camping! Tijd voor een reality check*, Eindrapport focusgroepen Buitenlandse Zaken, Anker Solutions, Amsterdam/New York 2005.
- 78 Glastra van Loon en Slager, p. 112.
- 79 Ibidem, p. 113.
- 80 Ibidem, p. 114.
- 81 H. van Bommel, 'Eurosepsis in Nederland', toespraak Universiteit Leiden, 21 februari 2005.
- 82 M. Mevius, 'De oorlog met de burger', in: *De Groene Amsterdammer*, 28 november 2005.
- 83 J. Jansen, 'Wouter Bos en het "nee" van zijn achterban', in: *Algemeen Dagblad*, 24 mei 2005.
- 84 PvdA-werkgroep Europa, *Europa: vertrouwen herwinnen*, oktober 2005.
- 85 D. Samsom, *Analyse van verschillen tussen politieke partijen op basis van stemgedrag tussen juni 2003 en april 2006*, mei 2006 (niet gepubliceerd).
- 86 Het voor veel verdeeldheid zorgende buitenlands en defensiebeleid bleef bij Samsom buiten beschouwing omdat op dit terrein nauwelijks wetgeving plaatsvond.
- 87 'CDA-econoom kritiseert plan eigen partij', in: *NRC Handelsblad*, 22 augustus 2006.
- 88 J. Folkerts en R. Sebes, 'Van Basten mijn grote voorbeeld', in: *De Telegraaf*, 31 december 2005.

- 89 'Wat wil de PvdA terugdraaien?', in: *Het Parool*, 4 mei 2006.
- 90 'Niemand begrijpt daar iets van en het levert geen kostenbeheersing op', schreef Kees Lunshof op 14 maart 2006 in *De Telegraaf*.
- 91 W. Bos, 'Oud-links helpt solidariteit om zeep', in *NRC Handelsblad*, 8 februari 2006.
- 92 D66 bleek in Balkenende II tussen rechts en rechts geen natuurlijke brugfunctie te hebben. Zie: J. Jansen, 'Overleeft D66 een rechtse omsingeling?', in: *Algemeen Dagblad*, 18 april 2003.
- 93 www.christenunie.nl
- 94 'Brede colleges', hoofdredactioneel commentaar, in: *de Volkskrant*, 20 april 2006.
- 95 R. du Pré, 'CDA versterkt onzekerheid van mensen', in: *de Volkskrant*, 3 januari 2006.
- 96 A. Duivesteijn en D. Samsom, 'Links moet een vuist vormen', in: *NRC Handelsblad*, 20 maart 2006.
- 97 B. Snels, 'Links aan de macht', in: *Spanning*, december 2005.
- 98 R. van Heese en E. Lammers, 'Noten: De verzorgingsstaat is niet van de PvdA alleen', in: *Trouw*, 6 december 2005.
- 99 P. de Rooy, S. van der Velden en D. Bos in gesprek met Ronald van Raak, 'Historici sceptisch over mogelijke regeringssamenwerking', in: *Spanning*, december 2005.
- 100 Maarten van Poelgeest, vergadering gemeenteraad Amsterdam, 26 april 2006.
- 101 E. Kalse, 'PvdA klaar voor verkiezingen én regeren', in: *NRC Handelsblad*, 12 december 2005.
- 102 M. Wilke, 'Is linkse sociale politiek nog mogelijk?', in: *De Helling*, lente 2006.
- 103 R. van Raak, 'Waarom de SP christenen aantrekt', in: *Trouw*, 10 juni 2006.
- 104 *BNR Laat*, BNR Nieuwsradio, 10 juli 2006.
- 105 E. Lammers, 'Commotie in de SP door flirt met CDA', in: *Trouw*, 13 juli 2006.
- 106 R. van Raak, 'Linkse zaken doen', in: *Spanning*, december 2005.

Naar een definitieve uitschakeling van de linkse kerk?

Over de formatie van 2003 en die van na 22 november 2006

*Frans Leijnse**

‘Bij de laatste twee parlementsverkiezingen heeft de kiezer [...] het signaal afgegeven dat politiek en bestuur hun uitgangspunt sterker zullen moeten kiezen in hetgeen burgers in hun leefomgeving als problemen en mogelijkheden ervaren. Mensen willen zich weer kunnen herkennen in de school van hun kinderen, het bejaardentehuis van hun ouders, en het toezicht in hun buurt. De verkiezingsuitslag van januari [2003] kan worden gezien als een roep om een daadkrachtige regering met een breed draagvlak, die samen met burgers en hun organisaties wil regeren ter oplossing van de problemen zoals mensen die zelf ervaren. Het kabinet beschouwt dit als zijn belangrijkste opdracht. Het wil door een solide, daadkrachtige en duidelijke opstelling het vertrouwen bij burgers herstellen en samen met de samenleving vorm geven aan meer sociale samenhang.’

Dit schreven de onderhandelaars op 11 april 2003 in het laatste concept van het nooit vastgestelde regeerakkoord van het nooit beëdigde kabinet van CDA en

* Met Piet Hein Donner informateur tijdens de mislukte formatie poging CDA- PVDA in 2003.

PVDA. Uit deze inleidende tekst spreekt de gezamenlijke wens om het bestuur weer dichterbij de burger te brengen, uit te gaan van de problemen zoals mensen die zelf ervaren en ruimte te geven voor de eigen verantwoordelijkheid met het doel de sociale samenhang te versterken. Een voor de hand liggende combinatie van wat christen-democraten en sociaal-democraten drijft, en dus niet voor niets de opmaat tot een kleine veertig pagina's gemeenschappelijke maatregelen, waarover op dat moment voor negentig procent overeenstemming bestond. De afgeronde tekst zou de daaropvolgende week aan de Tweede Kamer worden gezonden zodat, wanneer daar steun van een meerderheid was gebleken, in de week na Pasen de informateurs hun eindverslag aan het staatshoofd konden uitbrengen.

Dat is er niet van gekomen. Zoals bekend heeft de Majesteit enkele weken later een kabinet beëdigd dat aanzienlijk minder in overeenstemming met de verkiezingsuitslag was en dan ook op aanzienlijk minder steun in de Staten-Generaal kon bogen. De vraag is: waarom? Hoe heeft het kunnen gebeuren dat een combinatie van de twee grote winnaars van de ver-

vroegde kamerverkiezingen van 22 januari 2003, die bovendien ideologisch minder ver uiteenlagen dan in het verleden vaak het geval was, niet tot stand kwam?

Spinsels

De informateurs Piet Hein Donner en Frans Leijnse zijn bijna tien weken aan het werk geweest, hetgeen in de parlementaire geschiedenis niet als bijster lang kan worden gekwalificeerd. Niettemin overheerste bij velen in die tijd het gevoel dat het allemaal erg lang duurde en dat bitter weinig voortgang werd geboekt. De belangrijkste bron van deze beeldvorming ligt in de actieve bewerking van de media (*spinning*) door voorlichters en politiek adviseurs uit beide partijen. Journalisten kregen uit de entourage van de onderhandelaars relatief veel informatie die tot de conclusie moest leiden dat de onderhandelingen moeizaam verliepen en partijen slechts tot minieme concessies bereid waren. Dit beeld heeft mede aanleiding gegeven tot speculaties over het waarom van het afbreken van de onderhandelingen.¹

Zo zou PVDA-onderhandelaar Bos verzuimd hebben vertrouwen te scheppen in de kabinetsdeelname van zijn partij door zijn uitgesproken wens als partijleider in de Tweede Kamer te blijven; zo zou hij de onderhandelingen niet handig aangepakt hebben door zich steeds te laten vergezellen door een overdaad aan fractiespecialisten, hetgeen bij het CDA een onprofessionele indruk zou hebben gemaakt; zo zou het streven van

de PVDA naar een lang en gedetailleerd regeerakkoord het vertrouwen bij het CDA hebben weggenomen. Deze beeldvorming was grotendeels in strijd met de feiten en kennelijk het resultaat van *spinning*.

Dat zij niettemin zo gretig aftrek vond in Haagse kringen, zegt iets over het gebrek aan kritisch-professionele instelling bij een deel van de parlementaire pers. Na bijna negen jaar afwezigheid op het Binnenhof viel mij bovendien op hoe dubbel de verhouding van veel politici tot de multimediale beeldvorming is geworden. Aan weerszijden van de onderhandelings-tafel liet men de stemming in hoge mate bepalen door wat de media van 's morgens tot 's avonds aan beelden (en niet aan feiten) de wereld inzonden. Naar mijn smaak veel, te veel onderhandelingssessies begonnen met een bespreking van de krantenkoppen of de laatste uitzending van *NOVA*, alsof hiermee werkelijkheden werden gecreëerd die voor de informatie van belang waren. Al te vaak moest er iets 'rechtgezet' worden alvorens een zakelijker gesprek mogelijk was.

Die negatieve grondtoon kan een onderhandelingsinstrument zijn, een uitnodiging aan de andere partij concessies te doen en daarmee vertrouwen te kopen. Maar het kan ook een bewuste poging zijn geen vertrouwen te laten ontstaan. In mijn waarneming hebben binnen het CDA-onderhandelingsteam deze uiteenlopende overwegingen om de voorrang gestreden bij de keuze om de onderhandelingen in 2003 met duidelijke, en ook naar buiten uitgedragen tegenzin te voeren. Ver-

schillende pogingen om in een vroeg stadium van de informatie vertrouwen te laten groeien door informele contacten tussen de onderhandelaars en de fracties werden dan ook van CDA-zijde afgewezen.

Aanleiding en oorzaak

Toch heeft de belangrijkste oorzaak van het stranden van de informatiepoging CDA-PVDA niet in sfeer, toonzetting en al of niet bewuste beeldvorming gelegen. In hun rapport aan het staatshoofd van 12 april 2003 gaven de informateurs een precieze beschrijving van de omstandigheden waarin de onderhandelingen een dag eerder zijn afgebroken.² Zij stellen dat overeenstemming over het geheel van voorstellen ‘binnen handbereik’ lag en dat de PVDA zich bereid toonde door te onderhandelen over de resterende geschilpunten. Ook gaven de informateurs aan dat de CDA-onderhandelaars niet bereid waren door te gaan op basis van de tot dan bereikte overeenstemming, maar daarentegen een geheel nieuw voorstel deden voor een budgettair kader. Dit voorstel bood naar het oordeel van de informateurs geen uitzicht op vruchtbare onderhandelingen gericht op de ‘spoedige totstandkoming’ van een CDA-PVDA-kabinet, zoals hun opdracht luidde.

Enkele dagen na de rapportage aan de koningin is ook het laatstgenoemde CDA-voorstel openbaar geworden, op verzoek van de Tweede Kamer. Daarbij bleek dat het niet zozeer ging om een afgerond voorstel, als wel om een waslijst van mogelijke bezuinigingsvoor-

stellen. Iets preciezer omvatte deze lijst voorstellen waarvan al door het Centraal Planbureau (CPB) was aangegeven dat zij niet realistisch waren, waarvan al eerder was gebleken dat de bezuinigingsbedragen niet klopten, die eerder in de onderhandelingen waren verworpen of in een gewijzigde vorm waren overgenomen. Op basis van hetgeen in eerdere onderhandelingsronden al aan feiten was vastgesteld, konden de informateurs niet om twee conclusies heen. Ten eerste zou deze lijst bij doorrekening door het CPB geen enkel uitzicht bieden op een budgettair kader dat dichterbij de doelstellingen van zowel CDA als PVDA zou liggen dan het voorstel waartoe men in de onderhandelingen inmiddels was geraakt. En ten tweede kon van de PVDA in redelijkheid niet gevraagd worden na tien weken onderhandelen op alle punten wederom bij nul te beginnen. De inzet van het CDA kon moeilijk anders beschouwd worden dan als een opzegging van het vertrouwen in het lopende onderhandelingsproces, de andere daarbij betrokken partij en de informateurs. Daarmee verviel voor de informateurs de mogelijkheid aan hun opdracht te voldoen.

Diepere gronden: de erfenis van Paars

Dat het CDA de onderhandelingen bewust had afgebroken omdat er bij deze partij geen vertrouwen bestond in het beoogde kabinet en zijn beleid, werd in het Tweede Kamerdebat door de eerste CDA-onderhandelaar, Jan Peter Balkenende, ruiterlijk toegegeven.³ In

alle eerlijkheid stelde hij vast dat de opstelling van het CDA in die eerste weken van april 2003 voor alles ingegeven werd door een fundamenteel gebrek aan vertrouwen in de samenwerking met de PVDA. Dit gebrek aan vertrouwen heeft de informatie vanaf het begin achtervolgd. Sommige waarnemers stelden dan ook achteraf vast dat men deze afloop had kunnen voorzien. Maar informateurs zijn er nu eenmaal niet om wat achteraf vanzelfsprekend is reeds vooraf vast te stellen. Zij hebben de opdracht om iets te onderzoeken dat met een zekere vanzelfsprekendheid voortvloeit uit de verkiezingsuitslag en daarbij secundaire bedenkingen bij de betrokken partijen te overwinnen. Men kan de informateurs verwijten dat zij, wat het CDA betreft, in dat laatste niet geslaagd zijn. Interessanter is echter de vraag wat de oorzaken zijn van dit wantrouwen bij het CDA en of deze in de achter ons liggende jaren mogelijk minder werkzaam zijn geworden. Die vragen zijn ook met het oog op de formatie van na 22 november 2006 van groot belang.

Een eerste wezenlijke oorzaak van de vertrouwensbreuk tussen CDA en PVDA ligt in de ontwikkeling van beide partijen gedurende de periode van Paars (1994-2002). Het CDA heeft in die jaren een diepgaande crisis doorgemaakt, maar ook een diepgaande herbezinning op zijn politieke programma, de 'herbronning'. Het wisselend electoraal resultaat van het CDA heeft ervoor gezorgd dat een belangrijk deel van de oude politieke elite uit de machtsposities is verwijderd en

vanaf 2002 een geheel nieuwe groep jonge CDA-politici de partij draagt. Zij staan voor een programma dat in intensief contact met de leden en het kader van de partij in de afdelingen tot stand is gekomen en dat (dus) veel voor gewone mensen herkenbare thema's bevat, zoals de problemen van jonge gezinnen, sociale veiligheid in de buurt, behoud van gemeenschappelijke normen en waarden, angst voor de gebrekkige integratie van minderheden, zorgen over de jongere generatie en beschikbaarheid van woningen in kleinere gemeenten. Het CDA van Balkenende in 2002 lijkt in niets meer op de met machtspolitiek gepreoccupeerde bestuurderspartij van Lubbers en Elco Brinkman. Het is veeleer een herboren volkspartij die zich con amore tot de spreekbuis van de niet geheel geruste (klein)burger heeft gemaakt en daardoor bij het groeiende oudere electoraat een solide herkenbaarheid heeft verworven.

De PVDA heeft in de jaren negentig een bijna diametraal tegenovergestelde ontwikkeling doorgemaakt. De sociaal-democraten hebben zich vanaf 1991 bewust losgemaakt van hun actieve achterban door de ledendemocratie goeddeels af te schaffen.⁴ Het contact met de 'gewone man in de partij' is daarmee geleidelijk verloren gegaan; het contact met de gewone man in de straat moest wel volgen. Met de centralisatie van de kandidaatstelling, de toenemende 'regie' vanuit de top op alle partijactiviteiten en de concentratie op voortgezette regeringsdeelname is na 1994 een typische be-

stuurderspartij ontstaan die alle contact met andere dan Haagse werkelijkheden verloor.⁵ In plaats van te 'herbronnen' en de sociaal-democratische beginselen te herijken met het oog op de vragen van een nieuw tijdperk, koos de partijleiding voor het 'afschudden van de ideologische veren'. Vaak is de retorische vraag gesteld wat hiervoor in de plaats is gekomen. Het antwoord is inmiddels duidelijk: het grote morele en intellectuele niets van de macht. De aanwijzing van Ad Melkert (en niet van *Gesinnungspolitiker* als Johan Stekelenburg of Job Cohen) als partijleider in 2002 is veeleer een gevolg dan een oorzaak van deze ontwikkeling. De PVDA wilde geen volkspartij meer zijn.

Deze sterk uiteenlopende ervaringen maakten van CDA en PVDA in 2002-2003 partijen die met onbegrip en achterdocht naar elkaar keken. In het CDA had men moeite te geloven dat met de crisis van 2002 en de komst van Bos de PVDA zijn overwegend etatistische benadering van het landsbestuur achter zich gelaten had. De herinnering aan het overheidsgecentreerde beleidsdenken van Paars I en II was nog te vers en hiervoor werd, wellicht met onderschatting van de inbreng van de VVD, vooral de PVDA verantwoordelijk gehouden. De heroriëntatie van de PVDA onder Bos, die in de zomer van 2002 was begonnen, had nog te weinig harde resultaten laten zien om deze twijfel weg te nemen. Bij het CDA heeft Bos van begin af aan moeten vechten tegen beelden die vooral door zijn voorgangers waren gevestigd.

Daar komt ook een zeker ressentiment bij. De machtspolitici van Paars hadden sinds 1994 weinig gelegenheden voorbij laten gaan om het CDA te laten voelen dat deze partij niet alleen effectief uit de macht verwijderd was (in 1994 nog een belangrijke drijfveer voor de paarse samenwerking), maar ook blijvend tot politieke onbelangrijkheid gereduceerd zou worden. De electorale neergang van de christen-democraten leek dit perspectief te bevestigen en de regelmatige wisselingen in het leiderschap voorspelden niet veel beter. Niet meer bijgestuurd door veel links-sociale ideologische bagage miste de PVDA in 1998 de politieke behendigheid om te bedenken dat doorgaan met de VVD misschien minder wenselijk was en een ommezwaai naar het CDA meer voor de hand lag. Integendeel, het CDA werd verder in de hoek gezet, vaker gepasseerd bij belangrijke benoemingen en in de Tweede Kamer waar mogelijk gekleineerd. Die bittere ervaring was men in het CDA begin 2003 nog niet vergeten.

Diepere gronden: Nolens revisited

Als echte volksbeweging is de katholieke zuil altijd zeer gepreoccupeerd geweest met de vraag wie de geestelijke leiding van het proletariaat mocht opeisen: zij of de sociaal-democratie. De concurrentie tussen de katholieke volkspartij en de grote sociaal-democratische partijen is dan ook altijd hard geweest. Men gunde elkaar niet graag een electoraal succes en de toegang tot de macht werd wederzijds zoveel mogelijk geblokkeerd.

Reeds in 1926 formuleerde bisschop Nolens voor de Rooms-Katholieke Staatspartij deze eenvoudige doctrine: katholieken regeren niet met socialisten, dan in uiterste noodzaak. De naoorlogse geschiedenis laat zien dat deze doctrine weinig van haar gelding verloren heeft.⁶

Weliswaar zijn de arbeiders de arbeiders niet meer, en zijn de katholieken opgegaan in een christen-democratisch geheel waarin zij niet altijd de hoofdrol vervullen, maar dat neemt niet weg dat er bij de christen-democratie nog altijd een sterke electorale rivaliteit met de PVDA overheerst, die het buitengewoon moeilijk maakt om vervolgens met deze partij te gaan regeren. Steeds wanneer de verkiezingsstrijd uitloopt op een nek-aan-nek-race van PVDA en CDA, is het in de volgende formatie buitengewoon moeilijk deze partij en gezamenlijk in het kabinet te krijgen, ook al geeft de uitspraak van de kiezer daar alle aanleiding toe. Alleen al op puur machtspolitieke gronden is het voor het CDA aantrekkelijker om met de VVD en een kleine aanvullende partner te regeren dan met de PVDA. De christen-democraten hebben dan een grotere meerderheid binnen de coalitie, meer sleutelposities in het kabinet, vanzelfsprekend de premier, en kunnen in het beleid goed de middenpositie houden omdat rechts door de VVD wordt bediend. Dit is voor het CDA hoe dan ook aantrekkelijker, ook in electoraal opzicht, dan de rechterflank te moeten vormen van een coalitie met een linksere PVDA.

De Nolens-doctrine, de spanningen tussen Drees en Romme, de Nacht van Schmelzer, en de extreme *incompatibilité des humeurs* van Van Agt en Den Uyl hebben bij sociaal-democraten het misverstand doen postvatten dat de afkeer van de PVDA uitsluitend van katholieke snit is. Met de hervormden en zeker met de gereformeerden zou beter samen te werken zijn, ook al omdat die er meer sociale opvattingen op na zouden houden. Deze opvatting vindt weinig steun in de geschiedenis van de naoorlogse periode tot de vorming van het CDA in 1975. Daarin blijkt de PVDA zeker zoveel moeite te hebben gehad met ARP en CHU als met de KVP.

Na de vorming van de Anti-Revolutionaire Partij door Abraham Kuyper koos deze er in 1892 bij de door de liberalen voorgestelde uitbreiding van het kiesrecht bewust voor een volkspartij te willen zijn, een partij van de 'kleine luyden' uit gereformeerde kring, die het gehele christelijke volk wilde vertegenwoordigen.⁷ De meer elitair ingestelde anti-revolutionairen splitsten zich daarop onder De Savornin Lohman af in een partij die allengs tot de Christelijk -Historische Unie zou worden. De ARP was daarmee definitief een volkspartij geworden die zich evenals de katholieke politieke formatie in directe concurrentie met de socialisten begaf. Een zekere socialistenhaat is daardoor ook in calvinistische kring niet onbekend, het bestaan van 'rode dominees' ten spijt. De politieke elites van het protestantse volksdeel stonden niet minder dan die van het katholieke voor de opgave hun proletariaat weg te

houden bij de socialistische verleidingen en de ‘klassenvrede’ te bewaren.

De gedachte dat, nu de gereformeerden leidende posities in het CDA hebben ingenomen, een opening naar de socialisten zal worden gemaakt, is dan ook een dwaling. Balkenende en zijn medestanders komen in meerderheid uit gereformeerde plattelandsmilieus waar de ‘vreze des Heren’ zich van oudsher heel wel heeft verbonden met de vrees voor de socialisten, iets wat in calvinistische protestadsmilieus veel minder het geval is. In die zin is de huidige ontwikkeling binnen het CDA ook te zien als een verschuiving van de macht naar het platteland, door een steeds Amsterdamser wordende PVDA smalend afgedaan als ‘de provincie’.

Opkomend populisme

Men zou deze machtspolitieke en culturele tegenstellingen tussen CDA en PVDA als uitstervende verschijnselen kunnen beschouwen, als een vage reminiscentie aan vooroorlogse verhoudingen. Dit oordeel gaat echter voorbij aan de brede herleving van de socialistenhaat die op de golf van het nieuwe populisme sinds enkele jaren in ons land is opgetreden. R.O. Paxton beschrijft in zijn interessante analytische studie dat nieuwe populistische bewegingen in hun ontwikkeling een aantal kenmerken gemeen hebben met de vooroorlogse fascistische stromingen.⁸ Daarbij noemt hij het gebruik van de scheldpartij als politiek drukmiddel evenzeer als straatgeweld, de exploitatie van reële on-

vrede bij groepen achtergestelde burgers, de verbinding met bepaalde commerciële en kapitaalbelangen (vastgoed), als ook de algemene afkeer van de parlementaire democratie en de vraag om een daadkrachtig bestuur, onvermijdelijk culminerend in de roep om een sterke leider. Dit is allemaal bekend, en voor wie de tekenen wil zien, is het inmiddels ook maar al te herkenbaar.

Relevanter voor ons betoog is dat Paxton ook de socialistisch-politieke wortels van het populisme en (proto)fascisme noemt. Deze bewegingen verwijzen op een of andere wijze naar een soort oersocialisme, een gelijkheidsbeginsel waarin de verarmde en verpauperde werkers worden geëmancipeerd tot volwaardige volksgenoten.⁹ Populistische bewegingen komen op voor het door politieke en economische macht geknechte gewone volk en pretenderen dan ook een zuivere uitdrukking te zijn van de wil van het volk. Bij die pretentie horen twee andere claims. In de eerste plaats moet ‘het volk’ als een homogene categorie worden beschouwd waarin de tegenstellingen zijn overwonnen, om namens het volk te kunnen spreken. De volkswil moet, kortom, niet te gedifferentieerd zijn. Dit wordt doorgaans bereikt door een onderscheid te maken tussen het volk (‘echte Nederlanders’) en meer of minder vreemde elementen die zich voor kortere of langere tijd op ons grondgebied bevinden maar niet tot het volk behoren. Multiculturaliteit is in die opvatting een vloek, want zij negeert het bestaan van de homogene

volksgemeenschap en tast daarmee de legitimatie van het populisme in de kern aan.

Een tweede claim van het populisme is de stelling dat het volk gered moet worden van een socialistische samenzwering. Vrijwel alle populistische bewegingen hebben hun wortels in het socialisme en zetten zich daar zeer scherp tegen af. Zij bestrijden vooral de pretentie van de grote sociaal-democratische partijen op te komen voor de belangen van het volk, meer in het bijzonder de armen en ontrechten. Het populisme ontleent zijn bestaansrecht aan de claim dat de sociaal-democraten deze pretentie niet waarmaken en er dus behoefte is aan een ware politieke stem van het volk. Deze concurrentie wordt verscherpt door de beschuldiging dat de sociaal-democraten moedwillig de belangen van het volk verwaarlozen uit machtsbelustheid, geldelijk of politiek gewin: de socialistische samenzwering.¹⁰ De bestrijding van de grote sociaal-democratische volkspartijen is een kernelement in het optreden van alle grote voor- en naoorlogse populistische en (proto)fascistische bewegingen. Het leerstuk van de socialistische samenzwering kent daarbij vele varianten, maar is vast onderdeel van het repertoire van dergelijke bewegingen, ook in onze tijd.

De politieke beweging die wijlen Pim Fortuyn in 2001 en 2002 heeft opgebouwd, wordt door Paxton tweemaal genoemd als een voorbeeld van nieuwe populistische stromingen in Europa.¹¹ Over het karakter

van deze beweging en de historische parallellen daarin kan worden getwist, maar Fortuyn komt onmiskenbaar de eer toe een nieuwe en moderne vorm van socialistenhaat te hebben geïntroduceerd. In zijn vele polemieken is hij zich steeds nadrukkelijker gaan afzetten tegen de 'linkse kerk' in het algemeen, en de Partij van de Arbeid in het bijzonder. Deze strijd, die allengs meer trekken van een kruistocht begon aan te nemen, is wel psychologisch 'verklaard' door Fortuyns eigen ongelukkige marxistische verleden (waarvan ik een klein deel van zeer nabij heb mogen meemaken) én door de weigering van de PVDA een nuttig gebruik te maken van zijn grote politieke talenten.

Deze al te eenvoudige verklaring gaat echter voorbij aan het feit dat alle populistische bewegingen de sociaal-democratie als hun grootste concurrent te vuur en te zwaard hebben bestreden. Wilde Fortuyn een werkelijk brede volksbeweging op gang kunnen brengen, en dat wilde hij, dan moest hij de 'socialistische samenzwering tegen het volk' vroeg of laat een prominente plaats op zijn agenda geven. Dat de PVDA in die tijd aan de macht was en zich meer en meer als een cynische bestuurderspartij ontpopte, heeft Fortuyn bijzonder geholpen om zijn bestrijding van 'Den Haag', de overheidsbureaucratie en het parlementaire gedoe naadloos te verbinden met een aanval op de almachtige politieke correctheid van links, het multiculturalisme en, kortweg, de geestelijke dictatuur van de 'linkse kerk'.

Deze voor Nederland betrekkelijk nieuwe vorm van socialistenhaat is niet met Pim Fortuyn gestorven. De bestrijding van de 'linkse kerk', wat dat ook moge zijn, is een zelfstandig onderdeel van de neoconservatieve revolutie geworden. Electoraal heeft dit de PVDA van Wouter Bos niet te zeer gedeerd en het neoconservatisme lijkt maatschappelijk ook alweer enigszins op zijn retour. Zonder een politiek intellect van het kaliber Fortuyn gaat deze mode vanzelf weer over. In de Haagse politieke verhoudingen heeft zij echter een meer blijvende invloed. Treffend is dat de politieke commentatoren zonder veel verbazing kennisnemen van het feit dat Marco Pastors' fortuynistische beweging in Rotterdam uiteindelijk slechts één programmapunt blijkt te hebben: de PVDA buiten het stadsbestuur houden, anders gebeurt er een ramp met Rotterdam.

Men kan dit nog als extremisme afdoen, interessanter is dat binnen de VVD het bestrijden van de PVDA nu tot een zelfstandig programmapunt is verheven. Men moet niet te gemakkelijk in historische parallellen vervallen, maar ook dit is klassiek. De rechterkant van het politieke spectrum heeft altijd actief opengestaan voor coalities met populistische bewegingen omdat die in potentie de brede volkssteun hebben die conservatief-rechts zelf niet kan bereiken. Bovendien droegen deze bewegingen de belofte in zich links in het algemeen en de sociaal-democraten in het bijzonder grote electorale schade toe te brengen. Voor de VVD ligt het dus voor de hand één lijn te trekken met de populisten en zich

vooral tegen de PVDA af te zetten: om een deel van haar electoraat concurreert zij met de sociaal-democraten.

Het CDA en het populisme

Het CDA van Balkenende is een volkspartij, maar verre van een populistische beweging. Toch was het juist Balkenende die zich in 2001 herkende in de politieke kritiek van Fortuyn op Paars en de PVDA en hem een politiek bondgenootschap aanbood na de verkiezingen. De wijze waarop het CDA onder Paars door met name de PVDA is behandeld, verklaart deze toenadering ten dele. Daar komt bij dat er programmatische en ideologische overeenkomsten zijn tussen Balkenende en Fortuyn die men desgewenst als groot kan beschouwen, zoals de nadruk op vroegere normen en waarden, de culturele homogeniteit van het volk, de idealisering van het simpele gemeenschapsleven op het platteland en de verbinding van gevoelens van onveiligheid aan de waarneembaar grotere raciale en culturele diversiteit van de Nederlanders. De enorme verschillen die er daarnaast zijn tussen een parlementair-democratische partij als het CDA en een populistische politieke beweging als het Fortuynisme, kan men desgewenst om politieke redenen ook bagatelliseren.

Minstens even belangrijk in de toenadering van Balkenendes CDA tot Fortuyn was de potentie van deze laatste om Paars en de PVDA in het bijzonder te verslaan. De toenmalige CDA-leiding heeft haarscherp ge-

zien dat Fortuyn een voortreffelijk breekijzer in de zelfgenoegzame machtspositie van de PVDA zou kunnen zijn en dat hij meer dan zichzelf in staat zou zijn het CDA weer aan de macht te helpen. Die politieke taxatie is volkomen juist gebleken. Dat Balkenende uiteindelijk bij de verkiezingen zelf ruim meer zetels haalde dan de inmiddels van zijn leider beroofde LPF doet hieraan niet af. Achteraf blijken het vooral linkse kiezers van PVDA en GroenLinks te zijn geweest die om tactische redenen op Balkenende hebben gestemd toen duidelijk werd dat Melkert niet in staat zou zijn het populisme te stoppen.

Voor populistische bewegingen kan de entree tot de macht die hun door conservatieve partijen wordt verschaft, het begin van een verdere doorgroei zijn. Het zou in de toenmalige Nederlandse verhoudingen niet onwaarschijnlijk zijn geweest dat Fortuyn als premier of vice-premier zich had kunnen omringen met een aantal kwalitatief zeer behoorlijke specialisten uit verschillende partijen (niet in de laatste plaats de PVDA). Dan had de LPF kunnen uitgroeien tot een sterke populistische partij van de macht, waar het CDA zijn handen vol aan gehad zou hebben. Zonder Fortuyn heeft de zaak echter een geheel andere wending genomen en is zijn beweging in tien maanden gereduceerd tot een factor van geen enkel politiek belang. Het CDA heeft hieraan een kater overgehouden. Het had graag met de LPF en een inmiddels wonderbaarlijk snel 'ontpaarste' VVD vier jaar doorgeregeerd.

De teleurstelling van het CDA heeft bij andere partijen wel het idee doen postvatten dat de christen-democraten nooit meer met de populistischen willen regeren. Dit idee berust op het misverstand dat de mislukking van de coalitie met de LPF het CDA de ogen geopend zou hebben voor de gevaren van het populisme. Het feit dat de christen-democraten er steeds voor hebben gekozen de onversneden en zelfbenoemde populist Rita Verdonk in hun kabinet te handhaven, duidt er al op dat dit niet het geval is. Dat zij bovendien in juni 2006 liever het kabinet lieten vallen, daarmee hun kans om maximaal electoraal te oogsten in het voorjaar van 2007 in de waagschaal stellend, dan deze minister weg te zenden versterkt het gevoel dat het CDA zich niet definitief van het populisme heeft afgekeerd. Veel waarschijnlijker is het dat men het optreden van politieke 'hadjememaars' als Heinsbroek, Nawijn en Bomhoff nog steeds als een ongelukkig incident beschouwt. Zouden zich nieuwe, sterke populistische politieke krachten melden, dan zijn deze als coalitiepartner voor het CDA niet op voorhand uitgesloten.

Voor alles: de missie van het CDA

Deze pragmatische opstelling tegenover het populisme vloeit in de eerste plaats voort uit het missionaire karakter van het huidige CDA. De komst van Balkenende als partijleider is niet de zoveelste machtswisseling in het CDA, zij markeert ook het einde van de herbronning en het begin van de realisatie van een groot ideo-

logisch project. Dat de macht in 2002 zo onverwacht weer bij het CDA kwam te liggen, is geen toeval maar een opdracht en vingerwijzing. Jan Peter Balkenende en zijn Gideonsbende werden geroepen de samenwerking naar hun project te hervormen. Coalitievorming is tegen deze achtergrond een noodzakelijk kwaad: men laat die partijen aanschuiven die door hun opstelling het project zo min mogelijk verstoren en weert partijen die er een eigen invulling aan willen geven.

Balkenende is door zijn politieke tegenstanders in en buiten het CDA veel te lang beschouwd als een non-politicus, aan wie het politiek leiderschap najaar 2001 min of meer bij toeval te beurt is gevallen. Wie echter nauwkeuriger kijkt naar het optreden van de CDA-leider, ziet interessante historische parallellen. Allereerst natuurlijk met Van Agt die van zijn ongemak met de politieke mores en het politieke jargon een electoraal winstpunt maakte. Poseren als de non-politicus die je karakterologisch bent, kan in een tijd waarin de afkeer van 'Den Haag' een electoraal motief van formaat is, buitengewoon lucratief zijn. Balkenendes spreekwoordelijke onhandigheid in politieke zaken is geen nadeel.

In de relatie met de PVDA is echter een andere historische parallel interessanter: die met Abraham Kuyper. Balkenende is rechtstreeks afkomstig uit de groep orthodox-protestantse 'kleine luyden' waaruit Kuyper het kader van zijn Anti-Revolutionaire Partij rekruteerde. Hij heeft het Kuyperiaanse gedachtegoed van

huis uit meegekregen. Centraal daarin staat de opdracht tot evangelisatie, tot 'herkerstening' van het oorspronkelijk gereformeerde Nederlandse volk dat onder invloed van de Franse Revolutie, het daaruit voortgekomen liberalisme en socialisme en de zwakte van de Hervormde Kerk is afgedwaald. *In politicis* is de ARP geen belangenbehartiger van het gereformeerde volksdeel maar de vertegenwoordigster van een breder volksbelang, dat van terugkeer naar het ware Nederlandse geloof van direct na de Reformatie.¹² In het streven naar 'herkerstening' groeide de figuur van Kuyper tot een volkse leider van formaat die in eigen kring allengs meer als profeet in bijbelse zin vereerd werd.

Bij Balkenende zien wij eveneens profetische tendensen. Dat de vice-voorzitter van de CDA-fractie in de Tweede Kamer de premier zonder een spoor van ironie vergelijkt met 'Mozes, die het verdoolde volk uit het diensthuis leidt naar het beloofde land', is al een teken. Eveneens valt op dat de minister van Sociale Zaken niet in de Tweede Kamer zitting wil nemen omdat 'hij een hervormer is'; dat is dus geen politicus, maar iemand met een missie. En zo kan ook de nadruk die de premier na de val van zijn tweede kabinet op 29 juni 2006 legde op de noodzaak van een 'missionair' minderheidskabinet, terwijl dit feitelijk niet veel meer kan doen dan een demissionair kabinet, niet anders worden gezien dan als een oprecht geloof in de eigen missie en de legitimiteit daarvan, zelfs als geen parlementaire meerderheid meer voorhanden is.

Balkenende wordt eerst en vooral gedreven door de missie die hij in de samenleving meent te hebben. Een herstel van 'normen en waarden' is het kernstuk van deze missie, dat zich in onze pluriforme samenleving niet eenvoudig als 'herkerstening' laat omschrijven maar wel als een terugkeer naar de 'joods-christelijke traditie'. De groep rond Balkenende is ervan overtuigd dat het Nederlandse volk verdwaald is als gevolg van jarenlange links-liberale veronachtzaming van elementaire (christelijke) waarden en dat het CDA in 2002 groepen is om het de weg terug te wijzen. Bij het gewicht van deze opdracht vallen tijdelijke tegenslagen als kabinetscrisis in het niet.

Kostenconfrontatie

In dit licht is bijvoorbeeld de betekenis van de doelstelling 'begrotingsevenwicht in 2007' in het CDA-programma van 2003 meer dan financieel. Dit doel is een metafoor voor zuinigheid, soberheid en ascese, de opoffering die van de verwende overheids- en subsidieverslaafde burgers gevraagd wordt om de nieuwe samenleving op basis van eigen verantwoordelijkheid te kunnen verwezenlijken. Het stimuleren van de eigen verantwoordelijkheid door confrontatie met de werkelijke kosten van allerlei collectieve diensten is in meer algemene zin een centraal onderdeel van de nieuwe CDA-missie. In de oppositieperiode is een minutieus systeem ontworpen om de kosten van de zorg voor kinderen, ziekte en gezondheid, alsook van het

wonen niet langer door subsidies te drukken maar rechtstreeks aan de burgers in rekening te brengen om achteraf naar rato van inkomen een tegemoetkoming te verstrekken. Dit systeem van kostenconfrontatie en compenserende toeslagen moet de burger bewust maken van zijn eigen verantwoordelijkheid voor het gebruik van collectieve diensten. Het vormt een kernstuk van de opvatting dat 'eigen verantwoordelijkheid' moet worden teruggebracht in de samenleving. Die 'eigen verantwoordelijkheid' is een moderne metafoor voor de in rechtzinnig-protestantse kring principiële 'vrijheid' van de individuele gelovige tegenover kerk en (vooral ook) staat.

Ook op andere punten heeft de herbronning een nieuwe CDA-missie opgeleverd. Zo is in de jaren negentig een nieuwe gezinspolitiek ontworpen waarin de problemen van gezinnen met jonge kinderen, zoals het 'spitsuur van het leven' en het 'gezinsdal in het inkomen', op de politieke agenda werden geplaatst. De levensloopregeling, die een ingrijpende vernieuwing is van de overheidsrol ten aanzien van de verhouding van betaalde en onbetaalde arbeid, is hieruit voortgekomen en wordt door het CDA beschouwd als een speerpunt in zijn hervormingsproject. Wat betreft het onderwijs, is de partij in de oppositiejaren losgekomen van zijn al te symbiotische verhouding met de grote confessionele schoolbesturen. Daarvoor in de plaats is een meer directe, minder institutioneel gekleurde interpretatie van de vrijheid van onderwijs gekomen,

waarin de school vooral eigendom van de ouders is en identiteit en profilering worden aangemoedigd.

Ten aanzien van de culturele samenhang is de nieuwe CDA-ideologie met de tijdgeest meegegaan en meer reactionair geworden. De culturele dominantie van de 'joods-christelijke traditie' wordt benadrukt en de integratie van culturele minderheden krijgt trekken van gedwongen assimilatie. Reminiscenties aan de veiligheid van het niet-gemengde plattelandsmilieu van de voorbije jaren en een diffuse afkeer van het onveilige multiculturele grotestadsmilieu van nu kleuren deze ideologie. Zonder openlijk xenofob te worden appelleert het CDA aan de behoefte aan eigenheid en geborgenheid van de onzekere burger.

De CDA-missie als politiek feit

Bij de beoordeling van de politieke ontwikkelingen in 2002 en 2003 is van belang dat het hier niet om zo maar een nieuw partijprogramma gaat. Partijen die primair op macht en personen gericht zijn, zoals het CDA in de jaren zeventig en tachtig en de PVDA in de jaren negentig – en zoals de VVD van nature – permitteren zich een losse omgang met hun partijprogramma's en uitgangspunten. Voor het CDA van Balkenende gaat dit echter niet op. Hoewel aan de macht, blijft de leiding van het CDA toch in de eerste plaats een groep *Ge-sinnungspolitiker* die een 'boodschap in de wereld' heeft en meent geroepen te zijn dit project tot heil van het volk te voltooien.

Het kabinet-Balkenende 1 is in dit licht een eerste stap naar de volbrenging van deze missionaire taak. Dat men bij zo'n eerste stap enkele fouten maakt, spreekt vanzelf; dat illustreert slechts hoe zwaar en belangrijk de taak is. Na de verwijdering van de LPF wilde de groep rond Balkenende dan ook zo snel mogelijk door met het eigenlijke werk: laten zien dat de troebelen van 2002 onbelangrijke randverschijnselen waren en dat onverdroten wordt doorgewerkt aan het project. Voortzetting van de coalitie met de VVD was daarvoor de aangewezen weg. De PVDA van Wouter Bos werd door het CDA nog niet beschouwd als een serieuze politieke kracht. De sociaal-democraten waren na de ontmaskering door Fortuyn zo volledig uit de volksgunst geraakt dat hun hetzelfde lot wachtte als het CDA in 1994: lange jaren in de diaspora van de macht.

Tegen deze achtergrond ervoer men de verkiezingsoverwinning van Bos in januari 2003 vooral als een hinderlijk intermezzo. De kiezer had hiermee iets goedge maakt aan de PVDA, wellicht om de jonge Bos een schouderklopje te geven, maar de uitslag kon natuurlijk niet worden beschouwd als een serieuze kanttekening bij het project van Balkenende c.s..

Die conclusie werd geschraagd door het feit dat het CDA een lichte winst had geboekt en de grootste partij in de Kamer was gebleven. De kiezer had daarmee de uitspraak van mei 2002 wat betreft het CDA bevestigd. Niemand kon nu meer zeggen dat Balkenendes winst vooral van tactische stop-Fortuynstemmers afkomstig

was. Het werd bovendien als een positief punt beschouwd dat CDA en VVD in de Tweede Kamer maar vier zetels van een meerderheid verwijderd bleven, zodat de toevoeging van één partij voldoende zou zijn voor de coalitievorming. De statenverkiezingen van zes weken later waren vooral interessant omdat zij een zelfstandige meerderheid van CDA en VVD in de Eerste Kamer opleverden.

De CDA-missie en de breuk in de formatie

Het CDA heeft zich onder Balkenende bijzonder snel weer genesteld in zijn oude positie: in het centrum van de macht. Ook in andere opzichten zien wij geleidelijk de terugkeer van de oude machtspartij: het plaatsen van CDA'ers in zoveel mogelijk openbare functies, de ondergeschiktheid van moreel-politieke overwegingen aan het continueren van de macht (vgl. de affaire-Verdonk), en de ver doorgevoerde fractiediscipline in Tweede en Eerste Kamer. Maar wat wij niet zien is de terugkeer van de oude politieke behendigheid om dan weer naar links, dan weer naar rechts te buigen (Romme, Van Agt, Lubbers). Balkenende heeft tot nu toe iedere gelegenheid laten passeren om zich enigszins van de VVD los te maken en een opening naar de PVDA te maken. Dit lijkt politiek een onhandigheid die grenst aan zelfmoord, en misschien is het dat ook wel. De verkiezingen van 22 november 2006 zullen het uitwijzen.

Meer dan gebrek aan politieke behendigheid is echter fixatie op het missionaire project de oorzaak van

deze gevaarlijke intransigentie. De groep rond Balkenende is volledig gericht op de volvoering van de zelf ontworpen missie, en daarin is de VVD weliswaar geen grote steun, maar de PVDA toch vooral een mogelijk lastige hinderpaal. De weerzin die de opstelling van de CDA-onderhandelaars tijdens de informatie van 2003 heeft gekenmerkt, is het beste hieruit te verklaren. Men was aanvankelijk vooral geïrriteerd door het onverwachte succes van Bos en de groeiende communis opinio dat de kiezers een CDA-PVDA-combinatie hadden gewild. Vervolgens begon men zich ernstige zorgen te maken over de mogelijkheden het project ongeschonden door te zetten, respectievelijk het voldoende zichtbaar een CDA-project te laten zijn. De PVDA mocht dan in 2002 door de kiezers ver zijn teruggeworpen, naar haar aard zou die partij onvermijdelijk met allerlei inhoudelijke wensen komen. Het Project zou daardoor aanzienlijk verwaterd worden, of in ieder geval zou het geestelijk eigendom ervan betwist worden.

Het onaffe concept-regeerakkoord van CDA en PVDA dat de informateurs medio april 2003 onder handen hadden, moet de CDA-onderhandelaars ten dele bevestigd hebben in deze vrees. Niet het verschil van opvatting over het budgettair kader in 2007, dat betrekking had op een kleine 1,5 miljard euro, gaf hier de doorslag, noch de verwachting van een klein feitelijk begrotingstekort in het eindjaar van het nieuwe kabinet. Tijdens de informatie onder leiding van Hoekstra en Korthals Altes is dit gat blijven bestaan en bleek het

geen belemmering te vormen voor de formatie van het CDA/VVD/D66-kabinet.¹³ Doorslaggevend voor de CDA-onderhandelaars is geweest dat zij in de voorliggende tekst te weinig de hegemonie van de CDA-missie over het regeringsprogramma konden terugvinden. Of nauwkeuriger: dat de tekst te veel kon worden gelezen als óók een bevredigende vertaling van het PVDA-programma.

Het is zeker niet zo dat de onderhandelingen in het voorjaar van 2003 zijn uitgelopen op een grote 'overwinning' voor Wouter Bos. Evenmin kan men spreken van een tekst waarin het CDA op majeure punten grote veren heeft gelaten. De PVDA was onder Bos in een proces gekomen waarin geharnaste posities langzamerhand werden verlaten en ruimte ontstond voor een meer flexibele opstelling. De figuur van de partijleider en de wezenlijke verjonging van de Tweede Kamerfractie maakten het mogelijk dat de PVDA met bijzonder weinig 'ononderhandelbare punten' de formatiebesprekingen inging. Ook gaande het proces is scherp-slijperij nauwelijks aan de orde geweest, althans van PVDA-zijde. Dat er niettemin bevredigende compromissen op tafel zijn gekomen, is enerzijds terug te voeren op de ruimte die het PVDA-programma in veel opzichten bood, anderzijds aan de dossierkennis en politieke behendigheid van de eerste sociaal-democratische onderhandelaar.

Naarmate de onderhandelingen vorderden, richtte de onvrede in CDA-kring zich niet zozeer op de bereikte onderhandelingsresultaten. De opvattingen van bei-

de partijen lagen materieel voldoende dicht bij elkaar om zinnige compromissen mogelijk te maken. Die zijn er dan ook uit gekomen. Voor de CDA-onderhandelaars was dit echter niet voldoende: er moest een tekst komen die de morele en intellectuele superioriteit van de CDA-missie politiek bevestigde en die de continuïteit van het Project buiten twijfel stelde. De betrekkelijke tevredenheid van Bos en de PVDA-fractie met de voorliggende tekst was op zich al een vingerwijzing dat dit beeld zich niet voetstoots zou laten vestigen. Het CDA had het gevoel hiermee een hellend vlak op te gaan dat wegvoerde van de belangrijke missie die men in 2002 op zich had genomen. In de lichte paniek die dit gevoel teweegbracht, meende men een breuk in de formatie te moeten forceren.

Het gevoel overheerste dat met deze PVDA weliswaar op papier zaken te doen waren, maar dat zij het CDA-project niet werkelijk serieus nam. De badinerende manier waarop in de PVDA over het normen-en-waardendebat werd gesproken, de herhaalde verwijzing naar Balkenendes provinciale herkomst, de profilering van de nieuwe PVDA-top als vlotte jonge professionals uit urbane milieus, het waren voor de herboren CDA'ers even zovele signalen dat hun morele opdracht met de sociaal-democraten nog op vele problemen zou stuiten. Men vreesde achter Bos vooral geconfronteerd te worden met dezelfde grootstedse yuppencultuur die men verantwoordelijk achtte voor veel van wat er in onze traditionele samenleving is misgegaan.

Dit grote culturele verschil is er met de vvd evenzeer, maar de vvd afficheert zich in toenemende mate als een professioneel-politieke partij zonder maatschappelijke ideologie, hetgeen past bij een partij die in de laatste drie decennia verreweg het langst heeft meege-regeerd. Van de bijna dertig jaar die verlopen zijn tus-sen medio 1977 en juni 2006, heeft de vvd ruim 24 jaar regeringsverantwoordelijkheid gedragen, het cda 22 jaar, de pvda 13,5 jaar en d66 13 jaar. Tegen deze achtergrond is het van een opmerkelijke brutaliteit dat juist de vvd altijd de mond vol heeft van de troep die voorgaande kabinetten hebben aangericht en dat zij nu weer moet 'puinruimen'. De conservatieve belan-gen- en bestuurderspartij die de vvd langzamerhand geworden is, kan het zich veroorloven de cda-missie af te doen als 'tegeltjeswijsheden' (Zalm). De vvd staat betrekkelijk indifferent tegenover de voor de pro- testantse voorlieden zo wezenlijke opdracht. Anders dan de pvda zal de vvd bij het volvoeren van Balken- ends missie het cda niet in de weg zitten.

De pvda moet zich de vraag stellen of zij niet al te gemakkelijk het profiel van een moderne yuppenpartij heeft aangenomen, althans wat haar kader betreft. De partijvernieuwing van de jaren negentig en de jaren van regeren met vvd en d66 hebben, evenals het 'af- schudden van de ideologische veren', aanleiding gege- ven tot dit beeld. De bejegening van het cda lijkt bo- vendien te bevestigen dat de pvda de noodzaak van een moreel reveil in de samenleving niet alleen niet

onderschrijft, maar dat van het cda ook actief zal be- strijden. In plaats van te erkennen dat onze samenle- ving in cultureel, bestuurlijk en sociaal-economisch opzicht crisisverschijnselen vertoont en nieuwe lijnen nodig heeft, spreekt de pvda liever badinerend over de ouderwetse, paternalistische en provinciale zending van het cda. In plaats van zelf met een ideologisch ge- inspireerd sociaal program te komen waarin de eigen normen en waarden scherp zijn geformuleerd, komt de pvda te vaak met links-liberale modernismen, met name op cultureel terrein. De oude sociaal-democra- ten waren als regel in sociaal-economisch opzicht pro- gressief, maar in cultureel opzicht conservatief, een combinatie waarmee Balkenende c.s. beter uit de voe- ten zouden hebben gekund.

Balkenende II en III: hoe verder met het cda?

De regeerperiode van de kabinetten-Balkenende II en III is te beschouwen als een poging tot realisatie van de cda-missie onder relatief ongunstige omstandigheden. Daarbij is het een en ander tot stand gekomen dat wel- licht niet gerealiseerd zou zijn zonder de sterke ideolo- gische overtuiging van de cda-leiding. Te denken valt aan de zeer forse afslanking van de arbeidsongeschikt- heidsverzekering, de abrupte afschaffing van het vroegpensioen, de invoering van een robuuste levens- loopregeling en de invoering van een basisverzekering tegen ziektekosten met het toeslagensysteem. Het is waar dat al deze belangrijke ingrepen reeds onder Paars

I en II zijn voorbereid (behoudens die betreffende de levensloop) en de kabinetten-Balkenende ze voornamelijk hebben afgerond en door het parlement geloodst. Maar dat is reeds een prestatie van formaat.

Tegenover de relatieve successen van deze regeerperiode staan echter ook relatieve mislukkingen. Zo zijn we op het punt van de integratie van minderheden gevaarlijk afgegleden: niet alleen is de intolerantie van de blanke meerderheid belangrijk toegenomen, het isolement van de verschillende etnische minderheden is gegroeid en dat levert gevaarlijke brandstof voor desintegratie en onveiligheid. Op het punt van scholings- en arbeidsmarktachterstanden zijn de verschillen de afgelopen jaren schrijnender geworden en is het ontstaan van een stabiele onderklasse naar Amerikaans model dichtbij gekomen. De kabinetten-Balkenende hebben gefaald de hoofdlijnen te formuleren van een modernisering van het onderwijs zodat minder talent wordt vermorst. Jeugd- en jongerenbeleid is onvoldoende aangepast aan de eigen identiteit van nieuwe generaties. Op het punt van de kinderopvang en voorschoolse opvang, een kernstuk van het gezinsbeleid, is een onwerkbaar regeling tot stand gekomen die onze achterstand op het buitenland heeft vergroot. Op de komende kosten van de vergrijzing is nog geen houdbaar antwoord geformuleerd. Het Project is dus verre van klaar, of het nadert de grenzen van wat het effectief vermag.

In de politieke retoriek rond de crisis van Balkenende II en de formatie van Balkenende III (juli 2006) heeft

het denken in termen van zending en opdracht zijn voorlopig hoogtepunt bereikt. CDA en VVD hebben grote voortgang geboekt bij het hervormen van de samenleving en zij moeten nu doorgaan om dit project af te ronden. Pas als zij de kans krijgen hun werk af te ronden zal een samenleving ontstaan waarin mensen meer eigen verantwoordelijkheid nemen en die daardoor op een hoger moreel plan staat. De minister-president is een meester in het openen van dergelijke morele vergezichten, omdat hij er zelf oprecht in gelooft.

Het CDA komt door deze vorm van politiek messianisme echter in een steeds lastiger parket. Ik ben een groot voorstander van ideologische profilering, maar grote partijen moeten wel politiek bedrijven, wil de parlementaire democratie overleven. Ideologische inspiratie is belangrijk om politieke koersvastheid te ontwikkelen, bevoegdheid te laten ontstaan en de kiezer vertrouwen in politiek en bestuur te geven. De parlementaire democratie kan echter alleen functioneren wanneer partijen in staat zijn hun ideologie te vertalen in onderhandelbare programmapunten, de ideologie van anderen kunnen begrijpen en respecteren en het compromis niet uit de weg gaan. Deze faculteiten zijn minder ontwikkeld naarmate een partijleiding zich vooral beschouwt als uitvoerder van de ideologie, wanneer de eerste opdracht niet is het land te besturen en leefbaar te houden (rentmeesterschap) maar de ideologie te realiseren en daarmee het volk gelukkiger te maken (messianisme).

Wat zich in de periode-Balkenende steeds nadrukkelijker aftekent, is een groeiend gebrek aan politiek relativeringsvermogen. Er is een zekere verblinding opgetreden door het Project. Men is de gezwollen retoriek van de grote maatschappelijke hervorming steeds serieuzer gaan nemen. In dit denkkader is de politieke meerderheidsvorming en daarmee de creatie van parlementair en maatschappelijk draagvlak, steeds meer een hinderlijk randverschijnsel geworden. Partijen die niet te veel inhoud meebrengen, mogen aanschuiven om voor de onontbeerlijke meerderheden te zorgen. Dit veroordeelt het CDA tot langjarig regeren met D66, de VVD en de diverse volgelingen van Fortuyn.

Het ongemak van het CDA: blijvende afhankelijkheid van het populisme

De verkiezingen van november 2006 zullen een antwoord geven op de vraag of een centrum-rechtse meerderheid te vormen is voor een voortzetting van de CDA-missie. Strikt rekenkundig lijkt dit geen nijpend probleem te zullen worden. Christen-democraten en conservatieven hebben de laatste jaren een deels overlappend electoraat dat in het algemeen goed is voor rond 70 zetels in de Tweede Kamer. Het aanschuiven van één kleinere partij is dan voldoende voor regeringsvorming.

Nu D66 geen factor van electoraal belang meer lijkt te zijn, heeft de ChristenUnie zich bij de presentatie van haar programma voor deze rol gemeld. Het blijft

echter de vraag of deze partij groot genoeg is om de noodzakelijke kamermeerderheid te laten ontstaan én of haar achterban een samengaan met de goddeloze conservatieven van de VVD zal accepteren. De kans is daarom groot dat een CDA-VVD-rompkabinet helemaal niet of slechts door populistisch-rechts aan een werkbare parlementaire meerderheid kan worden geholpen. Bovendien gaan de bewegingen van de VVD in de richting van meer populisme en plat conservatisme. Er bestaat een redelijke kans dat de heersende christen-democratische opinie zich in dit scenario zeer ongemakkelijk zal voelen. Het is niet goed mogelijk de positieve morele lading van de CDA-missie (samen leven in eigen verantwoordelijkheid) geloofwaardig overeind te houden in coalities met politieke stromingen die het samen leven ten principale ter discussie stellen. De kern van de CDA-missie is op den duur niet bestand tegen het blijvend samengaan met politieke boodschappen die doelbewust op maatschappelijke verdeeldheid en uitsluiting van minderheden gericht zijn. Vroeg of laat moet het CDA hardhandig afstand nemen van dergelijke boodschappen wil het zijn eigen gedachtegoed zuiver houden.

Zal het CDA gaan inzien dat de tijd gekomen is om een politieke dam op te werpen tegen populisme en maatschappelijke desintegratie? Jan Peter Balkenende vertrouwt in dit opzicht op Kuiperiaanse wijze op zijn eigen standvastigheid: als hij de CDA-boodschap maar onversneden blijft uitdragen zullen conservatieven en

populisten als eersten bekeerd worden, waarna de socialisten wel zullen volgen. Maar waar dit messianistisch scenario voor politici als Verdonk, Wilders en Pastors al twijfelachtig is, zullen anderen in het CDA meer politieke nuchterheid tonen. Dit land is inmiddels zo verdeeld, zo intolerant en zo agressief geworden dat politiek en bestuur vooral een pacificerende en integrerende rol moeten willen spelen. De komende jaren zal de economie ruimte bieden voor investeringen in vernieuwing en versterking van de maatschappelijke samenhang. Op het gebied van onderwijs, jeugdbeleid, gezinsbeleid en arbeidsmarktbeleid liggen geweldige kansen om de samenleving te versterken en de eigen verantwoordelijkheid tot ontwikkeling te laten komen. Daarvoor is een beleid nodig dat draagvlak creëert en consensus vormt en benut. Daarvoor is ook een politiek signaal nodig dat extremisten geen toegang tot de macht hebben in Nederland, dat wie zijn aanhang ontleent aan het zaaien van verdeeldheid en exploiteren van onvrede, geen aanspraak kan maken op beslissende politieke invloed.

In de Nederlandse politieke verhoudingen zijn CDA en PVDA de twee grote volkspartijen, die tezamen de rechter- en linkerkant van het politieke midden bezetten. Omdat zij programmatisch dicht bij elkaar staan en electoraal vrijwel even groot zijn, is dit samenleven in het midden voor beide partijen ongemakkelijk; men zit elkaar snel in de weg – vandaar het ‘niet [...] dan in uiterste noodzaak’. Er kunnen echter maat-

schappelijke omstandigheden zijn waarin deze ongemakkelijkheden naar de achtergrond moeten verschuiven. Dat is wanneer middelpuntvliedende krachten in de samenleving in kracht toenemen en hun greep op de politiek versterken. Dan moet het midden zich als Midden manifesteren en de krachten van de consensus mobiliseren om legitimatie te verschaffen aan nieuwe processen van maatschappelijke integratie en samenhang. Dan is een brede coalitie in het midden nodig om het land ‘een beetje bij elkaar te houden’.

Die tijd was in 2002 met de opkomst van het fortuynisme eigenlijk al gekomen, en in het voorjaar van 2003 zeker. Het CDA heeft, begrijpelijk en verklaarbaar na de lange periode van oppositie tegen Paars, deze analyse toen echter niet willen maken en weigerde het politieke midden te mobiliseren. Sindsdien is het populisme in kracht aanzienlijk toegenomen en strekt het zich uit van halverwege de VVD tot voorbij Wilders. Wie aan deze beweging verdere legitimatie verschaft, speelt met vuur. Het wordt tijd voor bezinning.

Naar een krachtig alternatief van het redelijk midden
Over verkiezingsuitslagen moet men niet speculeren, en nog minder over de uitkomst van de formatie daarna. Maar het laat zich aanzien dat de verkiezingen van november 2006 opnieuw een resultaat zullen geven waarin PVDA en CDA in de Tweede Kamer ongeveer even groot zullen zijn en samen tussen de 85 en 90 ze-

tels zullen bezetten. Voor de gang van het formatieproces is het van belang welke partij in de Tweede Kamer grootste is, voor de uitkomst van de formatie is dit echter minder doorslaggevend.

De formatie zal, als ik het goed zie, allereerst worden bepaald door de vraag of het CDA de gewenste zelfstandige parlementaire meerderheid met de VVD heeft gerealiseerd. De partij van Balkenende heeft direct na de crisis van zijn tweede kabinet ondubbelzinnig gekozen voor doorregeren met de VVD, en wel met de VVD alleen. Men acht, na de ervaringen van de laatste jaren driepartijencoalities in het algemeen te instabiel en wil liever een eenvoudig centrum-rechts tweepartijenkabinet zonder tijdrovende en complicerende bijwagens. Electoraal is het landschap echter zodanig verschoven dat deze optie niet erg realistisch lijkt. Al sinds 1989 hebben VVD en CDA geen meerderheid meer in de Tweede Kamer en ook nu wijzen de peilingen niet in deze richting. Een gezamenlijke score van om en nabij de 70 zetels lijkt het best haalbare.

Dit zou betekenen dat vervolgens toch weer naar driepartijencombinaties ter rechterzijde moet worden gezocht. Het CDA zal hier met tegenzin aan beginnen, maar onder het motto 'alles liever dan de PVDA' zal het deze mogelijkheid zeker niet op voorhand verwerpen. Theoretisch staat hier een aantal opties open, maar in werkelijkheid zouden de opties voor een centrum-rechts driepartijenkabinet heel wel beperkt kunnen blijven tot een CDA-VVD-LPF (of vergelijkbare) combi-

natie, indien deze meer dan 75 zetels heeft.

De keuze van de huidige CDA-leiding voor doorregeren met de VVD levert dus naar alle waarschijnlijkheid een verbinding met het rechts-populisme op, deels binnen de VVD, deels in de vorm van een herboren Fortuyn-partij. Binnen het CDA is er een groeiende groep die dit geen wenkend perspectief vindt. Deze groep is geneigd op inhoudelijke en politiek-morele gronden afstand te nemen van een mogelijke coalitie met het populisme. Er zijn voor christen-democraten vele redenen om dit te doen, waarvan de belangrijkste wel is dat verdere verdeeldheid en desintegratie van onze samenleving moeten worden voorkomen. Daarnaast wordt ook het regeren met kleine meerderheden, waarbij men afhankelijk is van instabiele kleine partijen als weinig krachtig gezien. En ten slotte voelt dit deel van het CDA zich ongemakkelijk bij de gedachte dat men opnieuw een duidelijk vertrouwensvotum van de kiezer aan Bos en zijn vernieuwde PVDA naast zich neer zou leggen.

Krijgt deze stroming de overhand, dan kan men concluderen dat CDA en PVDA, meer nog dan in 2003, door de kiezers tot regeren met elkaar veroordeeld zijn. Men kan het ook positief formuleren: meer nog dan in 2003 zal de kiezer ondubbelzinnig duidelijk maken dat hij een CDA-PVDA-combinatie voor dit land nodig acht. Daarmee opent zich ook de mogelijkheid van een constructief regeringsprogramma.

Bouwstenen voor een coalitie van PVDA en CDA

Om te illustreren hoe dicht PVDA en CDA elkaar programmatisch genaderd zijn wil ik tot slot puntsgewijs enkele bouwstenen noemen voor zo'n gemeenschappelijk CDA- PVDA-programma.

De *hervorming van de verzorgingsstaat* zal niet alleen financieel maar ook institutioneel en cultureel worden aangepakt. De publieke en collectieve dienstverlening aan de burger wordt over de gehele linie gedecentraliseerd en meer in handen gegeven van de professionals. Kwaliteit en toegankelijkheid van de dienstverlening wordt meer gecontroleerd door horizontale verantwoording aan de burgers die haar afnemen, en minder door de centrale overheid. Een stevige afslanking van zowel het wetgevingsprogramma als de betreffende departementen moet deze verschuiving markeren.

Er komt een omvattend *jeugdbeleid* gericht op alle jongeren in de leeftijd van nul tot achttien jaar. Een beleid voor jongeren dat vertrekt vanuit de jeugdcultuur en van daaruit sociale samenhang en solidariteit opbouwt, vraagt een aparte beleidsinzet die jongerenwerk, jeugdzorg, cultuur en belangrijke delen van het onderwijs omvat.

De generatie in *het spitsuur van het leven* – dat zijn de dertigers en veertigers met jonge gezinnen en veel-eisende banen – vraagt een grotere aandacht van het beleid. Het gezins- en zorgpatroon van deze generatie is voor de demografische ontwikkeling van doorslag-

gevend belang, terwijl hun arbeidspatroon het draagvlak onder ouderenzorg en sociale zekerheid zal bepalen. De levensloopregeling moet daarom verder ontwikkeld worden tot een algemene inkomensdervingsregeling voor arbeidsmarkttransities. Kinderopvang vraagt nog steeds om een adequate regeling.

Een effectieve investering in de kenniseconomie vereist dat het gat aan de 'onderkant' van het onderwijsgebouw wordt gedicht. Veel aandacht en geld zal beschikbaar moeten komen voor *structurele verbetering van het VMBO en de eerste niveaus van het MBO*. Dit betekent meer, beter geschoolde en beter betaalde docenten, andere lesmethoden, meer praktijkgericht onderwijs in overleg met bedrijven en instellingen. Alleen op deze wijze is voortijdige schooluitval en geringe doorstroming te bestrijden.

De *integratie van etnische minderheden* wordt met kracht gestimuleerd. Daarvoor is vooral een sociaal-economische benadering nodig: verbetering van de werkgelegenheid onder allochtonen is de enige manier om duurzame integratie te bereiken. Arbeidsmarkt- en scholingsbeleid zullen daarom nadrukkelijker gericht worden op het inhalen van achterstanden van bepaalde groepen allochtonen.

Het draagvlak voor het *ouderen- en vergrijzingsbeleid* wordt versterkt door de overgang van (voltijd) werken naar (voltijd) pensioen te spreiden over de levensfase van 60 tot 70 jaar. De levensloopregeling wordt ingezet om demotie en deeltijd-pensionering

mogelijk te maken voor alle werknemers. In dat kader worden de AOW- en pensioenleeftijd geflexibiliseerd. Verdere geleidelijke fiscalisering van de AOW is daarbij nodig om het draagvlak te verstevigen en de welvaartsvastheid van AOW en pensioen op de langere termijn te kunnen waarborgen. De solidariteit tussen de generaties wordt meer veelzijdig ingevuld.

In de gezondheidszorg wordt meer ruimte geboden aan *zelfzorg, mantelzorg en familie zorg*, waarbij de cliënt zelf de regie over zijn situatie in handen houdt. In plaats van een slecht functionerende markt wordt in de zorg gemikt op regionale en lokale netwerken waarin professionele zorgaanbieders direct op de behoeften van cliënten kunnen inspelen, in afstemming met de sociale omgeving.

De nieuwe coalitie maakt van de Nederlandse bijdrage in *Europa* weer een vooruitstrevend project. De nadruk wordt verlegd van onze 'netto betalingspositie' naar de kunst van het veelkleurig samenleven, het leren van andere culturen en het gezamenlijk benutten van Europa's traditionele kracht in economisch en sociaal opzicht.

Maar voordat dit programma uitloopt in detaillering en verfijning kunnen PVDA en CDA, eenmaal langdurig tot elkaar veroordeeld, ook een weg van groeiend

vertrouwen kiezen. Deze kan erin bestaan dat het regeerakkoord zeer summier wordt gehouden. De meerderheid in de Tweede Kamer is groot en een coalitie van CDA en PVDA kan zich in de beleidsontwikkeling dus marges permitteren. Vervolgens zou wat meer tijd dan gebruikelijk besteed kunnen worden aan het in onderling overleg evenwichtig samenstellen van de ministersploeg. Nu is het te zeer gebruikelijk dat aan het eind van de formatie de betrokken partijen hun eigen kandidaten aanwijzen voor de verworven posten, zonder veel onderling overleg. Dit leidt tot weinig onderlinge betrokkenheid en veel solisme, alsook tot een zwakke positie van de minister-president.

Zouden Bos en Balkenende besluiten het accent meer op de personele kwaliteit en samenhang van het kabinet te leggen, dan vervalt de noodzaak veel details in het regeerakkoord vast te leggen. De nieuwe ministersploeg zou dan in de eerste drie maanden op basis van een summier eerste akkoord een regeringsprogramma kunnen uitwerken dat aan de Staten-Generaal wordt voorgelegd. In dit proces kan het vertrouwen tussen de coalitiepartners geleidelijk groeien. Die geleidelijkheid is noodzakelijk gezien de wijze waarop het CDA zich de afgelopen jaren van de PVDA en haar partijleider verwijderd heeft.

NOTEN

- 1 J.Th.J. van den Berg, 'Het merkwaardige karakter van Nederlandse kabinetsformaties', in: *Socialisme & Democratie*, 62 (2003) 7/8, p. 69-75; P. Kalma, 'Na de formatiebreuk: de kwetsbaarheid van de PvdA', in: *Socialisme & Democratie*, 62 (2003) 4, p. 22-29.
- 2 Brief van de informateurs aan de Majesteit, 12 april 2003.
- 3 Tweede Kamer der Staten-Generaal, Handelingen Kamerdebat 14 april 2003, TK 2002-2003, 28 637, nr. 61, p. 3663 – 3707.
- 4 F. Leijnse, 'De CDA-isering van de PVDA. Een kritiek op het regeerakkoord', in: *Socialisme & Democratie*, 51 (1994) 10, p. 442-454.
- 5 *De kaasstolp aan diggelen. Rapport van de Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers* (beter bekend als het rapport van de commissie-De Boer), Amsterdam 2002.
- 6 R.B. Andeweg, *De kabinetsformatie 1986*, niet gepubliceerd paper, te vinden op www.dnpp.eldoc.ub.rug.nl. Zie ook een eerdere, uit 1980 daterende publicatie van Hans Daudt over de actualiteit van de Nolens-doctrine: H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945' (1980), in: H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1995, p. 395-415, en het antwoord aan de critici van zijn these: H. Daudt, 'Over partijpolitieke krachtsverhoudingen en coalitievorming' (1987), in: *Ibidem*, p. 415-426.
- 7 J. Koch, *Abraham Kuypers. Een biografie*, Amsterdam 2006, hoofdstuk 7.
- 8 R.O. Paxton, *De anatomie van het fascisme*, Amsterdam 2005.
- 9 Zo wijst Victor Klemperer in zijn dagboekantekeningen herhaaldelijk op de overeenkomsten tussen het nationaal-socialisme en het bolsjewisme, hoe diametraal deze wereldbeschouwingen na 1941 ook tegenover elkaar stonden: V. Klemperer, *Tot het bittere einde. Dagboek 1933-1941 en Dagboek 1942 - 1945*, Amsterdam-Antwerpen 1997.
- 10 Paxton, hoofdstuk 3 en p. 147 en 166-167.
- 11 *Ibidem*, p. 199 en 211.
- 12 Koch, hoofdstuk 6 en 8.
- 13 Centraal PlanBureau, *Doorrekening Regeerakkoord CDA-VVD-066*, Den Haag 2003.

Ster zonder stralen: Jan Peter Balkenende, minister-president

Liesbet van Zoonen

Het is oktober 2001. De Twin Towers zijn net gesneuveld, maar van Volkert van der G. en Mohammed B. heeft nog niemand gehoord. Ik heb het *Journal* aanstaan dat vertelt dat het CDA een nieuwe lijsttrekker aangewezen heeft: ik zie een brave man in pak met microfoons voor zijn neus, en volgens het *Journal* heet-ie Jan Peter Balkenende. Wie is dat nou weer? En wat ziet die man eruit! Waarom praat-ie zo raar? Begrijpen ze bij het CDA helemaal niet dat zo iemand een televisieramp is? Nou gelukkig maar, daar hebben we bij de komende verkiezingen niets van te vrezen. Met een tevreden zucht schakel ik over naar *EastEnders*.

Ruim een halfjaar later. Nog steeds heeft niemand van Volkert van der G. en Mohammed B. gehoord, maar Pim Fortuyn raast als een tornado door het land. Voor het eerst van mijn leven heb ik geen idee wat ik moet stemmen. Melkert is verschrompeld, Rösenmoller opgewonden, SP en VVD zitten nooit in mijn horizon en klein rechts al helemaal niet. Ik overweeg Balkenende: nette man, nuchter en beheerst in het aangezicht van Fortuyn, en zo beroerd is het CDA toch niet? Pas als ik m'n voorouders in hun graf hoor schuren en me afvraag hoe ik het de kinderen uit moet leggen, bedenk ik me.

Wat is het toch met Balkenende? Hoe kan het dat iemand wiens beleid en persoon zoveel ergernis en kritiek oproepen, iemand die zulke dieptepunten in publiek vertrouwen meemaakt, die geen bijzondere persoonlijke uitstraling of communicatieve vermogens heeft, iemand die aantoonbare politieke blunders begaat, hoe kan het dat zo iemand drie opeenvolgende kabinetten leidt (al is het binnen vier jaar) en ook nog eens gerede kansen maakt de komende verkiezingen te winnen. Jan Peter Balkenende doet iets goed, maar wat?

Het antwoord op deze vraag werk ik uit aan de hand van de volgende drie stellingen:

- Balkenende past beter bij de tijd dan iedereen denkt
- Zijn integriteit doet niet ter zake
- Zijn onhandigheid is zijn grootste kracht.

JPB en de tijdgeest

In hun boek *Op zoek naar leiderschap* stellen Paul 't Hart en Marcel ten Hooven, respectievelijk politicooloog en parlementair journalist, dat politiek leiderschap moet passen bij de tijdgeest. Opeenvolgende naoorlogse politieke leiders waren zakelijk, depolitiserend, pragmatisch, bestuurlijk, beheersend, nuchter

en respectabel. De huidige tijd, zo betogen de auteurs, vraagt om een andere stijl van leiderschap – het succes van Pim Fortuyn was daar het bewijs van. Leiders van het zakelijke consensustype zoals Gerrit Zalm en Balkenende zullen dan ook bestuurlijk succes, noch politieke populariteit verwerven.¹

't Hart en Ten Hooven hebben in alles gelijk, behalve in hun duiding van Balkenende. Die is namelijk geen zakelijke consensusleider en de typeringen uit het naoorlogse rijtje zijn op hem slecht van toepassing. Zijn kabinetsbeleid valt nauwelijks als depolitisierend te bestempelen, bestuurlijk en beheersend heeft hij een aantal opvallende fouten gemaakt (denk aan de gang van zaken rond prinses Margarita of het paspoort van Hirsi Ali). Het belangrijkste is echter dat hij misschien wel nuchter oogt, maar een harde idealistische kern bezit die hij niet spectaculair maar wel overtuigd en consequent uitdraagt.

Al in 1998 laat Balkenende, toen nog werkzaam bij het Wetenschappelijk Instituut van het CDA en kandidaat-Tweede Kamerlid, in een opiniestuk voor het *Algemeen Dagblad* weten dat de paarse coalitie ‘weinig affiniteit aan de dag [legt] met “gemeenschapsdenken” en de betekenis van een “verantwoordelijke samenleving” [...] In het overheidsbeleid moet recht worden gedaan aan de essentiële betekenis van maatschappelijke verbanden en aan overdracht van waarden en normen.’² Bijna een jaar later herhaalt hij deze stellingen op de opiniepagina van *de Volkskrant* en schrijft hij dat

de christen-democratie ‘vanwege haar politiek-filosofische binding met het gemeenschapsdenken en met de morele dimensie van maatschappelijke vraagstukken goede kansen [maakt] impulsen te leveren voor de kwaliteitsthema’s van de 21ste eeuw’.³

Dat het bij Balkenende niet zomaar om gemeenschapsdenken en moraal gaat, en zeker niet om een postmoderne worsteling tussen relativisme en universalisme, blijkt nog expliciet uit een verhandeling die hij in 2001 voor de Christen Juristen Vereniging houdt over de vrijheid van godsdienst in het Nederlandse koningshuis. Van Balkenende mag de koning staatsrechtelijk gezien katholiek of protestant zijn, ‘het is wel belangrijk dat de koning bepaalde christelijke waarden uitdraagt. Een moderne koning is immers een moreel leider.’⁴ Wat een geluk voor Balkenende dat Willem-Alexander slechts met een katholieke buitenlandse aankwam en niet met een van de vele prinsessen uit het Jordaanse koningshuis, dat naar men gelooft rechtstreekse afstamt van de profeet.

Balkenendes waarden-en-normenverhalen konden alleen als een verrassing komen als je niet opgelet had en hem via het *Journal* leerde kennen toen hij lijsttrekker van het CDA werd. Voor Balkenende en het CDA was het een klassiek thema, terug te vinden in talloze rapporten. Balkenende greep zijn kans om die agenda meteen al in zijn eerste kabinet op tafel te leggen. Aan links-liberale zijde hoont men dat de normen-en-waardenagenda de spuitjeslucht van de jaren

vijftig terugbrengt en de christelijke suprematie predikt, in de rest van Nederland wordt ergens een snaar geraakt en vertaalt iedereen de waarden-en-normen-discussie naar zijn eigen frustraties. Een willekeurig voorbeeld uit een scholierendiscussie:

Misschien dat ze eens ook naar de leeraren moeten kijken, ze staan overspannen voor de klas te gillen en ze gaan al uit hun dak als je gaat lachen, jongeren worden hard aangepakt voor niets !!! Daar moeten ze eens een keer wat aan doen, leerlingen die pesten die moeten aangepakt worden. Normen en waarde bijbrengen bij leeraren en bij pestkinderen zou eens goed zijn

*

Mee eens.

Kinderen die pesten, of zich niet aanpassen en slecht gedrag vertonen zouden harder aan gepakt moeten worden. (<http://fora.kennisnet.nl/viewthread.php?tid=4542>)

*

Dat is waar, ik ben een paar jaar erg gepest, maar de leraren/leraressen pakten niemand van die 'bende' aan!

*

Idd. Er moet meer gedaan worden en meer maatregelen worden genomen.

Dus dat 'gezeik' over normen en waarden van balkenende ben ik aardig mee eens.

(sorry dat laatste moest er gewoon ff bij)

En zo, kun je je voorstellen, gaat dat onophoudelijk, overal, elke dag, wel tienduizend keer. Botte taxichauffeurs – normen en waarden! Hangjongeren – normen en waarden! Peuken op straat – normen en waarden! Geluidsoverlast – normen en waarden! Van de sokken gereden – normen en waarden! Hondenpoep – normen en waarden! Totdat je murw gebeukt door de alledaagse hufterigheid denkt: Die Balkenende heeft ook gelijk met zijn normen en waarden! Het heel specifiek christelijke waarden-en-normenverhaal van Balkenende is in de dagelijkse receptie langzamerhand omgevormd tot een *catch-all* normen-en-waardenpopulisme dat algemene weerklank heeft gevonden.

Als de *spindoctors* van het CDA het zo bedacht hebben, is het een briljant staaltje politieke marketing geweest, maar zo sluw zijn ze daar nu ook weer niet. Wat Balkenende wel goed gezien heeft, is dat morele kwesties een zware rol in de politiek van onze eeuw spelen. Dit bleek bijvoorbeeld overduidelijk bij de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten van 2004. Hoewel de verkiezingsonderzoekers er nog over twisten, zijn de *spindoctors* van de Democraten het erover eens dat morele kwesties als het homohuwelijk de conservatieven naar de stembokjes hebben gedreven. Dientengevolge gaan er nu stemmen in het Democratische kamp op om het minimumloon en andere economische issues niet langer in termen van rechten en eisen te bespreken, maar als morele kwesties te *framen*, als zaken van zorg, gemeenschappelijke verantwoorde-

lijkheid en naastenliefde.⁵ De keuze van de PVDA en Wouter Bos om het doel van sociale rechtvaardigheid te benoemen als een streven naar een 'fatsoenlijk bestaan' waar de sterkeren de zwakken uit de wind houden, is in dat licht niet zo opmerkelijk als de critici destijds meenden. Het past in de algemene opmars van de moraal en dwingt de sociaal-democratie misschien niet tot andere keuzes maar wel tot andere woorden en slogans: 'Erst die Moral, dann das Fresen'. Anders zal een verstandig plan om de AOW te herstellen altijd een agressieve discussie onder gewone burgers opleveren; al kent of begrijpt niemand de financiële details, de moraal van het verhaal is al snel dat die arme oudjes bestolen worden.

Wie maar moeilijk kan geloven dat moraal in Nederland zo'n zwaar belang heeft gekregen, moet nog maar eens een weekje commerciële tv kijken. In een grote kaskraker als *Big Brother* gaat het alleen maar om de vraag of en hoe je netjes met elkaar omgaat als er 24 uur per dag camera's op je gericht zijn en is morele verantwoordiging tot marketinginstrument gemaakt (Mag Tanja in het Big Brother-huis bevallen?). In een jongerenhit als *Temptation Island* betreft de kans op een rotstreek (gaat-ie vreemd of niet?) de kijkers bij een moreel dilemma dat resoneert in hun eigen ervaringen. En verder heeft elke zender inmiddels ook zijn eigen *Opvoedpolitie*, *Schatjes*, *Eerste Hulp bij Opvoeden* of andersoortige zelfhulp om de kinderen normen en waarden bij te brengen (laten we Dr. Phil overigens

ook niet vergeten). Balkenende heeft met zijn moraalproject direct op de tijdgeest ingehaakt.

JPB's eigen integriteit doet niet ter zake

De politieke moraal in Nederland zit vrij helder in elkaar: mensen moeten zich gedragen naar wat ze zeggen. Dat was al zo voordat Fortuyn er een *soundbite* van maakte ('Ik zeg wat ik denk, en ik doe wat ik zeg') en dat heeft voor de perceptie van integriteit van individuele politici een simpele consequentie. Als je partij voor gezinswaarden staat, kan je niet op overspel betrappt worden; als je partij voor een eerlijke verdeling van gemeenschapsgelden staat, moet je je handen uit de kas houden; als je partij het milieu belangrijk vindt, kan je niet de hele nacht je lichten laten branden. Het zijn allemaal voorbeelden van (vermeende) schandaaltjes die in de afgelopen dertig jaar de Nederlandse roddelpers gehaald hebben: een losse huwelijksmoraal of verwaarlozing van het gezin wordt CDA'ers soms zwaarder aangerekend dan PVDA'ers, financieel misbruik telt bij PVDA'ers weer zwaarder dan bij VVD'ers, enzovoort.⁶ Omdat Balkenende het herstel van normen en waarden verkondigt, moeten zijn eigen persoonlijke en professionele leven dus ook onberispelijk zijn, anders wordt het hele project ongeloofwaardig.

Wat betreft zijn persoonlijk leven is dat vast zo. Sinds 1991 levert de roddelpers niet veel meer op dan artikeltjes over zijn gezinsleven en hoe zelden Balkenende tijd met zijn vrouw en dochter doorbrengt.⁷ Dat

brengt het ene blad wat anders dan het andere. *Week-end* suggereert bijvoorbeeld dat zijn huwelijk aan een zijden draadje hangt ('Zo wil Bianca Balkenende haar huwelijk redden'),⁸ terwijl *Privé* meldt dat er zorgen zijn om het huwelijk van Balkenende omdat ze allebei met hun werk getrouwd zijn in plaats van met elkaar.⁹ Over alle vooraanstaande politici zijn zulke verhalen geschreven, maar ze zijn ook voor CDA-politici geen bewijs van gebrek aan persoonlijke integriteit, eerder van het tegenovergestelde; kijk eens wat deze man allemaal opoffert voor het landsbelang.¹⁰

Dit soort verhalen schaadt de CDA-leider niet. Niemand neemt aanstoot aan het privé-leven van politici, tenzij ze zich in een situatie met de proporties van de affaire rond Rob Oudkerk begeven. Dat lijkt bij Balkenende erg onwaarschijnlijk. Hij is in zijn persoonlijke leven zelfs zo keurig dat hijzelf en de *spindoctors* van het CDA onafgebroken pogingen doen om te laten zien dat hij heus wel een beetje spannend is: dus is bekend uit *De Telegraaf* en de bladen dat hij dol is op autoracen, en zijn foto's van Balkenende in een Zandvoortse bolide niet ongebruikelijk.¹¹ En dus lezen we tot vervelens toe in portretten en commentaren dat hij óók een geweldig gevoel voor humor heeft en in zijn studentenjaren een echte gangmaker was. Sinds hij minister-president is, heeft hij daar publiekelijk niet veel meer van laten zien, of het moet de enigszins mislukte zelfspot op een CDA-bijeenkomst in het Limburgse Horn zijn geweest. Balkenende liet – naar eigen zeggen iro-

nisch – weten dat hij eigenlijk 'erg stijfburgerlijk' en 'misschien een beetje saai' was.¹² Diverse media namen het graag als een serieuze uitspraak over, maar daar zag Balkenende de humor toch niet van in.

Zijn professionele integriteitsgraad is een stuk problematischer dan zijn persoonlijke. Onderdeel van Balkenendes waarden-en-normenproject is zijn voortdurende pleidooi voor integriteit dat zich over alle niveaus van het openbaar bestuur uitstrekt. In 1998 gaat het hem om integriteit van de rechtsorde en de kwaliteit van de rechtsstaat in het algemeen,¹³ in 1999 zijn het de overheid en haar instituties,¹⁴ en een jaar later gaat het om de integriteit van de ambtenaren, politici en juristen.¹⁵ Ook bij het aantreden van het eerste kabinet-Balkenende was integriteit en vertrouwen in de overheid een sleutelterm. Dat pleidooi heeft de tegenstanders van het kabinet natuurlijk een eenvoudige meetlat geleverd om de prestaties te beoordelen, en de uitkomsten daarvan zijn niet mis. Het kabinetsbeleid, de kabinetsleden zelf en hun vrienden uit het bedrijfsleven gaan naar men zegt voortdurend over de schreef, en volgens Jan Marijnissen liegt het kabinet zelfs over van alles en nog wat.¹⁶

Het is inderdaad nogal simpel om een lijstje te maken met beleidskwesties en affaires die de kabinetten van Balkenende betreffen en die zelfs in eigen kring niet onmiddellijk als een voorbeeld van grote integriteit gelden. Hoe fatsoenlijk is de afbraak van de verzorgingsstaat, zo vraagt de voormalig fractievoorzitter

van het CDA en minister van Sociale Zaken in het derde kabinet-Lubbers, Bert de Vries, zich af?¹⁷ Hoe fatsoenlijk is Verdonks uitvoering van het vreemdelingen- en integratiebeleid, en waarom wenst Balkenende daar verantwoording voor te dragen, zo vraagt het hele CDA zich af. Hoe fatsoenlijk is het gegraai in de top van het bedrijfsleven, zo vraagt Balkenende zich af om vervolgens tot de ontdekking te komen dat er onder zijn topambtenaren en in de semi-publieke sector ook flink geklauwd wordt?¹⁸

De lijst van de oppositie is vanzelfsprekend nog veel langer: niet correct van minister Zalm om inwoners van 62 gemeentes op te roepen om de OZB-belasting niet te betalen; twijfelachtig van minister Veerman om de banden met zijn bedrijven in Frankrijk en Nederland niet volledig te verbreken; niet zo handig van minister Peijs om Europees geld op haar privé-rekening te laten storten en al helemaal niet prettig dat haar echtgenoot in de jaren tachtig midden in de frauduleuze bouwwereld verkeerde. Ronduit schandalig, overigens, die bouwfraude, en net zo min een bewijs van integriteit als de Aholdaffaire en de inrichting van het nieuwe gebouw van de uitkeringsinstantie UWV. En ga zo maar door. Het zou van plat populisme getuigen om de drie kabinetten-Balkenende te schetsen als onbetrouwbaar tot op de botten van individuele ministers toe, maar de critici gedragen zich beschaafd en spreken liever over een gebrek aan moreel leiderschap en over de morele leegte van het kabinetsbeleid.¹⁹

Je zou denken dat zo'n berg kritiek niet zonder gevolgen kan blijven. Inderdaad hebben de vertrouwenscijfers voor Balkenende en zijn kabinet in de peilingen van de afgelopen jaren alle laagterecords gebroken. De vraag is echter wat het item 'vertrouwen in het kabinet' precies meet. Het feit dat de percentages bijvoorbeeld gelijke voet houden met het consumentenvertrouwen in de economie,²⁰ doet vermoeden dat het hier meer gaat om een politiek-economische barometer dan om een morele, en dat het geringe vertrouwen in Balkenende er niet toe leidt dat hij als persoon als minder integer wordt gezien.

De kritiek die in CDA-kringen op het kabinet losbarstte na de verloren gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006, richtte zich bijvoorbeeld niet op Balkenende zelf, maar op de grijze uitstraling van de partijtop, op de te innige samenwerking met de VVD, en de technocratische aanpak van problemen. Of zoals een JPB-fan het in het *Dagblad Tubantia/Twentsche Courant* verwoordde: 'Toch heeft ons land zelden een premier gehad die zo integer was en zoveel moed, karakter, inzet, doorzettingsvermogen en idealistische zorg voor onze toekomst toonde.'²¹ Onfatsoenlijk kabinetsbeleid, vaag gerommel bij ministers, een smoezelige omgeving en toch houdt onze premier zijn imago van integriteit. Met andere woorden, hij voert een waardeeloos beleid, houdt zijn ministers niet in de greep, treedt niet op tegen een onfrisse omgeving, maar desalniettemin heeft hij met die normen en waarden gelijk, en de man zelf deugt ook wel. Rara hoe kan dat?

JPB's onhandigheid is zijn grootste kracht

De BBC opende in 2002 een bericht over Balkenende met een verwijzing naar Harry Potter.²² Sinds 2003 levert de zoekterm 'raar kapsel' in Google als eerste een link naar de regeringssite van de minister-president op (geintje van een weblogger).²³ Het TROS-tv-programma *Dit was het nieuws* kon niet genoeg krijgen van een filmpje waarin Balkenende op een skateboard stapt en onderuitgaat, en zond het in 2006 regelmatig opnieuw uit, onder het motto: 'En dan ook nog dit!'. Ook in andere satirische programma's is Balkenende een welkome bron van grappen. Te snel praten, platvoeten, 'Bakellende', de hoeveelheid spot en beledigingen die Balkenende zich in de afgelopen jaren heeft moeten laten weggevallen, is schier eindeloos.

Gegeven de hoeveelheid gaat hij er nogal onverstoorbaar mee om, maar de grenzen liggen bij commerciële exploitatie en – inderdaad – normen en waarden. Dus kregen zorgverzekeraar Azivo en de Kijkshop een waarschuwing dat de juristen klaarstonden toen ze beelden van Balkenende in hun advertenties gebruikten, en trok een Amsterdamse party-organisator om dezelfde reden zijn gefotoshopte pornoposter in. Het hele kabinet werd overigens pissig toen de Belgische minister van Buitenlandse Zaken Karel de Gucht zich tussen de grappenmakers mengde en Balkenende een stijf-burgerlijke Harry Potterfiguur noemde.

Maar Balkenende moet die sukkelige uitstraling koesteren, het is zijn grote kracht, draagt bij aan zijn

integere imago en maakt alle politieke blunders goed. Ga maar na: in een wereld waarin elke pukkel, scheve tand, kale plek of dikke bil liefst voor het oog van de camera's gladgestreken kan worden, kiest Balkenende ervoor niets aan zijn uiterlijk te doen. Legers stylisten staan te popelen om JPB eens flink onder handen te nemen. Maar waar Rita Verdonk, Agnes Kant, Medy van der Laan, Khadija Arib en Karla Peijs zich graag voor *Beau Monde* laten transformeren, houdt Balkenende vast aan zijn bloempotkapsel.²⁴ In een wereld waarin je met epo en anabolen je sportieve prestaties eindeloos kan opkrikken, weet Balkenende over een skateboard te struikelen. In een wereld waarin de mediatrainers je spreektempo en stemhoogte moeiteloos omlaag brengen, stuitert hij onverdroten verder. Met andere woorden, waar iedereen permanent bezig is lichaam en geest te manipuleren, blijft hij zijn eigen, oude zelf. Juist dankzij zijn wereldvreemde stijl, lijkt hij volkomen integer en authentiek en dat laatste is in al het *make-over-* en *spindoctor-* geweld een politieke kernkwaliteit geworden.

Met het begrip authentiek is overigens wel iets vreemds aan de hand: je kunt het namelijk niet zomaar zijn, het kan alleen maar van je gezegd worden. Authenticiteit is een toegeschreven kwaliteit, geen intrinsieke. Ad Melkert zat bijvoorbeeld in 2002 in het tv-debat na de verloren gemeenteraadsverkiezingen 'authentiek' van Fortuyn te balen, maar dat werd niet gewaardeerd, integendeel. Het advies dat politici onaf-

gebroken krijgen om ‘gewoon zichzelf te zijn’ of ‘dicht bij zichzelf te blijven’, helpt ze nauwelijks. Niet voor niets is een sleutelscène in de VPRO-documentaire over Wouter Bos een fragment waarin hij – licht geïntimideerd door zijn eigen succes – verzucht: ‘Ik ga maar weer gewoon mezelf zijn’, voordat hij een zaal met honderden juichende PVDa’ers tegemoet treedt.

Het is kennelijk niet makkelijk te weten welk zelf in welke omstandigheden gepast is en hoe je het op de beste manier kunt ‘performen’. Op het moment dat je dat wel weet, is het per definitie niet ‘authentiek’ meer, maar het resultaat van vertoningskunst. Sidney Blumenthal, jarenlang de naaste adviseur van Bill Clinton, schrijft in zijn terugblik op Clinton: ‘He understood his effect on people while he was having it, an unusual combination of instinct and self-awareness. Being oneself is the hardest thing to achieve in politics, and it demands an undetectable self-control. “If an actor can become a president,” Clinton said, “a president can be an actor”.’²⁵

Is Balkenende een acteur die zijn eigen, licht wereldvreemde klunzigheid zorgvuldig exploiteert? Het zou zomaar kunnen, maar die indruk van Balkenendes authenticiteit is vooral tot leven gekomen in de weerkaatsing van het beeld van zijn twee grote antagogen, Pim Fortuyn en Wouter Bos. In zijn biografie van Fortuyn zegt Dick Pels over diens stijl: ‘Door privé-leven en openbaar leven naadloos in elkaar te laten overlopen, en door beide levens op te vatten als een en

hetzelfde kunstwerk, slaagde een politieke dandy als Fortuyn erin om een mediamiek sterrendom te belichamen dat in die vorm in het nuchtere Nederland nog niet eerder vertoond was.’²⁶ De theatrale overdrijving was een van Fortuyns opvallendste stijlkenmerken, evenals zijn flamboyante homoseksualiteit, uitgedragen in zijn dress-code, zijn twee hondjes, auto met chauffeur, huisknecht, Italiaanse palazzo en openlijk beleden bezoek aan de darkrooms.

Ook aan Fortuyn valt te zien wat een zinloos begrip authenticiteit is, want terwijl zijn aanhangers wegliepen met zijn in hun ogen oprechte gedrevenheid, vonden zijn tegenstanders hem maar een doortrapte poseur, en beide en nog diverse andere percepties zijn gerechtvaardigd.²⁷ In ieder geval hadden Fortuyns persoonlijke en politieke stijl een accelererend effect op Balkenendes uitstraling: hoe opvallend anders werd hij door de aanwezigheid van Fortuyn, hoe geruststellend calvinistisch, hoe kalmerend onhandig, hoe authentiek voor iedereen die moeite had met de exaltaties van de ‘goddelijke kale’.

Met het wegvallen van Fortuyn had Balkenendes uitstraling een andere bron nodig om te gedijen, en gelukkig diende zich daar al snel een kandidaat voor aan in de persoon van Wouter Bos die in alles het tegenovergestelde van Balkende lijkt. Bos ziet er goed uit, praat gemakkelijk, gedraagt zich informeel en beweegt zich als vanzelfsprekend in de hedendaagse jongeren-cultuur.²⁸ Allemaal eigenschappen die Balkenende niet

heeft en die er – naar men in de top van het CDA gelooft – voor zorgen dat Bos het grootste deel van de kabinetsperiode mijlenver in de peilingen voor stond. Aan het kabinetsbeleid of de alternatieven van de oppositie ligt het niet, zo denkt men, alleen maar aan de uitstraling van Bos.²⁹

Maxime Verhagen is zelfs jaloers op Bos: ‘Hij is er wel in geslaagd het gevoel van mensen te verwoorden, hun het idee te geven dat hij begrijpt waarover ze het hebben.’³⁰ Ondertussen droogt hij Bos af wanneer hij kan, en knapt hij samen met zijn Limburgse kompaan Camiel Eurlings het vuile werk voor Balkenende op, die als normen-en-waardenpremier niet zelf met modder kan gaan smijten. De heren moeten alleen wel een beetje oppassen, want zonder Bos kan Balkenende zijn eigen imago van krukkige authenticiteit niet overeind houden. Immers, de onvermijdelijke pendant van Bos’ mediagenieke politieke persona is het beeld van gladjakkertij, mooipraterij en oppervlakkigheid dat zijn tegenstanders graag de wereld in helpen: men leze de fora van *De Telegraaf* erop na om te geloven dat toch al gauw een kwart van de Nederlanders geen tweedehands auto van Bos zou kopen.

Er is ook wetenschappelijk bewijs voor de gedachte dat een al te prettig uiterlijk niet zonder meer aan je geloofwaardigheid bijdraagt: de kalende, donkere of grijzende man met kleine bril scoort in experimenten beter op politieke geschiktheid dan de blonde jonge god.³¹ In de weerkaatsing van Bos’ soepele en daardoor

al snel verdachte mediapercentage krijgt het stuntelige onvermogen van Balkenende de glans van oprechte politieke gedrevenheid, authenticiteit.

De vraag hoe het kan dat omstreden beleid, gebrek aan controle over zijn ministers en een twijfelachtige omgeving nauwelijks op de perceptie van Balkenendes integriteit lijken af te stralen, is zo beantwoord: dankzij de volstrekt andere personages van Fortuyn en Bos wekt zijn onhandigheid de indruk van vanzelfsprekende integriteit. Zou Balkenende ooit moeten concurreren met een *top gun* uit zijn eigen milieu, zoals Piet Hein Donner (lijsttrekkerverkiezingen in het CDA?), dan kon in diens schaduw zijn onhandigheid niet in een kwaliteit omslaan, maar bleef het wat het was: onhandigheid.

Een kanttekening om mee af te sluiten

In de aanloop naar de verkiezingen van november 2006 neemt het vertrouwen in Balkenende en zijn kabinetten snel toe, naar men zegt omdat diverse economische indicatoren er goed voor staan. Het belofde ‘zoet’ na het ‘zuur’ – de stramme beeldspraak is typisch Balkenends – lijkt er ook daadwerkelijk te komen. In juli 2006 bleken de inkomens, werkgelegenheid en de orderportefeuille van de industrie te groeien. Puur en alleen op de stand van de conjunctuur kan Balkenende de verkiezingen gaan winnen, en dan is dit hele betoog tamelijk irrelevant. Er hoeft alleen niet veel te gebeuren om integriteit en normen en waarden plotseling op

de top van de agenda te hebben. Dat kan zowel gunstig als ongunstig voor Balkenende uitpakken.

Afgelopen zomer diende zich heel even een horror-scenario voor Balkenende aan: drie bejaarden waren in hun tehuis overleden door de moordende hitte en dat kwam volgens artsen door laksheid van de overheid met koeltemaatregelen.³² Net voordat er Franse toestanden konden ontstaan, begon het af te koelen, tot grote opluchting van iedereen, en in het bijzonder van het kabinet. Andersom, echter, kunnen een paar opeenvolgende gevallen van zinloos geweld, zoals Antwerpen dit voorjaar doormaakte, ertoe leiden dat het dankzij Balkenende gegroeide normen-en-waardenpo-

pulisme aan terrein wint, met voor de premier alle voordelen van dien.

Gemeenschapsdenken, normen en waarden, en zijn eigen persoonlijkheid blijken op zichzelf niet sterk genoeg om er zelfstandig iets goeds mee te laten ontstaan. Die dingen hebben alleen reliëf gekregen door de receptie van en interactie met anderen. Er dringt zich eigenlijk maar één conclusie op: Balkenende is een lege huls, wat in het jargon een 'empty signifier' en in de volksmond kleurloos heet. Hij zelf doet niet zoveel bijzonders, maar dankt zijn groeiende kracht aan de tijdgeest, de conjunctuur en vooral zijn tegenstrevers.

NOTEN

1 P. 't Hart en M. ten Hooven, *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolutie*, Amsterdam 2004, p 236.

2 *Algemeen Dagblad*, 6 maart 1998.

3 *De Volkskrant*, 12 januari 1999.

4 *Trouw*, 19 mei 2001.

5 P. Dreier en K. Candaele, 'A moral minimum wage', in: *The Nation*, 6 december 2004.

<http://www.thenation.com/doc/20041220/dreier>

6 L. van Zoonen en K. Brants, 'Ria Lubbers wil vervroegde verkiezingen: de politieke logica van de roddelpers', in: K. Brants en Ph. van Praag (red.), *Verkoop van de politiek. De verkiezingscampagne van 1994*, Amsterdam 1995, p.111-128.

In de affaire Oudkerk werkte dit mechanisme zelfs heel gedetailleerd: niet zijn hoerenloperij op zichzelf bracht hem ten val, maar zijn bezoek aan de hoeren van de Theems-weg, een gebied waarvan het college van B&W net besloten had dat het wegens

gevaar voor de hoeren gesloten moest worden. Zie L. van Zoonen, 'Nogmaals Oudkerk: waarom het persoonlijke politiek en het politieke persoonlijk moet zijn', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 7 (2004) 2, p. 41-46.

7 Heel veel dank aan Khadija El Majdoubi voor het doorpluizen van de bladen.

8 *Weekend*, 21 mei 2003.

9 *Privé*, 5 mei 2004.

10 Van Zoonen en Brants.

11 Bijvoorbeeld: *Weekend*, 18 augustus 2004.

12 Bijvoorbeeld: *Elsevier*, <http://www.elsevier.nl/nieuws/politiek/nieuwsbericht/asp/artnr/95786/>

13 *Algemeen Dagblad*, 6 maart 1998.

14 *De Volkskrant*, 10 maart 1999.

15 *Trouw*, 26 mei 2000.

16 *Vrij Nederland*, 1 oktober 2005.

- 17 B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II*, Amsterdam 2005.
- 18 *Intermediair*, 29 mei 2006.
- 19 *Vrij Nederland*, 8 april 2006.
- 20 NIPO, 'Comeback Balkenende', *Politieke Berichten*, 27 mei 2006. <http://www.nipo.nl/>
- 21 *Dagblad Tubantia/Twentsche Courant*, 27 juni 2005.
- 22 *Dutch Harry Potter on the way up*, 16 mei 2002.
<http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/1990620.stm>
- 23 <http://www.webwereld.nl/articles/11400>
- 24 Er is ooit een hele ophef geweest over zijn nieuwe coupe, maar het is mij nooit gelukt om die verandering te herkennen.
- 25 S. Blumenthal, *The Clinton Wars. An insider's account of the White House years*, New York 2003, p. 272.
- 26 D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam 2003, p. .
- 27 Vgl. D.F.J. Bosscher, 'De buitenkant van Fortuyn', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2003*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen – RU Groningen, Groningen 2004, p. 232- 248.
- 28 Zie o.a. C. Aalberts, *Aantrekkelijke politiek? Een onderzoek naar jongeren en popularisering van politiek*, Amsterdam 2006.
- 29 Zo bleek op een geruchtmakende ledenvergadering waar de top van het CDA om de oren kreeg vanwege een technocratisch beleid zonder compassie en mededogen en vanwege het verkwan-selen van de C in het CDA . Zie *Trouw*, 10 april 2006.
- 30 *Trouw*, 10 april 2006.
- 31 Zie C. de Landsheer, *Politiek impressiemanagement in Vlaanderen en Nederland*, Leuven 2004.
- 32 *Trouw*, 29 juli 2006.

Eigen verantwoordelijkheid maakt al te lichte gemeenschappen

Menno Hurenkamp en Monique Kremer

In 2001 schreef toenmalig Tweede Kamerlid Jan Peter Balkenende vanuit de oppositiebanken een kritiek op de paarse kabinetten. Met een achteraf gezien scherp gevoel voor de tijdgeest constateerde hij dat de agenda van deze liberale regeringen steeds meer uit de pas liep met ‘de agenda van de samenleving’.¹ Het vernieuwde CDA had een beter aansluitend verhaal, meende hij. Hij beschreef de heroriëntatie van de christen-democraten in drie kernpunten, te weten het gemeenschapsdenken, het maatschappelijk initiatief en de morele dimensie van politiek. De nadruk in het nieuwe CDA-denken lag op ‘gespreide verantwoordelijkheid’. Een jaar later was Paars voorbij en was Balkenende minister-president geworden.

De nadruk op *gespreide* verantwoordelijkheid, het samenspel van overheid, markt en gezin, werd in snel tempo ingeruild voor het agenderen van *eigen* verantwoordelijkheid. De rol van de overheid bleef voortaan beperkt tot krimpen. Om de eerste troonrede van het tweede kabinet-Balkenende (2003) aan te halen: ‘Met het oog op de toekomst van ons allen acht de regering nu scherpe keuzes noodzakelijk. De regering beoogt daarmee eveneens een cultuuromslag tot stand te bren-

gen. De overheid dient ruimte te laten aan het initiatief van burgers en bedrijven. Daadwerkelijke verbeteringen zijn alleen mogelijk indien iedereen zijn verantwoordelijkheid neemt en meedoet in onze maatschappij. De overheid kan niet de oplossing voor alle vraagstukken bieden en behoort dat ook niet te doen. Zij moet juist de randvoorwaarden scheppen om problemen oplosbaar te maken. Daartoe dient zij minder regels te stellen en die regels beter te handhaven. Deze uitgangspunten staan in het beleid van de regering centraal.’²

In wat vermoedelijk zijn meest visionaire toespraak tot dusver is geweest, over de ‘participatiemaatschappij’, preciseerde Balkenende deze opvatting over burgers en hun organisaties die het samen moeten uitzoeken. De verzorgingsstaat is te zeer gericht geweest op het stimuleren van passiviteit en die maakt in een ‘netwerksamenleving’ van werknemers zonder voldoende kennis en vaardigheden een ‘kansloze groep’. ‘De netwerksamenleving van nu – met geëmancipeerde burgers en dynamische arbeidsrelaties – vraagt om meer vrijheid en verantwoordelijkheid voor bedrijven en werknemers. Solidariteit krijgt gestalte in kleinere collectieve verbanden.’³

In een paar jaar manifesteert zich zo een serieuze omslag in denken: Balkenende vervangt de verzorgingsstaat door de participatiemaatschappij en daarin is de overheid zo goed als uitgeschakeld. CDA-prominent Bert de Vries stelt (in een zeer kritisch boek) dat hier geen sprake is van herleving van de CDA-gedachte van soevereiniteit in eigen kring: 'Een van de vier oude kernbegrippen krijgt voortaan dus een vederlicht gewicht. We blijven solidariteit met een hoofdletter schrijven, maar als toetsingscriterium van overheidsbeleid ben je ermee aan het verkeerde adres. Dat is meer dan een nuanceverschil met de opvatting van de ministers Klompé en Veldkamp, die bij de indiening van de Algemene Bijstandswet in 1963 schreven: 'Het realiseren van sociale zekerheid in sociale rechtvaardigheid is gaan behoren tot de voornaamste overheidstaken en vormt een der kenmerken van de welvaartsstaat.'⁴

Eigen verantwoordelijkheid in de praktijk

Wij constateren dat de 'eigen verantwoordelijkheid' als kernachtig geformuleerde visie op de verzorgingsstaat tot dusver alleen een negatieve invulling heeft gekregen. Meer eigen verantwoordelijkheid (moeten) nemen is onder de kabinetten-Balkenende niet ontstegen aan de reeds bekende kritiek op het uit de hand gelopen rechtendiscours van burgers. Burgers zouden erg calculerend zijn en goed weten waar ze bij de overheid voordeeltjes moeten halen. Zo sloot het beleid in de nieuwe eeuw naadloos aan bij de kritiek die al twee decennia oud was.

In de jaren tachtig is deze geformuleerd door Amerikanen als Lawrence Mead en Charles Murray (hier bekend van o.a. *The Bell Curve*). Ook in eigen land werd, overigens terecht, gewezen op de negatieve consequenties van een passieve, onverschillige verzorgingsstaat door wetenschappers als Kees Schuyt, Hans Adriaansens, Anton Zijderveld en Godfried Engbersen.

Deze kritiek heeft in de jaren negentig geleid tot een strenger uitkeringsregime, een nadruk op plichten in plaats van rechten, een actievere arbeidsmarktpolitiek en een streven naar maatwerk. Maar hoewel Nederland in die jaren steeds beter scoorde ten aanzien van arbeidsdeelname en werkgelegenheid – zeker vergeleken met de meeste Europese landen – bleef dezelfde hervormingsmantra klinken. Terwijl er vooral winst is te boeken in verbetering van de uitvoeringspraktijk (zie bijvoorbeeld de uitgebreide screening van bijstandsgerechtigden in Amsterdam), werd er voortdurend nieuw en aangescherpt beleid geformuleerd. De vraag is of al deze aanscherpingen nodig waren, of beter gezegd, waar ze volgens de politieke besluitvormers voor dienden. Aan wat voor verantwoordelijkheidsverdeling droegen ze precies bij?

Neem bijvoorbeeld de overgang van de wao naar de wia (Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen). De oude arbeidsongeschiktheidswet moest koste wat kost vervangen worden, meende 'hervormer' en minister van Sociale Zaken Aart Jan de Geus. Uit de cijfers blijkt dat de instroom de afgelopen jaren al scherp

aan het dalen was. Zo deden volgens het Centraal Planbureau in 2003 nog bijna 20 000 vrouwen jonger dan dertig jaar een beroep op de WAO tegen 8500 in 2006. Het totaal aantal arbeidsongeschikten is in diezelfde periode gedaald van 785 600 tot 688 400. Het beleid om iedereen onder de vijftig opnieuw te keuren, dat ingezet was onder Paars, boekte al aanzienlijke resultaten.

Wat de nieuwe arbeidsongeschiktheidswet oplevert, staat nog te bezien. De WIA pakt in ieder geval (arbeidsongeschikte) individuen nog steviger aan. De mogelijkheden om voor een gedeeltelijke arbeidsongeschiktheidsuitkering in aanmerking te komen zijn verdwenen, de voorwaarden om voor 100 procent afgekeurd te worden andermaal flink aangescherpt. Het is nog te vroeg om de resultaten van de WIA te evalueren, maar wat nu al blijkt, is dat de gedachte van een wettelijke inkomensgarantie in geval van arbeidsongeschiktheid is ingeruild voor een grotere individuele kwetsbaarheid, met soms buitengewoon schrijnende gevolgen; dat in sommige gevallen de strenge eisen een aansporende werking hebben om weer aan het werk te gaan; en dat op het gebied van de zogeheten reïntegratie er nog steeds erg veel misgaat. Het van overheidswege bieden van faciliteiten om ook risicodragende werknemers in dienst te nemen speelt een volkomen onderschikte rol.

De WIA is maar één voorbeeld dat van het politieke streven naar gespreide verantwoordelijkheid niet veel terechtgekomen is, maar van het neerleggen van meer

eigen verantwoordelijkheid bij het individu des te meer. Ander voorbeelden zijn de marktwerking in de kinderopvang, waarbij het aan werkgevers werd overgelaten om te bepalen of ze wel of niet zouden bijdragen aan de kosten; en de inburgeringscursussen waar migranten zelf de verantwoordelijkheid voor dragen terwijl er ondertussen aan stapels voorschriften voldaan moet worden.

Het beleid van de kabinetten-Balkenende past in de traditie van het hervormingsbeleid dat in de jaren tachtig is ingezet door Ruud Lubbers. Bezuinigingen op duur en niveau van uitkeringen zowel als beperking tot de toegang daartoe vormen er al lang de harde kern van. De kabinetten-Balkenende hebben een dergelijk beleid met veel fanfare afgekondigd, alsof we niet al jaren bezig zijn met het strakker aantrekken van de losbandige teugels. Eigen verantwoordelijkheid heeft onder Balkenende geen wervende kracht gekregen. Het ontnemt burgers zelfvertrouwen als ze achterdochtig benaderd worden als frauduleus of onwillig en niet als energieke burgers die hun schouders onder hun eigen leven willen zetten en ook nog graag willen bijdragen aan de samenleving als geheel. Eigen verantwoordelijkheid is de afgelopen jaren gepresenteerd als middel dat burgers zou bevrijden uit de kluisters van de overheid of ouderwetse instellingen. En bevrijden doet het. Maar het lijkt er eerder op dat het beleid burgers bevrijdt van elkaar, op meer afstand plaatst van hun eigen organisaties en van de overheid.

Van streven naar moderne onderlinge verbondenheid is bij de herziening van de verzorgingsstaat ondertussen weinig sprake, terwijl daar toch alle aanleiding voor is. Na 11 september 2001 en de ‘zeggen wat je denkt’-euforie is de polarisatie tussen allochtonen en autochtonen toegenomen, zo blijkt uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Autochtone bewoners zijn de grote steden ontvlucht of hebben zich in de duurdere wijken teruggetrokken en mijden het contact met allochtone medeburgers, en zeker met opstandige Marokkaanse jongens. Veel allochtonen blijven op hun beurt bij elkaar hangen en klitten. Ook langs generatielijnen ontstaan breuken in onderlinge solidariteit. Jongeren zouden ervoor passen te betalen voor steeds duurder wordende voorzieningen voor ouderen. En ouderen denken weinig aan de jeugd die geen toekomst zou hebben: ze houden hun poot stijf en beroepen zich op verworven rechten. Veel Nederlanders zijn bang dat in de toekomst de solidariteit nog verder zal verschromelen en mensen steeds minder voor elkaar over zullen hebben. Ze betreuren dat. Hoe vaak is dat de afgelopen jaren al niet opgeschreven door verbaasde critici van de meest uiteenlopende soort? Alle recente onderzoeken naar voorkeuren voor sociaal beleid geven juist aan dat Nederlanders massaal, van rijk tot arm, hechten aan collectieve (en ruimhartige) regelingen en tijd voor relaties met vrienden, familie en anderen.⁵ Nederland verlangt naar gemeenschappen, maar het beleid trekt zich er weinig van aan.

Lichte en zware gemeenschappen

In CDA-kring is wel een poging gedaan een nieuwe visie te formuleren, maar vriend en vijand zijn het erover eens dat de uitvoering ver van alle goede bedoelingen vandaan is gebleven. Men zou kunnen zeggen dat de samenwerking met een liberale partij als de VVD gecombineerd met de ambitie de eigen waarden nieuw leven in te blazen de ideale omstandigheden bood om de gerezen spanningen tussen individu en gemeenschap op te lossen. De Amerikaanse filosoof Michael Walzer stelt terecht dat het gemeenschapsdenken of communitarisme alleen begrepen kan worden als een aanvulling op het liberalisme. Als zelfstandige theorie loopt het gemeenschapsdenken snel vast.⁶ Maar als kritiek op de onaangename kanten van het liberalisme kan het goed werk doen. Je kunt, stelt Walzer, met het communitarisme in de hand ‘sociological sophistication’ inbouwen in het liberale denken. Het gemeenschapsdenken is bijvoorbeeld veel gevoeliger dan het liberalisme voor het feit dat alleen klassieke emancipatie (School! School! School! Werk! Werk! Werk!) niet altijd genoeg is om mensen vooruit te helpen. Immers, structurele achterstanden kunnen te wijten zijn aan stigma’s, die niet zomaar uitgewist kunnen worden door de emancipatie van individuen: daarvoor moeten ook groepen zich verheffen.

Van die verbeelding is de afgelopen jaren niet veel gebleken. Het debat over de verzorgingsstaat wordt in de aanloop van de eerste verkiezingen die een serieuze

beoordeling van de kabinetten-Balkenende zullen geven, gedomineerd door de kwestie hoe de financiële lasten van de opvoeding van jonge kinderen en de zorg voor oude mensen verdeeld moeten worden. Speelde daarbij halverwege de kabinetsperiode nog de opvatting mee van toenmalig minister van Economische Zaken Laurens Jan Brinkhorst dat Nederlanders harder zouden moeten gaan werken om in de toekomst de concurrentie met Azië aan te kunnen, aan 'het eind van de rit' is het debat over de verzorgingsstaat weer nagenoeg generationaliseerd. De arbeidsparticipatie moet omhoog om de lasten van de vergrijzing te kunnen dragen. We moeten langer werken, of meer. Bovendien moet er ook meer gezorgd worden, voor ouders en kinderen. De beheersing van problemen zet nog altijd de toon bij de discussie over de verzorgingsstaat. Er is overigens wel een poging tot een antwoord op deze kwesties gekomen met een duidelijke CDA-geurvlag en dat is de levensloopregeling. Wonderlijk genoeg voor deze gemeenschapspartij is dit vooral nog een individuele spaarregeling. Minder verwonderlijk is dat de regeling bij burgers onbekend en/of impopulair is.

Onbeantwoord gebleven is de uitdrukkelijke behoefte aan gezamenlijke regelingen, aan het verbinden van mensen, niet alleen jongeren onderling maar ook jong en oud, en etnisch verschillende groepen. Welke sociale behoeften zijn er en wat voor middelen kunnen we verzinnen om daaraan tegemoet te komen? Welke

achterstanden vinden we onrechtvaardig en waar kunnen we die het best opvangen of voorkomen? Meer dan hameren op eigen verantwoordelijkheid is het daarbij van belang om na te denken over de verhouding tussen (oude en wellicht niet altijd even passende) instituties van de verzorgingsstaat en de gemeenschappen die daardoor ontstaan en in stand gehouden worden.

Laten we de politieke opdracht met betrekking tot de verzorgingsstaat daarom eens herformuleren: het gaat er in de verzorgingsstaat van de toekomst om lichte gemeenschappen te verzwaren en zware gemeenschappen te verlichten.⁷ Of zo men wil, het gaat erom ruimte te bieden aan 'positieve individualisering' en de ruimte van 'negatieve individualisering' te beperken. Lichte gemeenschappen zijn moderne verbanden waar burgers makkelijk in en uit kunnen stappen. Ze zijn goed voor geëmancipeerde mensen; ze bieden volop ruimte het eigen leven te lijden en staan open voor vernieuwing, maar ze beperken de onderlinge identificatiemogelijkheden en empathie. Solidariteit lijdt onder lichte gemeenschappen. Zware gemeenschappen zijn traditionele verbanden waar je ongevraagd lid van wordt, veelal door geboorte. Zware gemeenschappen zijn goed voor kwetsbare mensen: ze bieden de kans te schuilen achter een vader, een dogma, een god of een paspoort, maar beperken wel de mogelijkheden tot insluiting, zelfontplooiing of vernieuwing. Emancipatie lijdt onder zware gemeenschappen.

We brengen deze tegenstelling op het toneel om op een andere manier naar vertrouwde processen te kunnen kijken. Mensen blijven altijd zoeken naar solidariteit. Maar omdat instituties, zoals arbeidstijdregelingen, nationale grenzen of families, minder vaste en vooral minder betekenisvolle vormen hebben dan vroeger en niet meer de vanzelfsprekende kaders vormen waarbinnen we het vraagstuk van solidariteit kunnen oplossen, moeten we zoeken naar nieuwe grondslagen of gemeenschapsvormen die solidariteit kunnen genereren.

Dat is een zoektocht die ook centraal staat in de benadering van Romke van der Veen in zijn recente *Nieuwe vormen van solidariteit*.⁸ De hervormingen van de verzorgingsstaat zijn volgens Van der Veen telkens gericht geweest op de effectiviteit, niet of veel te weinig op de legitimiteit van de verzorgingsstaat. Om die legitimiteit te herstellen moeten we volgens Van der Veen opnieuw kijken naar de ‘collectiviteiten’ waaromheen de verzorgingsstaat gebouwd is, niet alleen op nationaal niveau, maar juist ook op lagere niveaus (werk, lokaal) en hogere niveaus (Europa).

Kiezen wij een dergelijk perspectief, dan dienen twee vragen zich aan: welke banden knellen te veel en welke banden moeten aangehaald worden om zinvol solidariteit te organiseren? Anders geformuleerd: welke gemeenschappen moeten lichter, welke moeten zwaarder worden? In het antwoord daarop laten we ons niet leiden door een verlangen naar uitputtend-

heid, maar wel door de ambitie nog eens naar voren te brengen waar de verzorgingsstaat ook weer goed voor zou kunnen zijn: mensen bijeenbrengen in de maatschappij en mensen vooruitbrengen in het leven.

Van zwaar naar licht

Het verlichten van zware gemeenschappen betekent twee dingen. Het eerste is evident: het individu in staat stellen tot zelfontplooiing, mensen de kans geven hun eigen leven zinvol in te richten. Maar het betekent ook de zware gemeenschap die Nederland is, openbreken voor buitenstaanders.

Eerst het eerste doel. In Nederland heeft de verzorgingsstaat herhaaldelijk en succesvol zware gemeenschappen lichter helpen maken. Dat is gebeurd via de route van individualisering, met name van familieverhoudingen. De verbinding tussen generaties is bijvoorbeeld gedeeltelijk geanonimiseerd. Zowel de pensioenen als het zorgstelsel vormen een bijdrage aan de individualisering van ouderen. Kinderen betalen via de belasting natuurlijk wel mee aan de AOW en de zorg voor ouderen, maar er is geen persoonlijke verbinding. Dat is anders in België en Duitsland. Daar is dan ook de professionele ouderenzorg minder wijd verbreid.

Het zou een onverstandige beleidsrichting zijn de lichtere familiegemeenschappen nu weer te willen verzwaren en kinderen opnieuw persoonlijk verantwoordelijk te maken voor de zorg van ouderen. Dat willen de kinderen niet, en ook ouderen hechten inmiddels

aan hun zelfstandigheid. Natuurlijk zorgen ook in Nederland kinderen voor hun ouders – we noemen dat mantelzorg – maar dat is geen intensieve zorg zoals in Engeland of Spanje: het gaat meestal om beperkte taken en zeker geen halve werkweken. De kabinetten-Balkenende beogen met de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (wmo) dat de zorgzame samenleving zich weer over ouderen ontfermt. Daarmee verliezen ouderen het bedongen recht om zelfstandig te zijn: ze worden opnieuw afhankelijk van de goedwillendheid van anderen.

De Nederlandse verzorgingsstaat draagt bovendien bij aan de mogelijkheid om uit een gezin te stappen. De bijstand heeft voor vrouwen betekend dat ze kunnen scheiden. De Bijstandswet is opnieuw van groot belang voor allochtone vrouwen. Deze functioneert als stok achter de deur om te zorgen dat allochtone mannen hun vrouw vrijlaten om te werken of te scholen. Sinds 1996 is de Bijstandswet immers (deels) geïndividualiseerd en heeft iedereen – mannen en vrouwen – de plicht en het recht om te werken en bijvoorbeeld de Nederlandse taal te leren. Ook vele andere sociale-zekerheidsregelingen zijn sinds kort – en overigens vaak onder druk van de Europese Unie – geïndividualiseerd. Het Nederlandse familiemodel als zware gemeenschap is de afgelopen decennia succesvol geopend en dat heeft bijgedragen aan de emancipatie van het individu.

Maar de emancipatie van vrouwen kan een tandje hoger. Met de nadruk op deeltijdarbeid en de beperk-

te, dure kinderopvang zijn Nederlandse vrouwen volstrekt afhankelijk van hun man om carrière te kunnen maken. Als hij niet te bewegen is om zijn ‘zorgdag’ op te nemen, kan zij moeilijk vier dagen in de week werken. Het combinatiemodel dat in de plaats van het kostwinnersmodel is gekomen, is gebaseerd op de ijdele hoop dat mannen gaan zorgen. Maar het is beter om de emancipatie van vrouwen niet in de handen van mannen te leggen. Meer kwalitatief goede kinderopvang maakt vrouwen onafhankelijker van hun man en verlicht een al te grote druk op de zware gemeenschap die gezin heet.

Van licht naar zwaar

De lichte gemeenschappen die zo ontstaan, de informele gemeenschappen rond scholen, opvang, werk of sport, de eet- en kookclubs, de wandelclubs, de buurtverenigingen: ze zijn goed voor individuele geëmancipeerde burgers. Maar wanneer verbanden té licht worden, kan de samenhang van de maatschappij als geheel verloren gaan. Wanneer de verbindingen met andere mensen te luchtig zijn, gaan identificatiemogelijkheden met de ander ontbreken en nemen inlevingsvermogen en empathie af. Mensen in te lichte gemeenschappen zullen minder aandrang hebben om bij te dragen aan de samenleving als geheel. Dit zal op termijn nadelig zijn voor de verzorgingsstaat. De sociale stabiliteit en het vertrouwen die het resultaat zijn van collectieve regelingen en organisaties, zijn bovendien

nodig voor economische vooruitgang. Naast de samenleving heeft ook het individu baat bij verbindingen. Mensen voelen zich beter – mentaal en fysiek – als ze zich verbonden voelen met anderen. Zelfontplooiing mag er dus niet – bedoeld of onbedoeld – toe leiden dat individuen helemaal los van elkaar worden getrokken.

De ironie achter de vermarkting van de zorgverzekering is hier vermeldenswaardig. Keuzevrijheid in de ziektekostenverzekeringen is gerealiseerd in 2005 door minister van Volksgezondheid Hans Hoogervorst. Het was voortaan aan burgers zelf om hun verzekeraar uit te kiezen. Die keuzevrijheid, de tucht van de markt, zou de verzekeraars en de zorgconsumenten disciplineren in respectievelijk hun premiestelling en hun doktersbezoek. In de praktijk echter bleek dat de mensen niet massaal toesloegen op de vrije markt: er gebeurde iets anders. Mensen volgden bij de keuze van hun nieuwe verzekering hun werkgever in plaats van hun eigen voorkeur.⁹ Er ontstonden nieuwe collectieven aan de onderhandelingstafels. Liever dan alleen te komen te staan, organiseerden burgers zich opnieuw, hoe tijdelijk misschien ook. Er is blijkbaar weer aanleiding om de werkplek als een bron van solidariteit (als een lichte gemeenschap) te zien.

Ook op andere plekken is verzwaring van de onderlinge banden nodig. Het stilzwijgen van de etnische polarisatie in Nederland lijkt de nieuwe multiculturele consensus te worden na de harde woorden van de afge-

lopen jaren. Maar dat zal niet veel aan de werkelijkheid veranderen. Allochtonen en autochtonen raken steeds meer in zichzelf gekeerd. Slechts 35 procent van de jonge Turken en 39 procent van de Marokkanen heeft een startkwalificatie tegen 78 procent van de autochtonen, aldus het Sociaal en Cultureel Planbureau. Ook is de werkloosheid van deze groepen – afhankelijk van de tellingen – drie of vier keer zo hoog als bij de autochtone bevolking. De segregatie in wonen, sociale contacten, het onderwijs is buitengewoon groot. Kinderen gaan gescheiden naar voorschool, kinderopvang, peuterspeelzaal en de rest van de schooltijd is het dan ook wel gedaan. De Nederlandse verzorgingsstaat blinkt uit in het vergroten in plaats van verkleinen van etnische tegenstellingen. De lichte gemeenschappen die een aanloop vormen tot de arbeidsmarkt, van voorschool tot hogeschool, moeten nodig verzwaard worden.

Dat is een tweezijdig proces.¹⁰ Van jonge allochtonen en migranten mag bijvoorbeeld verwacht worden dat ze zich scholen en zich niet alleen de Nederlandse taal machtig, maken maar zich ook aanpassen aan het Nederlandse werkethos. Daarbij zijn sociale vaardigheden net zo belangrijk als vakkennis. Maar deze verwachtingen moeten niet gepaard gaan met het huidige, verwijtende, beroep op eigen verantwoordelijkheid in negatieve zin. Verwachtingen kunnen ook ‘welkom’ betekenen en een uitnodiging zijn om te integreren. Dat betekent onderwijs en goede en langdurige moge-

lijkheden tot inburgering aanbieden, waarbij nieuwkomers in een reële, maatschappelijke context leren.

Tegengaan van segregatie vereist voorts ontmoetingsplaatsen. Willen allochtone en autochtone kinderen samen kunnen leren en spelen, dan zal bijvoorbeeld de scheidslijn tussen voorschoolse educatie en kinderopvang moeten worden opgeheven en de segregatie in het basisonderwijs actief moeten worden bestreden. Onder minister van Onderwijs Maria van der Hoeven is de segregatie in de (voor)school zelfs weggewuifd. Het is merkwaardig dat de school onder deze christen-democratische bewindsvrouw vooral gezien wordt als leerfabriek en nauwelijks als ontmoetingsplaats. Natuurlijk is het tegengaan van segregatie een lastige opgave, maar niet een onmogelijke, zeker niet in de middelgrote steden. Dan moet wel erkend worden dat niet alleen de vrije keuze van ouders maar ook het tegengaan van segregatie – en dus het verzwaren van de Nederlandse interetnische gemeenschap – een beleidsprincipe moet zijn. Met een sterkere gemeentelijke regie over onderwijs en volkshuisvesting kan op lange termijn gestreefd worden naar menging, niet alleen tussen allochtonen en autochtonen, maar ook tussen allochtonen onderling. Door het actief bevorderen van functionele ontmoetingen, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt en in het onderwijs, waar mensen gelijke posities hebben en moeten samenwerken, kunnen nieuwe interetnische verbintenissen ontstaan.

Daarnaast is er aandacht in het beleid nodig voor wat autochtonen moeten doen. Van autochtonen mag verwacht worden dat ze ruimte maken voor nieuwkomers. Dit moet vooral goedschiks gebeuren, bijvoorbeeld door ouders te verleiden om hun kinderen naar zogenoemde zwarte scholen te brengen en door op deze scholen extra voorzieningen aan te bieden. Soms moet het kwaadschiks, via stringente toepassing van de anti-discriminatiewetgeving. Werkgevers zouden zich in ieder geval verplicht moeten voelen allochtonen aan te nemen. Dat geldt ook voor de overheid. Nu kunnen werkgevers voortdurend de bal terugkaatsen als ze aangesproken worden, want wat doet de overheid zelf? Is het niet tijd voor quota?

Cultuurveranderingen vinden alleen plaats als niet één enkele vrouw of één enkele Turk wordt binnengelaten. Een organisatie kan alleen veranderen als een nieuwe groep een substantieel deel, bijvoorbeeld twintig procent, van het personeelsbestand uitmaakt. Dat lukt in Nederland misschien wel aan de onderkant van organisaties, waar macht beperkt is, maar niet bij de hogere-middenklassebanen. Het Amerikaanse en Canadese model (*contract compliance*) verdient hier meer aandacht: opdrachten worden daar enkel verleend aan bedrijven die voldoen aan de eisen van de overheid ten aanzien van participatie van vrouwen en etnische minderheden. Alleen als de overheid zelf bijdraagt aan een nieuwe Nederlandse gemeenschap, kan ze eisen gaan stellen.

En nog eens van zwaar naar licht

De afgelopen jaren is door de kabinetten-Balkenende werk gemaakt van het sluiten van de grenzen, oftewel het verzwaren van de gemeenschap die Nederland heet. Migranten kregen zonder aanzien des persoons de indruk dat ze niet welkom waren. Men kan zijn oor te luisteren leggen op een laboratorium van een universiteit, in een directiekamer, 's ochtends bij een krantendistributiepoint of op een van de vele andere plaatsen waar mensen zonder Nederlands paspoort bijdragen aan onze economie, het verhaal is steevast gelijk: ze wilden me niet naar binnen laten.

Laten we niet te ideologisch zijn en werkgeversvoorzitter Bernard Wientjes volgen in zijn filipicca - 'Ban het provincialisme uit!' - tegen de draaiende wind in Nederland. 'Jeugdwerkloosheid (met een onevenredig hoog aantal allochtonen) en onderwijs zijn onder mijn leden de grootste "sociale kwesties" van deze tijd, onmiddellijk gevolgd door intolerantie, spanningen tussen allochtonen en autochtonen en gebrekkige integratie. Ondernemers beseffen dat een intolerante houding tegenover nieuwkomers blijvend schade berokkent aan onze internationaal georiënteerde economie.'¹¹

De verzorgingsstaat is op het verlichten van de zware gemeenschap Nederland nog nauwelijks ingericht, integendeel. We voeren hooguit het debat in termen als: 'Hoe meer migratie, hoe minder verzorgingsstaat, kijk maar naar Amerika'. Daar doet de Partij van de Arbeid overigens graag aan mee. Om de verzorgingsstaat te be-

houden moet de deur dicht. Maar we kunnen beter nadenken over een verzorgingsstaat die is ingesteld op economische globalisering. Het is bijvoorbeeld logisch dat buitenlandse werknemers belasting betalen, en zo meebetalen aan de zaken waar zij ook gebruik van maken, zoals goed onderwijs, goede gezondheidszorg en goede wegen. Maar dat gaat niet op voor premies voor pensioenen, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid. Met het oog op het naar elkaar toe groeien van Europese verzorgingsstaten is het zelfs de vraag of *verzekerin-*gen niet beter op Europees niveau georganiseerd zouden kunnen worden. Tegelijkertijd zouden *voorzienin-*gen – die betaald worden uit (nationale en gemeentelijke) belastingen – meer op lokaal niveau uitgevoerd kunnen worden. Denk aan onderwijs, kinderopvang en ouderenzorg, een beweging die overigens met de WMO al in gang is gezet. We moeten daarbij wel mededogen tonen met illegalen die niet tot de zware nationale gemeenschap horen en nu steeds vaker uitgesloten worden van zorg. Eigen verantwoordelijkheid staat hier gelijk aan hardvochtigheid.

De moraal van ons verhaal over de verzorgingsstaat is dat eigen verantwoordelijkheid geen inspirerend antwoord is op de problemen van de moderne tijd. De vraag waar de verzorgingsstaat voor staat, is hoe het verlangen naar en de noodzaak tot gemeenschap samen kunnen gaan met het belang van individuele zelfontplooiing. Oftewel: hoe de verstikkende zware gemeenschappen te verlichten en de ondraaglijk lichte te verdichten.

NOTEN

- 1 J. P. Balkende, 'Groen over paars. Over de heroriëntatie van het CDA', in: F. Becker e.a. (red.), *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 2001, p. 229-257.
- 2 Troonrede 2003, <http://www.minaz.nl/regeringsbeleid/troonrede/index.html>
- 3 Toespraak van Minister-President Balkenende op de Bilderbergconferentie van 22 januari 2005, <http://www.minaz.nl/data/1106387131.doc>.
- 4 B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II*, Amsterdam 2005, p. 22.
- 5 Denk aan het zogenoemde 21-minutenonderzoek van McKinsey en *NRC Handelsblad* van begin 2005 en de verschillende onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau, waaronder *De sociale staat van Nederland* (Den Haag 2005).
- 6 M. Walzer, *Politics and Passion. Toward a more egalitarian liberalism*, New Haven 2004. Vlg. daarin 'The communitarian critique', p. 142-147: Als mensen tegenwoordig inderdaad allemaal versnipperde, autonome en eenzame individuen zijn, wat gemeenschapsdenkers de ene helft van de tijd stellen, dan kun je ze inderdaad beter alleen en hooguit via de wet samenbrengen (zoals het liberalisme doet), want anders zou het onheil echt niet te overzien zijn. Als ze eigenlijk nu ook nog altijd in groepen leven, zoals ze altijd al deden, wat gemeenschapsdenkers de andere helft van de tijd beweren, en de analyse van een wereld van vrije individuen de plank dus volledig mis slaat, dan zou het liberalisme alleen maar retoriek zijn, en dan zou het gemeenschapsdenken moeten kunnen verklaren waar toch het enorme vertrouwen in die retoriek vandaan komt. Wat het niet kan.
- 7 Voor de herkomst van het begrip lichte gemeenschappen zie: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam 2004. Voor de discussie over de verzorgingsstaat zie ook: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*, Amsterdam 2006.
- 8 R. van der Veen, *Nieuwe vormen van solidariteit. Sociaal-democratische beginselen en de verzorgingsstaat*, Amsterdam 2005.
- 9 Zie ook: M. Hurenkamp en M. Kremer (red.), *Vrijheid Verplicht. Keuzevrijheid in zorg en welzijn*, Amsterdam 2005.
- 10 Zie over verbinden verder het in noot 7 genoemde rapport van de WRR.
- 11 *NRC Handelsblad*, 23 januari 2006.

Het beschavingsdefensief

Balkenendes onmacht in de strijd tegen de individualisering

Hans Boutellier

De wonderlijke politieke verrijzenis van Balkenende is onherroepelijk verbonden met het thema 'waarden en normen'. Hoewel het onderwerp eerder vanuit het CDA werd gelanceerd, door onder anderen Van Agt, Enneüs Heerma en Ernst Hirsch Ballin, was Balkenende de eerste premier die zich in 2002 *unverforen* uitsprak over het belang van het morele perspectief. Vier jaar later moet worden geconstateerd dat de bijdrage van zijn kabinet aan uitgerekend dit onderwerp sterk onder de maat is gebleven. De gezondheidszorg, de wao, de deelname aan de oorlog in Irak en Afghanistan, de integratie en de veiligheid, op al deze onderwerpen wist het kabinet-Balkenende zijn stempel te drukken, maar rond de waarden en de normen bleef het uiteindelijk verdacht stil.

Hoewel diverse pogingen zijn ondernomen om 'het debat over de moraal' vorm te geven, heeft geen daarvan geleid tot substantiële beleidsdaden. Er kwam een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (wrr) dat de discussie eerder neutraliseerde dan faciliteerde, er waren Europese waardende-batten waarvan niemand de opbrengst kon formuleren en er was wat gesputter over 'fatsoen moet je doen', dat vooral tot hilariteit aanleiding gaf. Het waarden- en

normenproject lijkt met andere woorden mislukt, tenzij het kabinetsbeleid als geheel begrepen moet worden als het resultaat van een verborgen morele agenda. Alle reden voor een nadere analyse.

Amitai Etzioni

Gedurende de paarse jaren negentig, toen het CDA zich opmaakte voor een bestuurlijke terugkeer, legde vooral het Wetenschappelijk Instituut zich toe op het bedenken van een nieuwe agenda voor Nederland. Het zogenoemde communitarisme speelde daarin een grote rol. Meer in het bijzonder werd het gedachtegoed van de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni omarmd. Zijn boek *De nieuwe gulden regel* (1996) verscheen in 2005 in het Nederlands, met een voorwoord van Balkenende.¹ Volgens de premier schreef Etzioni een communitaristisch standaardwerk. Hij onderschrijft diens 'gulden regel' dat men de morele orde van de samenleving dient te ondersteunen en te respecteren, zoals je wilt dat de samenleving jouw autonomie respecteert en ondersteunt.

Het is een wat abstracte voor-wat-hoort-wat formulering die in het boek echter meer reliëf krijgt. Etzioni

zet zijn gulden regel af tegen de libertaire opvatting dat het ruim baan geven aan de individuele vrijheid uiteindelijk de beste samenleving creëert. Maar hij wil ook weg blijven bij het neoconservatieve uitgangspunt dat het individu zich dient te onderschikken aan de gemeenschap. Etzioni probeert het midden te zoeken en definieert communitarisme als de opvatting dat individuele vrijheid alleen beleefd kan worden binnen een sociale samenhang. Zo bezien zou in feite elk kabinetsbeleid langs de lijnen van Etzioni's communitarisme zijn te begrijpen (ook bijvoorbeeld Tony Blair heeft Etzioni omarmd).

Toch geeft het afgekondigde waarden-en-normen-offensief (en Balkenendes inleiding op het boek van Etzioni) aanleiding om te denken dat Balkenende een uitgesproken communitaristisch programma heeft willen uitvoeren, maar dat het hem niet gelukt is om dit voor het voetlicht te krijgen. Ik volg nog even Etzioni's redenering. De in het beleid gebruikte notie van 'gedeeld burgerschap' is bijvoorbeeld onverkort terug te vinden in het boek van Etzioni. In zijn visie dienen we een multi-etnische samenleving te beschouwen (en vorm te geven) als een mozaïek binnen een stevig kader. De samenleving vormt een gemeenschap van gemeenschappen, die zich alle nadrukkelijk aan de basiswaarden van de democratische rechtsstaat dienen te houden. Een 'dikke' sociale orde is van belang, waarbinnen de individuele vrijheid zich kan ontwikkelen. Een sterke gemeenschap tussen individuele

rechten en een zwaar regulerende staat, dat is Etzioni's ideale samenleving. Hij constateert dat de balans in het Westen is doorgeslagen naar de autonomie, maar hij acht 'regeneratie van de morele orde' mogelijk.

Hij behoedt zich echter voor een te drastische omschrijving van wat die moraal zou moeten inhouden. Moraliteit is een zaak van de gemeenschappen binnen een samenleving en veronderstelt derhalve veel, heel veel dialoog. Moraal kan niet worden opgelegd, maar moet vrijwillig worden gedeeld. Individuele burgers dienen zich te realiseren dat ze niet alleen 'van nature sociaal' zijn, maar dat zij hun potentieel slechts kunnen ontwikkelen dankzij een sociale orde die door en door moreel is. Wet- en regelgeving leveren niet meer dan een uitgangspunt of een kader; zij moet de uitdrukking zijn van een gedeeld gedachtegoed, waarmee men vrijwillig instemt. Er dient, met andere woorden, een nauwe relatie te zijn tussen recht en moraal. Zo dient de grondwettelijk vastgelegde vrijheid van meningsuiting te beantwoorden aan normen van beschaving en fatsoen.

Retorisch gesproken heeft het er alle schijn van dat Balkenende een Etzioni-achtig beleid heeft willen voeren. Waarom is dat dan niet gelukt of waarom wordt dat dan niet als zodanig herkend? In theorie zijn hier verschillende redenen voor aan te geven: de politieke weerstand was te groot; het project werd ondergesneeuwd door de grote liberale hervormingsprojecten; het lukte Balkenende niet om het project 'smoel' te ge-

ven. Vooralsnog lijken alle drie de redenen plausibel. Voor een beoordeling van wat er is gebeurd, is het zinvol een centraal onderdeel van dat project nog eens nader te bekijken: het WRR-rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag*.²

Waarden, normen en de WRR

De onderneming van Balkenende bestond uit drie onderdelen: een website waarop burgers hun ideeën, initiatieven en daden kwijt konden,³ een inventarisatie van allerhande initiatieven van overheden en organisaties⁴ en een wetenschappelijke studie naar waarden en normen door de WRR (hierin bijgestaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling). Op 9 juni 2004 organiseerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in Den Haag een bijeenkomst ter afsluiting van het 'waarden en normenproject'. Als ik projectleider Kees Schuyt toen goed begrepen heb, moest het daarmee ook eigenlijk maar helemaal afgelopen zijn met het moraaldebat.

Schuyt hield zijn gehoor voor dat hij ervan uitging dat de waarden-en-normenstorm weer net zo snel zou gaan liggen als hij was opgekomen. Het was een project geweest dat op de CDA-burelen was geboren ten tijde van de paarse kabinetten ('als initiatief van buitengeslotenen'). Met behulp van de LPF kon het worden doorgedrukt. Onder Balkenende II maakte het een vliegende start, maar het droeg nog duidelijk de

historische 'geurvlag' van CDA en LPF. Een vervolg leek Schuyt dan ook niet voor de hand te liggen. Het heeft er alle schijn van dat hier sprake was van een *self-fulfilling prophecy*. De WRR heeft het in feite zo gewild: de raad koos zijn uitgangspunt in het waardenpluralisme, en daar was eigenlijk de kous mee af.⁵

In het rapport wordt de stelling betrokken dat een zeer grote meerderheid van de bevolking de meeste waarden die van belang zijn in onze samenleving onderschrijft. Bovendien stelt het rapport dat waarden niet bepalend zijn voor gedrag. Waarden zijn abstract en scheppen ruimte, normen perken in. Aan gedrag liggen ook talloze andere factoren ten grondslag. De raad onderscheidt een oplopende reeks van soorten afkeurenswaardige gedragingen (onprettige, onbehoorlijke, onduidbare en onwettige). Indien er toch sprake is van verschillende waardenstelsels, dan is er alleen sprake van een probleem als dat leidt tot conflicten die normoverschrijdend gedrag met zich meebrengen. Waarden en normen dienen te worden onderhouden, vooral in de opvoeding en het onderwijs, aldus de WRR.

De WRR stelt in feite: als pluriformiteit het ideaal is, kan een gebrek aan overeenstemming geen probleem zijn. En voor zover dat wel het geval is, dan ziet de WRR dat niet als een morele kwestie, maar als een gedragsprobleem. Met de wat moeizame titel *Waarden, normen en de last van het gedrag* wordt deze visie onderstreept. Er is geen probleem met de waarden (deze ge-

ven ruimte en dienen daarom vrij te zijn), ook niet met de normen (Nederlanders kennen de noodzakelijke beperkingen volgens SCP-onderzoek), maar in de navolging daarvan. Het schort aan de overdracht van gedragsvoorschriften en vooral aan de handhaving.

Om die reden bepleit de WRR een stringentere rechtshandhaving van de overheid ter behoud van de democratische rechtsstaat en voor het overige hóópt ze op de normatieve krachten van de instituties. Vooral over het onderwijs zijn er veel behartenswaardige zaken te lezen: zo kun je er burgerschap en conflictbeslechting leren. Maar de overheid hoede zich voor het uitdragen van een moraal; dat is immers strijdig met haar rol als hoedster van het waardenpluralisme. Zo gesteld is daarmee de kous van Balkenende inderdaad af. ‘Waarden en normen passen niet op een spandoek’; met deze eerste zin in het WRR-rapport heeft hij het nakijken. Het is een verhaal waar weinig op valt af te dingen, maar dat Balkenende desalniettemin teleurgesteld zal hebben.

Bij het in ontvangst nemen van het rapport onderschrijft hij de waardenpluriformiteit. ‘Het is onmogelijk – ja zelfs ongewenst – om te streven naar een soort boerenkoolstampot van waarden die iedereen maar lekker moet vinden.’ Maar dat betekent nog niet dat alle waarden ook relatief zijn, en hij verwijst daarbij naar de waarden van de democratische rechtsstaat: ‘onze Grondwet en de historisch-culturele wortels van Nederland zijn bij het beantwoorden van die vraag de

belangrijkste inspiratiebronnen’. Hij onderschrijft de rol van de instituties en het belang van ‘een consistentere handhaving’. Balkenende beschouwt het rapport als een kritische ondersteuning van de door het kabinet gekozen lijn. Hij eindigt met de wat raadselachtige zin dat hij in het kabinet aandacht zal vragen voor ‘heel maken wat gebroken is’.

Op 5 maart 2004 volgt de kabinetsreactie. Het kabinet onderschrijft de hoofdlijnen van het rapport en maakt vervolgens op drie punten zijn eigen afweging. Naast de waardenpluriformiteit wordt het belang van *gemeenschappelijke waarden* benadrukt: deze kunnen niet los worden gezien van de Nederlandse geschiedenis en cultuur. Daarbij gaat het om de waarden die liggen verankerd in de grondwet, maar ook om ‘respect, empathie/mededogen, verdraagzaamheid/tolerantie, gelijkwaardigheid, integriteit/waarheidsgetrouwheid en verantwoordelijkheidszin’ (het WRR-rapport spreekt hier van ‘kleine deugden’). Ten aanzien van *normen* neemt het kabinet voorzichtig afstand van de WRR: ‘Het gaat niet in de eerste plaats om de regels die wij anderen stellen, maar om grenzen die wij onszelf stellen.’ Meer in het bijzonder wordt de positie van de scholen en vooral van het gezin benadrukt. Maar de overheid kan de rol van het gezin ‘slechts stimuleren’, niet bepalen.

Ten slotte wordt de *rol van de overheid* uitgeschreven in termen van handhaving van de rechtsregels, integriteit van het openbaar bestuur en het actief uitdra-

gen van de waarden en normen van de democratische rechtsstaat en de deugden van actief burgerschap. Dit wordt geadstrueerd met een serie beleidsmaatregelen van diverse departementen (op de terreinen veiligheid, jeugd en onderwijs, integratie en communicatie met de samenleving) die toch al waren ingezet. De reactie gaat als een nachtkaaars uit en smoort in goed bedoelde nietszeggenheid.

Een beschavingsoffensief

Op dit punt komt de vraag op of een andere afloop van het waarden-en-normendebat denkbaar was geweest. Het WRR-rapport heeft een neutraliserende rol gespeeld door het gedrag centraal te stellen, en de multicausaliteit daarvan te benadrukken. Populair gezegd komt de WRR-analyse hier op neer: sommige burgers trekken zich nergens wat van aan, omdat de overheid te weinig handhaaft, terwijl dat het enige is dat ze kan doen. Maar is het probleem nou niet juist dat de rechtshandhaving tekortschiet? En ligt de aanleiding voor het debat niet mede in het grote aantal norm-schendingen waar geen rechter aan te pas komt? Het rapport onderscheidt verschillende vormen van normoverschrijdend gedrag die variëren van onprettig tot onwettig. Alleen in het laatste geval is er een rechtstitel voor interventie. Maar wat moet er dan met de rest? Heeft de overheid daar inderdaad geen rol te spelen?

De WRR gaat wel erg gemakkelijk voorbij aan een aantal actuele vragen. Het waarden-en-normenvraag-

stuk schuilt naar mijn mening niet zozeer in de verschillende onderdelen – waarden, normen, gedragsvoorschriften en instituties – maar in het gebrek aan coherentie daartussen. Waarden zijn betekenisloos indien zij geen uitdrukking vinden in gedeelde normen. Rechtshandhaving maakt alleen kans van slagen indien de massa ze naleeft, ook zonder dat er een sanctie volgt. En gedeelde omgangsvormen moeten geworteld zijn in een waardenstelsel dat institutioneel wordt ondersteund. Juist de samenhang tussen wat ik goed vind, wat ik niet mag, hoe ik me moet gedragen en wat relevante anderen daarvan vinden, levert een coherent moreel klimaat op. Alleen binnen een dergelijke coherentie kan een rechtssysteem effectief opereren.

Maar het rechtssysteem kan niet meer rekenen op een vanzelfsprekende morele inbedding en staat er om die reden min of meer alleen voor. De WRR schreef wat dit betreft een wel heel sussend rapport. Het waardenpluralisme is een verworvenheid, maar wordt een probleem indien het geen gedeelde parameters biedt voor de inrichting van de sociale orde. Dat de WRR koudwatervrees toont bij het benoemen van basale morele uitgangspunten, is enigszins begrijpelijk, maar het slaat de discussie, die door het kabinet was beoogd, wel erg snel dood. In dat verband toonde Gabriël van den Brink zich voortvarender. Hij schreef een achtergrondstudie bij het WRR-rapport onder de gedurfde titel *Schets van een beschavingsoffensief*.⁶ Waarom ging zijn benadering de WRR te ver?

Uitgangspunt van de studie van Van den Brink is dat een pluralistische, dynamische maatschappij behoefte heeft aan een zekere mate van normaliteit. Die hoeft volgens hem niet van bovenaf te worden opgelegd; zij kan eenvoudigweg worden afgeleid uit wat burgers grosso modo normaal vinden. Aan de bioloog Canquihem ontleent hij de visie dat normen uiteindelijk voortvloeien uit het leven zelf. In iedere vitale activiteit is een normatieve standaard ingebouwd. Dat wil niet zeggen dat normaliteit statisch is; menselijke normativiteit divergeert en convergeert rond een gemiddelde.⁷

Volgens Van den Brink bestaat het in de titel van zijn studie aangekondigde beschavingsoffensief uit de inspanning om modern burgerschap te bevorderen, dat wil zeggen 'het vermogen en de bereidheid om op verschillende levensgebieden rekening te houden met anderen'. Om deze eis van modern burgerschap vorm te geven neemt hij zijn toevlucht tot de metafoor van de snelweg. We leven in 'een maatschappij die tempo maakt en alle dagen stress oproept. Een maatschappij ook die weinig ruimte laat voor afwijkende gedragingen en die hoge eisen stelt aan het vermogen tot zelfregulering.' Op de snelweg wordt de geïndividualiseerde vrijheid van de auto genoten, maar ondergaat men ook de noodzaak van het conformisme aan de regels, de gemiddelde snelheid (en de files, zou ik daaraan toe willen voegen). Zo is het ook in de moderne samenleving.

De trajecten en bestemmingen van de burgers zijn in een dynamische maatschappij 'zo divers dat het wei-

nig zin heeft om te zoeken naar het delen van een ideaal. Het meest zinvolle is daarom het opstellen en handhaven van gedragsregels die door ordening in routines worden omgezet.' De overheid zou moeten terugtreden ten opzichte van degenen die zich inzetten voor de publieke zaak, maar dient juist op te treden waar het gaat om het toezicht en de handhaving van het maatschappelijke verkeer. De steeds omvangrijker geworden hogere middenklasse is de aangewezen motor voor het beschavingsoffensief.

Van den Brink is een systemenbouwer, en daar slaagt hij op onnavolgbare wijze in. Daardoor krijgen zijn standpunten iets onontkoombars en dwingend. Aan alles is gedacht. Zelfs voor het koningshuis gloort hoop: 'Waarom zouden we de zaak niet over een heel andere boeg gooien en het koningshuis een centrale rol geven bij de bevordering van burgerschap?' Het is een ideologie van de planmoraal, waarbij terecht aandacht wordt gevraagd voor het collectief, maar waarin de individuele vrijheid wel erg wordt ingeperkt tot een geatomiseerde autorace. Inmiddels is het morele probleem echter wel glashelder geworden, maar wat kan de overheid daarmee?

De onmacht van Balkenende

Enigszins schematisch komen het verschil tussen de beschreven posities op het volgende neer. De WRR omarmt het waardenpluralisme en neemt eventuele negatieve consequenties van de daaruit voortvloeiende in-

dividualisering op de koop toe. Handhaving van de rechtsnormen en correctie van de uitwassen is afdoende; meer zit er voor de overheid niet in. Van den Brink bepleit daarentegen een rem op de individualisering door substantiële normatieve eisen aan burgers te stellen die 'het collectief' kunnen schragen. Hier wordt een onderschikking aan het collectief voorgesteld, die zich slecht verhoudt met liberale c.q. postmoderne inzichten. Deze opvattingen hebben verschillende consequenties voor de rol van de overheid.

De WRR constateert weliswaar dat de publieke moraal is geprivatiseerd ('subjectivering van een morele keuze lijkt al bijna een grondrecht'), maar echt uit de hand lopen doet dit volgens de raad niet. Serieuze gedragsproblematiek is geconcentreerd bij een relatief kleine groep, die het niet lukt om langs de normale weg in de samenleving prestige te verwerven. 'Als de overheid specifieke taken op het terrein van normhandhaving en tegengaan van normoverschrijdingen vervult, kan al veel ergernis worden weggenomen.' Daarnaast zou ze kunnen bevorderen 'dat instituties zich tot goede instituties ontwikkelen'. Maar de overheid dient zich te beperken tot een procedurele rol en vooral zorg te dragen voor de bescherming van de rechtsstaat en het pluralisme.

Van den Brink wijst erop dat in veel actuele normen een collectieve dimensie ontbreekt. Hij acht het van belang deze dimensie inhoudelijk te benoemen – sociaal burgerschap – en daar een beschavingsoffensief op

in te zetten, geleid door de hogere middenklasse en met het koningshuis als boegbeeld. Hoe de overheid zich in dit offensief precies zou moeten opstellen, laat Van den Brink overigens in het midden. Maar voor een stringent overheidsbeleid lijkt hij niet terug te schrikken. De argumentatie daarvoor ontleent hij aan zijn analyse van het onbehagen van burgers. De overheid zou zich tot spreekbuis kunnen maken van de noodzakelijke collectiviteit teneinde de geïndividualiseerde burger van zijn afhankelijkheid daarvan te doordringen.

Waar de WRR de angel uit de discussie heeft gehaald, duwt Van den Brink deze er nog wat dieper in. Dat de overheid louter een procedurele rol heeft te vervullen, zoals de WRR stelt, kan naar mijn idee niet de positie van Balkenende zijn geweest. En daar zijn goede gronden voor. Waarover gaan de discussies in het parlement dan eigenlijk? In de politieke strijd spelen normatieve posities permanent een rol, in wet- en regelgeving wordt tijdelijke morele consensus gevonden. De achterliggende waarden en normen zijn daarmee niet opeens van het toneel verdwenen. Sterker nog, zij spelen een rol in de memories van toelichting, in de uitvoering, in de handhaving, in het subsidiebeleid en in de publieksvoorlichting. Permanent en overal. De notie van een neutrale overheid is in die zin een eigenaardige vorm van politieke pacificatie.

Toch is het de vraag of Balkenende zo ver kon gaan als Van den Brink voorstelt. Het krachtadig uitdra-

gen van positieve normatieve beginselen was waarschijnlijk teveel gevraagd van zijn liberale coalitiegenoten. Het is al heel wat indien de overheid haar normatieve positie concentreert op het beheersbaar houden van sociale problematiek. Balkenende I heeft zegge en schrijve één beleidsnota opgeleverd: *Naar een veiliger samenleving*.⁸ Zo bezien nam Balkenendes morele ofensief het karakter aan van een *beschavingsdefensief*. Een verdergaande positie inzake de publieke moraal was eenvoudigweg niet haalbaar. Een onontkoombare conclusie dringt zich op: Balkenende was eenvoudigweg conceptueel onmachtig bij een verdere vormgeving van het morele offensief.

De eerder geopperde redenen voor het mislukken van het waarden-en-normenbeleid – liberale tegenstrevers, grote overstijgende beleidsoperaties, gebrek aan smoel – kunnen worden aangevuld met een gebrek aan een intellectuele positie. Etzioni's uitgangspunten blijven te algemeen voor een politiek geprofileerde positie, de WRR leverde onvoldoende richting en munitie voor overheidsbeleid, en een positie als die van Van den Brink is onhaalbaar binnen een moderne sociaal-liberale samenleving. Ik maak me sterk dat Balkenende wel verder had willen gaan, maar zich zowel inhoudelijk als politiek onvoldoende gesteund wist.

De 'geurvlag' van het CDA verhiel zich vervolgens slecht tot de verwaarlozing van het sociale beleid. In de bezuinigingsrondes van Balkenende I en II moesten juist de sociale functies het bezuren (tot aan het aan

banden leggen van de subsidiëring van de scouting). Het kabinetsbeleid kreeg tegen die achtergrond langs twee lijnen vorm. Aan de ene kant was sprake van neo-liberaal vormgegeven herijking van de welvaartsstaat: minder staat, meer keuzevrijheid. Aan de andere kant werd ingezet op een conservatief-defensieve versterking van de rechtsorde. Van de voorgenomen morele versterking van de *civil society* bleef uiteindelijk niet veel over. Dat zou Balkenende zich aan kunnen trekken, maar dan wel met de aantekening dat hij daarbij ook wel erg weinig steun heeft ondervonden.

Besluit

Ik permitteer me tot slot een korte reflectie over de mogelijkheden om tot een 'morele politiek' te komen. Ik stel me opnieuw de vraag of een verdergaande positie dan rechtshandhaving en facilitering van de instituties denkbaar is. Naar mijn mening schuilt de legitimiteit om nadrukkelijker positie te kiezen in morele kwesties in de impliciete opdracht aan de staat om de continuïteit van de samenleving te garanderen. Het begrip continuïteit verwijst naar de economie (als eerste opgave voor elke onderneming) en naar het milieu (duurzaamheid). Ook op deze terreinen neemt de overheid verantwoordelijkheid.

Hier gaat het echter vooral om de continuïteit van de sociale orde. Deze opdracht gaat verder dan de handhaving van de rechtsorde en het onderhouden van de democratische rechtsstaat. Rechtshandhaving

behoeft pendants in een eerder stadium. Men zou kunnen stellen dat het normatieve vermogen van de samenleving dient te worden versterkt nog voordat politie en justitie eraan te pas moeten komen. In dit verband dient inderdaad nadrukkelijk te worden gekeken naar de instituties. Maar het hoeft niet bij kijken te blijven. Deze instituties zouden meer dan thans het geval is aangesproken kunnen worden als normatieve instituties.

De overheid kan op legitieme gronden een expliciete rol spelen in het formuleren van de normatieve taak van instituties en organisaties. Zij doet dat nu soms op impliciete wijze; de maatschappelijke opdracht aan de instituties is nu vaak sterk procedureel geformuleerd. Men 'reken af' op 'prestatie-indicatoren' en 'outputcijfers' en geeft vaak nauwelijks richting aan de inhoudelijke functie. Deze wordt bij voorkeur aan de instituties zelf overgelaten. Als voorbeeld kan hier gelden het rapport van de Commissie Jong onder leiding van oud-staatssecretaris Steven van Eijck, een commissie die tot doel had meer eenheid te brengen in het jeugdbeleid. In het eindrapport staan talrijke zinvolle voorstellen voor herstructurering van het jeugdveld, maar het bevat nog niet het begin van een maatschappelijke opdracht aan het jeugdterrein. Men komt niet veel verder dan het standaarddagium dat 'het kind centraal' dient te staan. De vraag die de commissie zich had moeten stellen, is: hoe voeg je kinderen zodanig in dat ze zich kunnen optrekken aan de samenleving?

Maar er is weer gekozen voor een bestuurlijke oplossing, en niet inhoudelijk ingegaan op de rol die het jeugdbeleid moet of kan spelen.

Het waarden-en-normendebat zou zich dienen te vertalen in inhoudelijke verwachtingen en eisen aan instituties en maatschappelijke organisaties. Deze kunnen in samenspraak tussen overheid en instituties worden ontwikkeld. Het vergt wel meer sociologische fantasie dan een focus op strafrecht. Waarden en normen zijn steriele begrippen indien zij niet worden verbonden met een politiek-morele 'sturing' van het maatschappelijk middenveld. Ook de horeca, het bedrijfsleven, zwembaden hebben een normatieve functie. Een goed voorbeeld is het Veiligheidshuis in Tilburg, een samenwerkingsverband van onder andere justitie, politie, reclassering en jeugdzorg, dat dagelijks bekijkt welke jongeren en veelplegers moeten worden aangepakt. Of neem het Sloterparkbad in Amsterdam. Daar worden regels opgehangen en er lopen bewakers uit de doelgroep rond. Dat heeft effect: een bordje opgehangen is al voldoende om 95 procent van de mensen onder controle te houden. Denk ook aan de veiligheid op school. De politie moet daar niet surveilleren, maar wel de scholen helpen hun eigen veiligheid te organiseren, en er onmiddellijk zijn als het misgaat.

Deze *best practices* spelen allemaal op lokaal niveau en krijgen geen vertaling op landelijk niveau. Dit onderstreept nog eens dat het het CDA niet gelukt is om een actuele operationalisering te vinden van de

communitaristische uitgangspunten die het in de jaren negentig omarmde. Toch kan de overheid zich naar mijn mening laten voorstaan op een rol die verder gaat dan het koesteren van de democratische rechtsstaat en het faciliteren van instituties. Het waarden-en-nor-

mendebat behoeft een overheidsvisie op hun positie, hun doelstellingen en hun uitvoering. Niet omdat zij weet wat het goede leven voor burgers in moet houden, maar wel omdat zij verantwoordelijkheid draagt voor de continuïteit van de samenleving.

NOTEN

- 1 A. Etzioni, *De nieuwe gulden regel. Gemeenschap en moraal in een democratische samenleving*. Kampen 2005.
- 2 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Waarden, normen en de last van het gedrag*, WRR rapporten aan de regering 68, Amsterdam 2003.
- 3 Deze is uitgegroeid tot een goed onderhouden website waarop alle mogelijke initiatieven en projecten worden bijgehouden.
- 4 Zie R. Zunderdorp en A. van Bruggen, *Sectorale, lokale en departementale initiatieven rond normen en waarden*, Forum voor democratische ontwikkeling, Den Haag 2003.
- 5 Voor zover ik weet, is er geen verslag van deze bijeenkomst beschikbaar. Martin Sommer trekt in *De Volkskrant* van 25 juni 2004 dezelfde conclusie.
- 6 G. van den Brink, *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*, WRR verkenning 3, Amsterdam 2004.
- 7 Van den Brink werkt deze notie uit in een artikel in P.T. de Beer en C.J.M. Schuyt (red.), *Bijdragen aan waarden en normen*, Amsterdam 2004.
- 8 *Naar een veiliger samenleving*, Ministerie van Justitie en Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag 2002.

Nederland na het nee: verandering of continuïteit?

Jan Rood

Wie terugblijkt op het Nederlands beleid inzake de Europese Unie tijdens de kabinetten-Balkenende, kan niet voorbijgaan aan 1 juni 2005. Het was de dag waarop de Nederlandse kiezers met een onverwacht grote meerderheid het verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa tijdens een referendum verwierpen. Ze dwongen daardoor regering en parlement om het ratificatieproces inzake dit verdrag te stoppen. Het verdrag, zo meldde de regering in reactie, zou niet ter ratificatie aan het parlement worden voorgelegd; dit niettegenstaande het feit dat in het parlement een overgrote meerderheid van de partijen de grondwet steunde.

In één adem door deelde het kabinet mee dat het ook geen poging zou ondernemen om een nieuw referendum te organiseren om zo in tweede instantie wel de instemming van de bevolking te krijgen – een uitspraak die vooral bedoeld was als signaal naar de buitenwereld. Bij de EU-partners leefde immers de verwachting dat de Nederlandse regering, zoals eerder Denemarken met het Verdrag van Maastricht, en Ierland bij dat van Nice, na enkele (kosmetische) aanpassingen en een gerichte publiciteitscampagne bereid en

in staat zou zijn de grondwet via een tweede referendum alsnog goedgekeurd te krijgen. De hoop om zo de Eurotrein weer op gang te brengen, boorde minister Ben Bot op harde wijze de grond in met de mededeling dat voor deze Nederlandse regering de Europese grondwet ‘dood’ was, welke uitspraak op dezelfde brede steun in de Tweede Kamer mocht rekenen als eerder met het grondwettelijk verdrag in levende staat het geval was geweest.

Deze ommezwaai illustreert hoe hard de klap van het nee in politiek Den Haag was aangekomen. Waar decennialang ‘Europa’ een politiek non-item was en regering en parlement mochten rekenen op een houding van *permissive consensus* onder de bevolking, bleek ‘plotseling’ de stemming te zijn omgeslagen in achterdocht en onbehagen over het Europese project. Tussen burger en politiek gaapte een diepe kloof als het om ‘Europa’ ging, zo luidden de eerste commentaren. Los van de vraag naar de schade die het nee aanrichtte in de relaties met de rest van de EU, stonden vervolgens twee kwesties centraal.

Ten eerste de vraag in hoeverre de uitslag van het referendum dwong tot een aanpassing van het Neder-

lands Europabeleid. Had de kiezer met zijn stem tegen de grondwet zich tegelijkertijd uitgesproken tegen het beleid zoals dat door het kabinet-Balkenende (en zijn voorgangers) was gevoerd? Verdiende dit Europabeleid een grondige herijking, zowel wat betreft uitgangspunten als doelstellingen? De vraag die daarbij in het bijzonder speelde, was of het nee moest worden geïnterpreteerd als uiting van een anti-Europese houding onder de Nederlandse bevolking. Mocht dit het geval zijn, dan was duidelijk dat de speelruimte voor een beleid gericht op verdieping van de Europese integratie kleiner werd.

De tweede vraag betrof niet de inhoud maar de wijze waarop in Nederland zelf besluiten inzake de Europese integratie werden genomen. Van alle kanten werd en wordt gepleit voor een politisering van het Nederlandse Europabeleid als noodzakelijke voorwaarde om de burgers meer te betrekken bij de Europese integratie en het draagvlak voor dit proces te versterken. Was immers, zo werd direct na het referendum gesteld, een belangrijke reden voor burgers om nee tegen de grondwet te zeggen niet het gevoel dat zij totaal geen zeggenschap hadden over besluiten inzake de Europese integratie? Die constatering zou dan toch minimaal moeten betekenen dat niet langer kon worden volstaan met de a-politieke, technocratische wijze waarbij een kleine kring van ambtelijk en politiek ingewijden de Nederlandse inzet in Europa bedisselden. Europa moest gepolitiseerd worden. Wat daarmee bedoeld

werd en of dat wel zou kunnen, was daarbij minder duidelijk. Is politisering van besluitvorming inzake de Europese integratie wenselijk c.q. mogelijk? Wat valt daar meer dan een jaar na 1 juni 2005 over te zeggen in het licht van de initiatieven die genomen zijn?

Met deze toespitsing op het referendum geeft mijn bijdrage geen oordeel over het Europabeleid van de opeenvolgende kabinetten-Balkenende. Dat beleid bestond uit veel meer dan de grondwet – hoe wezenlijk dit onderwerp ook moge zijn (geweest). Voor een afgewogen oordeel over Balkenende in Europa moeten dan ook andere onderwerpen in de analyse worden betrokken.¹ Daarnaast kan niet voldoende worden benadrukt dat het nee niet alleen op het conto van Balkenende c.s. kan worden geschreven. Gegeven de brede steun voor de Europese grondwet bij de gehele politieke en maatschappelijke elite, mocht deze zich de negatieve uitslag aantrekken. Maar daarmee is het nee wel een ijkpunt voor het Nederlandse Europabeleid in algemene zin van de afgelopen tien tot vijftien jaar. Moet het anders? Kan het anders? En wat betekent dat voor een nieuw kabinet?

Het nee verklaard

Antwoord op die vragen veronderstelt inzicht in de betekenis van het nee. Wat heeft de Nederlandse bevolking op 1 juni 2005 willen zeggen? Waarom was men tegen? Op het eerste gezicht valt moeilijk te verklaren waarom een zo onverwacht grote meerderheid zich te-

gen het grondwettelijk verdrag heeft uitgesproken. De aanzetten tot dit document werden immers in belangrijke mate gedreven door de vrees dat zich tussen elite en burgers inzake de Europese integratie een kloof ontwikkelde. Zo inspireerde de angst voor groeiende eurosceptis de voormalige Duitse minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer tot zijn befaamde Humboldt-rede van 12 mei 2000, waarin hij opriep tot een sterkere constitutionele en democratische verankering van het Europese integratieproces. Die rede, alom geprezen en bekritiseerd, vormde de opmaat tot de Verklaring van Laken van december 2001 waarin de Europese leiders hun zorg uitspraken over de relatie van de burgers tot Europa. Versterking van die band was een van de belangrijkste doelstellingen van het daarna in gang gezette proces, dat uiteindelijk in de grondwet resulteerde.²

Vanwege diezelfde vrees werd vervolgens gekozen voor een Europese conventie als breed samengesteld forum, dat tot taak had voorstellen te formuleren voor een nieuw verdrag. Door anderen dan alleen vertegenwoordigers van de lidstaten bij de voorbereiding van de grondwet te betrekken beoogde men het publiek draagvlak voor het nieuwe verdrag te vergroten. Zo kon in ieder geval het veelgehoorde verwijt van handjeklap en achterkamertjespolitiek vermeden worden. Anders gezegd niet eerder heeft bij de totstandkoming van een Europees verdrag de stem van burger vooraf zo zwaar gewogen. Wie daar bij optelt dat het uiteindelijk

resultaat zich onderscheidde door een versterking van de mogelijkheden tot democratische controle, zowel nationaal en Europees als direct en indirect, kan, mede gelet op de zeer brede politieke en maatschappelijke steun onder de elite, zich ogenschijnlijk slechts verbazen over de uiteindelijke uitslag van het referendum.³ Waar de dreigende kloof aanleiding vormde voor het grondwettelijk avontuur, lijkt het alsof het experiment de kloof slechts heeft vergroot.

Is dat nu zo? Is het nee met de kennis van nu zo vreemd? Naar de oorzaken en betekenis is een reeks van onderzoeken gedaan.⁴ Het algemene beeld dat daaruit naar voren komt is dat kiezers om een veelheid van inhoudelijke redenen tegen de Europese grondwet gestemd hebben. Een aantal van deze overwegingen had weinig van doen met de inhoud van dit document, maar berustte meer op algemene gevoelens van onbehagen ten aanzien van het Europese integratieproces. Daarnaast is er in de weken voorafgaande van het referendum, in de woorden van het CPB en SCP, sprake geweest van 'een proces van publieke opinievorming met een hoge mate van eigen dynamiek'.⁵

Een nadere duiding van de afwijzing en deze 'eigen dynamiek' van de referendumcampagne moet vervolgens beginnen met het gegeven dat de Nederlandse bevolking, alhoewel in grote meerderheid ook nu nog positief staand tegenover het Europese integratieproces, het laatste decennium kritischer is geworden over de Europese Unie. Deze meer kritische houding be-

treft met name de uitbreiding en de in veler ogen te vergaande bemoeienis van Brussel.⁶ Kortom, ook voordat er sprake was van enig referendum, viel al een verandering van opvatting en houding waar te nemen.

Als meer specifiek naar de concrete argumenten van kiezers wordt gekeken, valt vervolgens het meest op dat het Europese integratieproces sterk als een bedreiging wordt gezien: een bedreiging voor de positie van Nederland en zijn soevereiniteit en identiteit, een bedreiging voor de Nederlandse welvaart, voor de sociale zekerheid en voor andere verworvenheden die kenmerkend zijn of zouden zijn voor de Nederlandse samenleving. Kortom, wat Nederland tot Nederland maakt, dreigt te verdwijnen binnen het steeds grotere geheel van de Europese Unie. Met dit laatste is ook een belangrijke concrete factor genoemd: de uitbreiding van de Unie. De snelle groei van het ledental, deels met landen waarmee geen bijzondere affiniteit of lotsverbondenheid wordt gevoeld (een gevoel dat zich niet beperkt tot Turkije) en die bovendien economisch achterlopen, wordt als bedreigend voor de Nederlandse positie binnen de Unie, en voor de Nederlandse identiteit en welvaart (arbeidsmigratie) gezien. Deze uitbreiding verklaart ook de breed levende opvatting dat het integratieproces volgens kiezers hoe dan ook te snel gaat en dat er bij gebrek aan zeggenschap, transparantie en duidelijkheid over het einddoel onvoldoende mogelijkheden zijn om het proces tussentijds te controleren.⁷ De metafoor van de steeds sneller rij-

dende trein vol weerloze passagiers en van de reeds gepasseerde stations is hier van toepassing. Een metafoor die ook het onbehagen van burgers over de kwaliteit van de democratie op Europees niveau samenvat.

De opvatting dat de Nederlandse positie en soevereiniteit bedreigd zouden worden, werd en wordt daarbij mede bepaald door een zelfbeeld waarin Nederland als *founding father* een vanzelfsprekend leidende rol zou dienen te spelen op het Europese toneel. Dat beeld laat zich moeilijk verenigen met een mega-Unie waarin Nederland een van de vele leden is geworden en waarin het onderscheid groot-klein in de publieke perceptie een steeds prominentere rol gaat spelen. Men meent dat de grote landen meer te zeggen zouden (willen) hebben en zich hoe dan ook niet aan de regels houden. Deze opvatting is mede ingegeven door de conflicten over het stabiliteits- en groepspact en de Franse en Duitse onwil om zich aan spelregels inzake begrotingsdiscipline te houden. Deze gevoelens van vrees voor de Nederlandse identiteit en soevereiniteit werden tijdens de referendum-campagne bovendien versterkt doordat het nee-kamp de grondwet wist af te schilderen als het begin van een Europese superstaat en daarmee het einde van Nederland als soevereine staat, als symbool van een bureaucratische moloch die ongecontroleerd Nederlandse verworvenheden als abortus en euthanasie, de liberale drugswetgeving en de sociale zekerheid zou ondermijnen, en als een resultante van een complot

van de grote landen om de macht in Europa naar zich toe te trekken.

Europa werd vanwege een teveel aan markt als onevenwichtig en niet sociaal gezien, terwijl het bovendien, zo was een veelgehoorde opvatting, als markt geen waar voor zijn geld leverde. Die kritiek raakte het Europese integratieproces in het hart, daar zij vooral betrekking had op de achterblijvende economische prestaties van de Unie. En versterking van de economie: dat was toch van oorsprong waarvoor het allemaal bedoeld was!? Juist hier bleef Europa qua groei en werkgelegenheid achter, waarbij tegenstanders er fijntjes aan toevoegden dat dit vooral voor de eurolanden gold. Diezelfde euro was hoe dan ook een belangrijke reden om de grondwet af te wijzen. De euro die het leven duurder zou hebben gemaakt en die de mensen 'door de strot geduwd' zou zijn. Het referendum werd zo bezien aangegrepen om de openstaande rekening van het Verdrag van Maastricht, dat aan de euro ten grondslag ligt, te vereffenen.

Wie daarbij optelt het imago van de Unie als een bureaucratische regelneef, de onvrede over de Nederlandse netto betalingspositie en het veelvuldig 'falen' van de Unie (Lissabon, het conflict op de Balkan en de onmacht van 'Europa' op buitenlands terrein), ziet een bont palet aan opvattingen en overwegingen, dat burgers ertoe bracht zich tegen de grondwet te keren. Dit onderstreept ook dat er niet 'één doorslaggevende reden' is geweest die het nee zou kunnen verklaren.⁸ Wel

lijken onbehagen over de snelheid van het integratieproces en over het gebrek aan greep op wat 'Brussel' besluit, in combinatie met Turkije en de euro de boventoon te hebben gevoerd. Maar ook hier is het beeld gemengd. Zo dringt diezelfde burger die het allemaal te snel vindt gaan, op specifieke terreinen aan op meer integratie,⁹ hetgeen suggereert dat in sommige gevallen frustratie over het te trage tempo van 'Europa' reden zou kunnen zijn geweest om tegen te stemmen. Met de grondwet in directe zin hebben de bezwaren veelal slechts zijdelings te maken. Het document speelde hooguit in op de onvrede en het onbehagen, waar het etiket 'grondwet' suggereerde dat een volgende en mogelijk beslissende stap werd genomen in de richting van een Europese staat en aanname ervan een verdere versnelling van het eenwordingsproces teweeg zou kunnen brengen; effecten waar de burger niet op zat te wachten.

De 'politiek' zelf als oorzaak

Waar burgers als stilzwijgend meegaande meerderheid decennialang de politieke elite als vanzelfsprekend in het Europese beleid volgden, vertoonden zij nu om de genoemde redenen massaal 'afwijkend' gedrag. Daarbij komt dat er in vervolg op de Fortuynrevolutie ten tijde van het referendum over de grondwet nog immer sprake was van een breed maatschappelijk wantrouwen ten aanzien van de politieke elite, inclusief een weinig populair kabinet. Dat heeft in zoverre een rol

gespeeld, dat het Europese integratieproces bij uitstek een eliteproject is en derhalve kwetsbaar in tijden van onbehagen. Saillant is verder dat diezelfde politieke elite in de aanloop naar het referendum geen moment in staat is geweest om de burger in zijn/haar vrees over Europa gerust te stellen. Dat het document in belangrijke mate een codificatie was van reeds bestaande afspraken, dat hetzelfde document zou bijdragen aan betere democratische controle, juist de positie van de kleine landen versterkte en niet een Europese superstaat zou creëren, kwam niet over het voetlicht. Integendeel, als over een ‘eigen dynamiek’ van de referendumcampagne kan worden gesproken, dan uitte die zich onder meer in het verschijnsel dat ieder optreden van een prominent politicus uit het ja-kamp de nee-stem versterkte.

Dit brengt ons bij een tot nu toe onderbelichte factor die ook een ander licht werpt op de vermeende kloof tussen politiek en burgers. Want was het gedrag van de kiezers nu zo afwijkend van dat van de politieke elite? Het antwoord op deze vraag voert tot het hart van het Nederlandse Europeabelid van het afgelopen decennium, een periode die zowel het beleid van de paarse kabinetten als dat van Balkenende omvat. Het gaat hier om de rol die de politiek – regering en parlement – zelf heeft vervuld bij het ontstaan van een kritischer en negatiever houding van de bevolking ten aanzien van de Europese integratie en derhalve om het gebrek aan geloofwaardigheid van de elite in haar

verdediging van het grondwettelijk verdrag. De politiek zelfe verschijnt, kortom, als oorzaak van het nee.¹⁰

Zowel opeenvolgende kabinetten als het parlement, een enkele politicus uitgezonderd, hebben de burger de afgelopen jaren weinig reden gegeven om positieve gevoelens ten aanzien van de Europese Unie te koesteren. Het beeld dat in grote lijnen vanuit Den Haag werd uitgedragen, was dat de EU Nederland te veel geld kostte,¹¹ Brussel Nederland opzadelde met dure, onuitvoerbare en te gedetailleerde wetgeving,¹² de grote lidstaten er een potje van maakten, Europees geld werd verspild door het ‘rond te pompen’ in ineffectieve projecten ten behoeve van zogenaamd arme landen, Nederland als gevolg van de uitbreiding overspoeld dreigde te raken met ‘gelukszoekers’ uit het Oosten, en ga zo maar door. Kortom, het geliefde gezelschapsspel van *blaming and shaming* en *Brussels bashing* is vanuit de Nederlandse nationale politiek de laatste jaren met volle overgave gespeeld, met alle gevolgen van dien voor het draagvlak voor Europese integratie.

De van de burger gevraagde steun voor de Europese grondwet werd er niet geloofwaardiger op, waar de grondwettelijke exercitie eerder als luchtfietserij en a-historisch was afgedaan,¹³ en Nederland ten tijde van de onderhandelingen grote bezwaren had gemaakt tegen elementen die vervolgens in de goed te keuren grondwet prominent aanwezig bleken te zijn.¹⁴ In zijn kritische opstelling ten aanzien van de Europese Unie leek de burger dus buitengewoon goed geluisterd te

hebben naar wat politiek Den Haag eerder zoal te melden had gehad over Europa en er was en is van een inhoudelijke kloof geen sprake. Wel was er een geloofwaardigheidsprobleem toen datzelfde Den Haag de burger opriep om bij alle kritiek toch maar voor de grondwet te stemmen.

Als laatste verklarende factor voor het nee moet de campagne van het ja-kamp genoemd worden.¹⁵ Daarbij moet aangetekend worden dat alhoewel kritischer ten aanzien van de Europese integratie, de opvattingen van burgers over de Europese Unie tamelijk algemeen, niet altijd even consistent en hoe dan ook niet diep geworteld zijn. Anders gezegd, de burger is in zijn mening over Europa beïnvloedbaar, hetgeen ruimte schept voor behendig ‘politiek ondernemerschap’. Wie het wat betreft toon, timing en boodschap juist heeft, heeft de slag al in belangrijke mate gewonnen. Het ja-kamp deed in dit opzicht – bij alle eerder genoemde handicaps – alles verkeerdt.

Het begon al met het initiatief voor het referendum zelf. De regering zat er niet op te wachten. Het CDA was tegen en slechts de opportunistische ommezwaai van de VVD maakte het uiteindelijk mogelijk.¹⁶ De regering en de twee grootste regeringspartijen begonnen met grote tegenzin aan het avontuur. Dit verklaart mede de in vergelijking met de regeringspartijen (met als uitzondering D66) opvallend actieve rol van een deel van de oppositiepartijen, niet in de laatste plaats de PVDA, tijdens de referendumcampagne. Hoe dan

ook kwam de ja-campagne slechts zeer moeizaam op gang. Regering en parlement schoven de verantwoordelijkheid voor de organisatie van het referendum naar elkaar toe, met nodeloze vertraging als gevolg. Vervolgens bleek dat de ja-zeggere niet in staat waren om hun boodschap in eensluidende, simpele termen te verwoorden. Men sprak elkaar tegen over de betekenis van het verdrag. Er brak geruzie uit over de samenvatting van het document. En toen de burger uiteindelijk moest gaan geloven dat de grondwet ‘best belangrijk’ was, maar ook weer niet zo belangrijk en eigenlijk ook geen grondwet, had het nee-kamp het pleit allang gewonnen. Daarbij overigens ook geholpen door ondoordachte bangmakerij van de premier en zijn collega’s over de gevolgen van een nee: oorlog, economische rampspoed en wat al niet meer zouden het gevolg zijn van een verwerping van dit verdrag.

Daarmee is de ja-campagne in zekere zin maatgevend voor het gebrek aan *ownership* waaronder de nationale politiek lijdt als het om het Europa-project gaat. Dit gebrek ligt in het direct verlengde van de in de vorige paragraaf gememoreerde ‘Haagse’ kritiek op de Europese integratie. Het wordt in de hand gewerkt doordat met een positief Europees verhaal in het huidige klimaat electoraal geen garen valt te spinnen. Datzelfde gebrek bleek ook direct na het referendum. De boodschap was allereerst dat de politieke elite de burger begrepen had – op zichzelf al niet eenvoudig – en de bezwaren, welke dan ook, serieus zou nemen.

Maar binnen de kortste keren raakten Tweede Kamer, regering en fracties onderling in conflict over de na het nee aangekondigde Brede Maatschappelijke Discussie over Europa, later nog omgedoopt in het Nationale Europa Debat, waarop vervolgens ieder zijn eigen weg ging.¹⁷

Naar een ander Europa-beleid?

De vraag is nu of de uitslag van het referendum zo mag en moet worden uitgelegd dat burgers met hun nee ook hebben aangegeven dat zij een ander Nederlands Europabeleid wensen. Dwingt het nee deze en volgende Nederlandse kabinetten tot een wezenlijk andere opstelling ten aanzien van de Europese integratie? Het antwoord op die vraag begint met een tweeledige vervolgvraag. Hebben burgers met hun stem een uitspraak gedaan over de Europese integratie en valt die te duiden in termen van een consistent geheel van opvattingen dat in staat stelt tot beleidskeuzes?

Als resultaat van het nee zijn de wensen van de burger centraal komen te staan in het nationale Europadebat. Met opluchting is vervolgens geconstateerd dat het nee niet kan worden uitgelegd als een stem tegen de Europese integratie. Ook na het referendum zijn Nederlanders in grote lijnen immers nog voor Europese integratie. Zelfs blijkt de bevolking voorstander te zijn van meer integratie op het terrein van asielbeleid, samenwerking bij de bestrijding van terrorisme, de bescherming van het milieu en op het gebied van ener-

gie.¹⁸ Tegelijkertijd is bij het trekken van dergelijke conclusies voorzichtigheid geboden. De opvattingen van burgers zijn, zoals al opgemerkt, tamelijk algemeen, niet diep geworteld en in sommige opzichten grillig. Zo wordt de behoefte aan meer integratie gecombineerd met vrees voor verlies van bevoegdheden aan Brussel, waar dit laatste toch een voorwaarde lijkt te zijn om hoe dan ook tot effectieve samenwerking te komen. Waarom burgers wel milieu als een onderwerp voor meer Europa zien, maar niet het buitenlands beleid noemen, is niet duidelijk. De opvattingen lijken in dit opzicht vooral ingegeven te zijn door zorgen over de toekomst (klimaatverandering, de energievoorziening). Wel is duidelijk dat een eventueel nieuw verdrag niet zonder meer op de instemming van het electoraat kan rekenen, hetgeen nogmaals onderstreept dat de grondwet in zijn huidige vorm weinig kans maakt ooit nog in Nederland goedgekeurd te worden.

Het is, kortom, niet eenvoudig om op grond van alle onderzoeken te concluderen of en in hoeverre inhoudelijk een ander EU-beleid opportuun is. Waar de suggestie leeft dat met de afwijzing van de grondwet Nederland in ieder geval gedwongen is afscheid te nemen van het ideaal van het federale Europa, past de kanttekening dat dit ideaal, afgezien van het politiek-retorische niveau, feitelijk nooit de leidraad is geweest voor het Nederlandse Europabeleid.¹⁹ Terughoudend-

heid ten aanzien van politieke eenwording, voorkeur voor Atlantische samenwerking en vrees voor continentalisering van het buitenlands beleid en voor dominantie van de grote Europese landen waren van oudsher de uitgangspunten voor de Nederlandse politieke visie op de Europese integratie. Dit sloot het supranationale gedachtegoed niet uit, integendeel, sterke Europese instellingen waren noodzakelijk voor zover zij bijdroegen aan handhaving van de gelijke voorwaarden op het voor Nederland profijtelijke terrein van de handel en marktintegratie, en relatieve gelijkheid tussen de lidstaten verzekerden: supranationalisme dus niet als ideaal, maar als instrument.²⁰

Dit verklaart ook waarom Nederland zich altijd ongemakkelijk heeft gevoeld met het concept van de 'politieke finaliteit' van de Europese integratie, zeker als het daarbij om een federale eindbestemming zou moeten gaan. Europa als 'open einde'-project, waarbij het proces belangrijker was dan het einddoel, en op functionele, gedepolitiseerde wijze vooruitgang werd geboekt: dat was de voor Nederland kenmerkende houding ten aanzien van de Europese eenwording. De paradox is dat het nee van de bevolking tegen de grondwet in het verlengde van deze houding lag, waar dit document qua naam de suggestie in zich droeg een stap in de richting van een federale eindtoestand te bewerkstelligen. Tegelijk is ook duidelijk dat de klassieke a-politieke Nederlandse visie op het integratieproces meer en meer op haar grenzen stuitte in het licht van

de politieke uitdagingen waarvoor de EU zich na het einde van de Koude Oorlog wist gesteld en gezien de voortgang van het integratieproces op niet-economische terreinen. Juist deze veranderingen leidden de laatste jaren tot een zekere ongemakkelijkheid in het Nederlandse Europabeleid. De conclusie na het nee is dan ook niet zozeer dat afscheid genomen zou moeten worden van het federale ideaal, maar dat de politieke elite niet langer kan volstaan met een louter functioneel en sterk economisch bepaald concept van de Europese integratie.

Een tweede relativering betreft de suggestie dat het nee betekent dat Nederland meer het eigen belang centraal zou moeten stellen en vooral zakelijker en minder naïef te werk zou moeten gaan. Wie het Nederlandse Europabeleid van het afgelopen decennium in ogeschouw neemt, kan tot geen andere conclusie komen dan dat deze verzakelijking al grotendeels heeft plaatsgevonden, dat eigen belang altijd een belangrijke drijfveer is geweest achter de Nederlandse opstelling en dat zelfs de vraag gesteld kan worden of men hierin niet te ver is gegaan. Juist de steeds kritischer en naar binnen gekeerde houding ten aanzien van de Europese integratie heeft sterk bijgedragen aan het nee.

Als het nee al consequenties moet hebben voor het Nederlandse Europabeleid, dan zijn deze niet van toepassing op de inhoud ervan, als daarmee bedoeld wordt de noodzaak tot een meer terughoudende op-

stelling ten aanzien van de Europese integratie. Bezien vanuit de Nederlandse belangen en het belang bij goed werkende Europese instellingen zou zelfs een pleidooi kunnen worden gehouden voor een meer actieve, pro-Europese opstelling van Nederland op het Europees niveau.²¹

Naar een gepolitiseerd Europabeleid?

Rest de vraag naar de manier waarop het Nederlands Europabeleid wordt vormgegeven. Het antwoord of in dit opzicht een verandering nodig is, is door de politiek al gegeven. Niet langer kan volstaan worden met de a-politieke, verambtelijkte wijze waarop de Europese besluitvorming nationaal werd en wordt voorbereid. Algemeen wordt gesteld dat politisering van de nationale besluitvorming inzake Europa noodzakelijk is.²² Wat daarmee bedoeld wordt en vooral in hoeverre dit mogelijk is, is echter minder duidelijk. Vele sporen worden hierbij gelijktijdig bewandeld. De burgers moeten beter geïnformeerd worden, onder andere via het onderwijs. Politieke partijen moeten meer aandacht aan Europa geven in hun programma's en tijdens verkiezingen. De Tweede Kamer dient zich vroegtijdiger met Europese dossiers bezig te houden en nadrukkelijker de vraag naar de opportuniteit en mate van Europese bemoeienis aan de orde te stellen. De vraag is zelfs of niet een explicieter mandatering van bewindslieden gewenst is (het 'Deense model'). En de Nederlandse prioriteitstelling inzake de EU dient ver-

beterd te worden, onder andere door de premier meer bevoegdheden te geven inzake de regie van het Nederlandse Europabeleid. Ziehier een overzicht van maatregelen en voorstellen die naar aanleiding van het nee genomen en gedaan zijn. Doel van dit alles is om Europa sterker te verankeren in de nationale politiek (en het nationale bestuur) teneinde aldus de bevolking meer te betrekken bij de Europese integratie.

Tegen het merendeel van deze in wezen procedurele maatregelen kan nauwelijks bezwaar worden gemaakt. In een aantal opzichten was dat wat nu wordt voorgesteld allang mogelijk en is het gezien het belang van de Europese integratie zelfs verbazingwekkend dat dit niet eerder werd gedaan. Zo kan de premier ook nu al vanwege zijn verantwoordelijkheid voor de eenheid van het kabinetsbeleid een sterkere regie uitoefenen en is er niets dat Tweede Kamer en politieke partijen verbiedt zich nadrukkelijker en eerder over Europese aanlegenheden uit te spreken. Dat dit tot op heden niet gebeurde, maant dan ook tot enig realisme inzake de daadwerkelijke mogelijkheden tot gerichte politisering van het Europadebat.

Als de politieke praktijk van vandaag als maatstaf wordt genomen, lijken die mogelijkheden hoe dan ook beperkt te zijn. In de aanloop naar de eerste verkiezingen na het nee blijkt Europa geen item te zijn. Voor zover Europa aan de orde komt, zijn de verschillen in visie tussen de grote politieke partijen minimaal. Wie voor een wezenlijk ander Europabeleid zou willen

kiezen, is dan ook veroordeeld tot klein rechts of klein links (een opmerkelijke herhaling van wat tijdens het grondwettelijk referendum gebeurde). De verklaring hiervoor is dat hoe belangrijk de EU ook mag zijn,²³ Europese thema's niet of nauwelijks van directe betekenis zijn voor de dagelijkse zorgen van burgers. Staande voor de ultieme machtsvraag – Wie in het torentje? – zullen burgers hun stem dan ook niet snel laten hangen van de opvattingen inzake Europa van de desbetreffende partijen of partijleiders. Daarnaast valt er ten aanzien van de Europese integratie niet zoveel te kiezen. Nederland is lid van de EU, heeft de euro, is geëncouraged aan afspraken inzake de uitbreiding en heeft het heft daar niet in handen. Kortom, het thema leent zich in het politieke midden – waar de strijd beslist wordt – niet of nauwelijks voor politieke dramatiek zoals de hypotheekrente, de gezondheidszorg of de AOW.

Hiermee is niet gezegd dat een politisering van de Nederlandse besluitvorming inzake de EU illusoir is. De les van het nee is juist dat de politiek zich nadrukkelijker en vooral eerder met Europese dossiers dient bezig te houden en de te maken keuzes duidelijk formuleert en uitdraagt. Maar dit veronderstelt ook als keerzijde dat men de verantwoordelijkheid neemt voor die keuzes en de uiteindelijke resultaten van de Europese besluitvorming voor zijn rekening neemt. Zonder risico's is politisering dus niet. De kans bestaat dat op nationaal niveau standpunten worden ingenomen, die

vervolgens op Europees niveau niet onderhandelbaar blijken te zijn. Dan ontstaat het gevaar dat politisering uiteindelijk resulteert in een nog sterkere nationalisering van het EU-beleid, waarbij het gegeven dat Nederland op tal van terreinen in een Europese context functioneert te zeer uit het oog wordt verloren.

Die verleiding tot nationalisering zit structureel ingebakken in het politieke systeem. In reactie op het nee is zij nog scherper naar voren gekomen in pleidooien tot nationalisering van beleidsterreinen, voor een Europa van kerntaken, afzondering van bepaalde thema's van Europese bemoeienis, en hoe dan ook een zwaardere rol voor nationale parlementen.²⁴ Met erkenning van de onmiskenbaar belangrijke rol die het 'nationale' speelt in de Europese integratie (niet in de laatste plaats als bron van politieke legitimiteit), moet tegelijk echter ingezien worden dat gegeven de integratie die reeds plaats gevonden heeft, de nationale politiek een per definitie beperkte rol kan spelen in de controle van Europese besluitvorming en in dit opzicht een zekere terughoudendheid noodzakelijk is.

Hoe nu verder met Nederland en Europa?

De tot nu toe voorgestelde maatregelen inzake het Nederlandse Europabeleid zijn sterk procedureel en organisatorisch van karakter.²⁵ Wat ontbreekt, is een samenhangende visie op de Nederlandse positie binnen en belangen bij het Europese integratieproces. Daarmee is dus niet bedoeld een visie op de toekomst

of een gewenste eindsituatie van de Europese integratie, maar een visie die geënt is op het uitgangspunt dat Nederland nu eenmaal onlosmakelijk verbonden is met het Europese achterland en op tal van terreinen slechts door middel van (Europese) samenwerking zijn belangen zal kunnen behartigen.

Op korte termijn betekent dit allereerst dat een volgend kabinet met een oplossing voor het grondwettelijk probleem zal moeten komen. De constatering dat de grondwet dood is, mag politiek correct zijn, tegelijkertijd is duidelijk dat dit dossier door de andere landen – in het bijzonder zij die reeds geratificeerd hebben – niet met rust zal worden gelaten. Nederland zal dus de komende periode zijn inzet moeten bepalen.²⁶ Dat hierbij sprake is van de ‘kwadratuur van de cirkel’ blijkt onder meer uit de reactie van minister van Buitenlandse Zaken Bot op voorstellen van de Franse presidentskandidaat Nicolas Sarkozy voor een mini-grondwet. Voor Bot is deze optie onbespreekbaar. Zij leidt immers tot heronderhandelen over het gehele verdrag, met als eindresultaat dat Nederland weer met diezelfde grondwet wordt geconfronteerd.²⁷ Maar wat dan wel: opnieuw beginnen, doorgaan met Nice, Nice-plus of een grondwet-min? Den Haag zwijgt in alle toonaarden, maar zal in 2007 toch kleur moeten bekennen.

Met het voorgaande is niet gezegd dat het nee helemaal niet tot inhoudelijke bespiegelingen heeft geleid inzake de Europese integratie. Maar deze bespiegelingen

worden, ten eerste, vooral gekenmerkt door een nadruk op het ‘Europa van de projecten’ als reddingsboei voor het project Europa. Geen finaliteit of institutioneel geneuzel, laat de Unie zich op concrete zaken richten die een direct toegevoegde waarde hebben voor de burger. Dit laatste klinkt mooi, maar al te vaak wordt dan vergeten dat het op veel terreinen primair aan de lidstaten is om de noodzakelijke maatregelen te nemen (economische hervorming, vergrijzing etc.), de EU bij gebrek aan bevoegdheden en middelen hoe dan ook weinig kan uitrichten en dit ook niet zal kunnen zolang de lidstaten weigeren haar de noodzakelijke instrumenten te verschaffen (energiebeleid, buitenlands beleid). De oproep tot het Europa van de projecten klinkt dan ook opportunistisch gegeven het feit dat de lidstaten zelf die projecten in het verleden hebben gefrustreerd.

Een tweede kenmerk van de inhoudelijke bespiegelingen is de neiging de bestaande integratie te ontkennen dan wel de bemoeienis van Brussel te overdrijven en de toekomst in termen van meer of minder Europa, markt tegenover verzorgingsstaat en andere simplificaties te gieten. Zo doet het geen recht aan de Europese integratie te suggereren dat Brussel zijn tentakels uitstrekt tot ‘verworvenheden’ als de Nederlandse woningsector, gezondheidszorg en sociale zekerheid of, meer in het algemeen gesteld, de kerntaken van de nationale verzorgingsstaat bedreigt. Op geen van deze terreinen hebben de Europese instellingen substantiële

autonome bevoegdheden of de ambitie deze te verwerven. Voor zover op deze terreinen al sprake is van Europese bemoeienis, dan is deze het gevolg van nationale beslissingen inzake de inrichting van dergelijke sectoren. Besluit men tot meer marktwerking, dan is reeds lang bestaande Europese regelgeving inzake mededinging daarop van toepassing.

Wie dus een 'visie' op Europa wenst te ontwikkelen, doet er goed aan de bestaande Europese integratie als uitgangspunt te nemen en met erkenning van de Europese vervlechting van Nederland de in het geding zijnde belangen te definiëren.²⁸ Die belangen zijn niet gering. Het betreft allereerst behoud van de bestaande samenwerking, die historisch en vanuit de Nederlandse positie gezien als uniek mag worden omschreven. Daarnaast zit Nederland economisch vast aan zijn achterland en wel zodanig dat het alle belang heeft bij versterking van de Europese economie binnen een geheel van duidelijke en afdwingbare Europese spelregels. Tot slot, Europa is een politiek project, of dat nu terrorismebestrijding, de aanpak van criminaliteit of

milieuvervuiling of de relaties met de burens betreft. De keuze op deze terreinen is Europees. Dit betekent niet dat men willoos is overgeleverd aan onbeheersbare Europese krachten. Zoals gezegd, op tal van gebieden is de invloed van de EU beperkt en zal dat ook blijven. Wie anders beweert, doet al dan niet bewust aan politieke stemmingmakerij. De mate van Europese bemoeienis op terreinen als veiligheid, economie en dergelijke is ook geheel verschillend. Binnen de Europese Unie ontstaat bovendien steeds meer ruimte voor differentiatie overeenkomstig nationale gebruiken en voorkeuren.

Het behartigen van de Nederlandse belangen en het benutten van deze ruimte veronderstelt echter wel een actief Europees beleid, dat gestoeld is op een duidelijke afweging ten aanzien van de Nederlandse inzet. Het veronderstelt ter legitimatie bovenal een 'kloppend verhaal' inzake Europa. Dat verhaal, hoe belangrijk de wensen van burgers ook mogen zijn, dient van de politiek te komen. Daar begint de politisering van Europa.

NOTEN

1 In dit verband moet gewezen worden op het Nederlandse raadsvoorzitterschap van de Unie in de tweede helft van 2004, met als belangrijke punten de opening van toetredingsonderhandelingen met Turkije en de Nederlandse inzet bij de onderhandelingen over de nieuwe financiële perspectieven (2007-2013) van de Unie, waarbij de Nederlandse positie als netto-betaler aan de EU centraal stond. Ook de Nederlandse wensen

inzake het grondwettelijk verdrag, de eisen ten aanzien van de toetredingskandidaten (vrij verkeer van arbeid, toepassing landbouw acquis) en de al voor het nee van Nederlandse kant benadrukte noodzaak dat de Unie zich qua takenpakket zou moeten beperken, zijn in willekeurige volgorde enkele van de punten die de Nederlandse inzet in deze periode kenmerken.

2 Zie over de achtergronden van het initiatief tot de Europese

- grondwet en de rede van Fischer o.a.: J.Q.Th. Rood e.a., *Europa onvoltooid? Beschouwingen over de finaliteit van de Europese integratie*, Den Haag 2001; R. Wessel, 'Een grondwet voor Europa', in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet*, Amsterdam 2005, p. 19-43.
- 3 Dit laatste te meer omdat het kamp van de tegenstanders op zijn zachtst gezegd uit een merkwaardige verzameling 'bedfellows' bestond, variërend van klein rechts tot klein links met daarbij ook nog groeperingen (dierenrechten) die niet gebonden werden door een gemeenschappelijke samenhangende visie op de EU. Dit laatste bleek vooral waar onder de opposanten sommigen de grondwet afwezen als te sterk marktgericht en anderen in hetzelfde document een socialistische samenzwering zagen.
 - 4 Zie o.a. Aarts en Van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa; Kom naar de camping! Tijd voor een reality check*, Eindrapport focusgroepen Buitenlandse Zaken, Anker Solutions, Amsterdam/New York 2005; Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau, *Europese tijden. De publieke opinie over Europa*, Den Haag 2005 (bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2006); Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Notitie Kabinetsanalyse Europese Bezinningsperiode*, Den Haag 19 mei 2006.
 - 5 Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau, *Europese tijden*, p. 38.
 - 6 Zie J.J.A. Thomassen, 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?', in: Aarts en Van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa*, p. 64-86.
 - 7 Zie over het element van de finaliteit A. Pijpers, 'Europese finaliteit en Nederlandse buitenlandse politiek', in: *Internationale Spectator*, 60 (2006) 9, p. 435-440.
 - 8 Zie ook H. van der Kolk en K. Aarts, 'Opkomst en uitslag', in: Aarts en Van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa*, p. 187.
 - 9 Dit laatste blijkt met name uit de resultaten van het door de regering opgezette on-line internetonderzoek www.nederlandineuropa.nl, en uit de meer gerichte ondervraging die middels zogenaamde focusgroepen heeft plaatsgevonden. Zie: Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Notitie Kabinetsanalyse Europese Bezinningsperiode*; Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Nederland in Europa.nl; eindrapport*, Den Haag, mei 2006.
 - 10 Zie o.a. J. Rood, 'Wind gezaaid, storm geoogst. Niet de burger keerde zich af van Europa, maar de politiek', in: *Socialisme & Democratie*, 62 (2005) 6, p. 16-20.
 - 11 De Europese paragraaf in regeerakkoorden beperkte zich ook grotendeels tot de afspraak geld terug te eisen van Brussel.
 - 12 Waarbij voor het gemak veelal werd vergeten dat Nederland in een aantal gevallen aan de wieg van die wetgeving had gestaan en er in ieder geval loyaal mee had ingestemd.
 - 13 Uitspraken van voormalig minister van Buitenlandse Zaken Jozias van Aartsen en staatssecretaris voor Europese Zaken Dick Benschop.
 - 14 Die bezwaren golden o.a. de voorgestelde vaste voorzitter van de Europese Raad, die door staatssecretaris Aitzo Nicolai als een 'zonnekoning' werd bestempeld.
 - 15 Zie o.a. P. Lucardie, 'De campagne: David tegen Goliath?', in: Aarts en Van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa*, p.104-122.
 - 16 Dat opportunisme bestond er uit dat het referendum door de vvd als stok achter de deur werd gezien bij de onderhandelingen over de Europese grondwet en gereede twijfel mag bestaan over de vraag of deze partij hoe dan ook erg geporteerd was van dit document. Zie over dit laatste o.a. K. Koch, 'Europese crisis? Haagse crisis!', in: *Atlantisch Perspectief*, 29 (2005) 6, p. 22-25. Zie ook de reactie van H. van Baalen, 'Realisme en democratie', in: *Atlantisch Perspectief*, 29 (2005) 6, p. 26.
 - 17 Bij de zin van dit initiatief mogen overigens hoe dan ook vraagtekens geplaatst worden. Het valt zeer te betwijfelen of burgers voor zo'n debat zouden warm lopen bij gebrek aan een duidelijk politiek keuzemoment, zoals tijdens het referendum wél het geval was.
 - 18 Zie in het bijzonder Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Notitie Kabinetsanalyse Europese Bezinningsperiode*, p. 3.
 - 19 Zie echter ook G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: Aarts en Van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa*, p. 44-63.
 - 20 Zie o.a. M. Sie Dhian Ho, 'Federatiekampioen of trouwe bondgenoot; het Nederlands beleid ten aanzien van de Europese en Atlantische samenwerking', in: R.E. van Ditzhuyzen e.a., *Tweehonderd jaar ministerie van Buitenlandse Zaken*, Den Haag 1998, p. 285-304.
 - 21 Zie o.a. J.Q.Th. Rood, 'Nederland zoekend in een veranderend

- Europa', in: A. van Staden e.a., *De herontdekking van de wereld. Nederlands buitenlands beleid in revisie*, Den Haag 2004, p. 35-56.
- 22 Zie o.a. M. Krop, 'Na de Europese Raad: welk nieuw perspectief voor de Unie?', in: *Internationale Spectator*, 60 (2006) 9, p. 441-448; ook: A. Nicolai, *Nederland & Europa. Van droom naar daad*, Den Haag 2006.
- 23 Overigens blijkbaar niet belangrijk genoeg om na de val van het kabinet-Balkenende II een nieuwe staatssecretaris voor Europese Zaken te benoemen. Tot de verkiezingen kon men wel zonder zo'n figuur.
- 24 Zie over dit onderwerp B. van den Bos, 'Teloorgang van Nederlands EU-beleid: spuitjes-revolutie vermorzelt kostbare traditie', in: *Internationale Spectator*, 60 (2006) 9, p. 430-434.
- 25 Zie M. van Keulen, 'Nederlands Europabeleid: de moeizame weg van vorm naar inhoud', in: *Internationale Spectator*, 60 (2006) 6, p. 297-300.
- 26 Zie o.a. het commentaar van B. van der Velden, 'Politici, zwijg niet langer! Europa wacht op ons', in: *NRC Handelsblad*, 14 september 2006.
- 27 Zie *NRC Handelsblad*, 16/17 september 2006.
- 28 Zie J. Rood, 'Naar een hernieuwd Europees pragmatisme', in: *Internationale Spectator*, 60 (2006) 6, p. 291-296.

Nederlander worden: het examen voor nieuwkomers als oefening in spijtwaak

Shervin Nekuee en Bart Top

De verschillende kabinetten-Balkenende hebben zich intensief beziggehouden met het zoeken naar een nieuwe consensus over de multiculturele samenleving. Paul Scheffer en *Het multiculturele drama, Nine Eleven*, Pim Fortuyn en de door hem uitgespelde gevaren voor Nederland hadden al voor grote beroering gezorgd. Ex-moslims, zoals de bekeerlingen Afshin Ellian en Ayaan Hirsi Ali, voerden de druk de afgelopen jaren verder op. Er moest iets veranderen in de verhouding tussen migranten en Nederland, dat was duidelijk. En met Rita Verdonk als minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie profileerden de kabinetten onder Balkenende zich dan ook uitdrukkelijk als vernieuwers van de verhouding tussen Nederlanders en nieuwkomers.

Balkenende c.s. gingen aan de slag op basis van een nieuwe kritische consensus over hoe in het verleden ten onrechte over Nederland en over de Ander gedacht is en hoe dat in de toekomst wel moet gebeuren. De kern daarvan is dat Nederland moet ophouden zichzelf weg te relativieren. Er bestaat namelijk wel degelijk een Nederlandse cultuur. Die is gebaseerd op een historisch gegroeide manier van denken en handelen.

Deze particuliere context heeft consequenties voor iedere nieuwkomer die hier zou willen aarden. Zowel voor de immigranten als voor de autochtonen is het van belang om, in plaats van Nederland weg te relativieren, de wezenlijke kenmerken van het land te kennen en benoemen. Vandaar de politiek breed gedragen roep om een 'Huis van Democratie', om een 'Huis van nationale geschiedenis', om het invoeren van een uitgebreide nationale canon.

Bovendien, is de veronderstelling, is de Nederlandse houding ten opzichte van de immigranten veel te veel gestuurd en gedomineerd geweest door het trauma van de holocaust. Het uitgangspunt was dat elke etnische minderheid een potentieel slachtoffer van de ondoorgrondelijke fascistische driften van een meerderheid kan worden en dus veel bescherming nodig heeft. Het onverwerkte verleden van het verraad ten opzichte van de joodse minderheid tijdens de Tweede Wereldoorlog zorgde voor een veel te betuttelende, krampachtige en kritiekloze houding ten opzichte van de minderheden van vandaag. Ten slotte heeft ook de verzorgingsstaat in het geval van minderheden verkeerd uitgediend. In plaats van te zorgen dat zij op eigen benen konden

staan, werd voor hen gezorgd. Immigranten kregen geen werk maar een bedelnap. De immigrant als zorg-behoefte medemens moet van de kaart, dat is de kritische consensus in een notedop.

Deze consensus vertalen in visie is een krachttoer van jewelste, waar met name Rita Verdonk bijzonder voortvarend mee bezig is geweest en die in niet mis te verstane bewoordingen voortdurend kabinetsbreed gesteund is. Wij willen achterhalen wat deze inspanning opgeleverd heeft aan de hand van een omstrepen product, een politiek en beleidsmatig document waarin drie vragen over de nieuwe, wél gewenste multiculturele samenleving beantwoord worden:

- Wat voor samenleving is Nederland? Wie zijn Nederlanders? Wat is 'het Zelf' van Nederland?
- Wat is een immigrant? Met welke houding en met welke competenties en menselijk kapitaal belandt hij in Nederland? Hoe zien Nederlanders 'de Ander'?
- Hoe verhouden de Nederlandse samenleving en de immigrant zich tot elkaar? Welke kansen heeft Nederland een immigrant te bieden? En welke eisen stelt de samenleving aan deze potentiële burgers? En vanuit welke veronderstellingen wordt dit pakket van vraag en aanbod samengesteld?

Het antwoord op deze vragen zal scherp in beeld brengen wat het ideologische uitgangspunt van de kabinetten-Balkenende over de multiculturele samenleving is

en wat er te zeggen valt over de doeltreffendheid van zo'n ideologisch uitgangspunt en zijn morele grondslagen. We kijken daarvoor naar de in februari 2005 gepresenteerde film *Naar Nederland, een documentaire ter voorbereiding op het 'inburgeringsexamen buitenland'*. Dit is een uniek document. Voor zover wij weten is er voor de eerste keer in de Nederlandse geschiedenis opdracht gegeven om een lange film maken die Nederland, wat de Ander te wachten staat en wat van hem verwacht wordt, in beeld brengt. Dit bijzondere document beschouwen wij als het beeldmanifest van het multiculturele beleid van het kabinet-Balkenende II.

Voordat we op de inhoud daarvan ingaan, is het goed de context van deze film te schetsen. De Wet Inburgering in het Buitenland is sinds 15 maart 2006 van kracht en richt zich volgens het ministerie van Justitie met name op mensen die in het kader van gezinsvorming naar Nederland willen komen, op geestelijk verzorgers (lees: imams) en op leerplichtige jongeren. De film bevat alle informatie waarover deze groep geëxamineerd zal worden in een Nederlandse ambassade in het land van herkomst. Dat examen test hen op het spreken van Nederlands en het hebben van enige basiskennis van Nederland. Voor alle duidelijkheid: dit examen hoeft níet afgelegd te worden door mensen die uit een westers land afkomstig zijn, dan wel in het kader van arbeid of als – gezinslid van een – vluchteling naar Nederland komen. In feite moeten jaarlijks ongeveer 20 000 personen, waarvan de helft een autochto-

ne partner heeft, zich door de film heen worstelen om Nederland binnen te kunnen komen.

Klein en overzichtelijk

Laten we *Naar Nederland* starten. Er zijn twee versies: een ongekuiste en een gekuiste. De laatste is de versie voor landen waar elke vorm van bloot of homoseksualiteit verboden is. We kiezen uiteraard voor de ongekuiste versie van 125 minuten. Het eerste wat je ziet, zijn drie banen die rood, wit en blauw over het scherm golven: de Nederlandse vlag. Dan een keuzemenu opgebouwd uit Delfts blauwe tegels.

We gaan in vogelvlucht door de beelden heen. Daar is de landingsbaan, Schiphol. Dan schuiven er sympathieke, hoogopgeleide allochtone vrouwen door het beeld die vertellen over hun kille, eerste ervaring in Nederland. Wij maken kennis met de presentatrice die uitlegt waar Nederland ligt en hoe klein het is: 11 keer past het in Marokko, 19 keer in Turkije, 438 keer in Zuid-Amerika. We zien beelden van het o zo platte platteland, van water en meer plat land, van molens! Dan een alarmerend kaartje van Nederland onder de waterspiegel, heel de Randstad blijkt beneden zeeniveau te liggen! Een shot van een drukke markt vol mensen. Weer de Randstad, dit keer in vogelvlucht, inclusief een uit zee opduikende vrouw met mooie borsten bloot, een abrupte cut ter hoogte van de navel.

Dan pas zien we de hoofdpersonen: de nieuwkomers. Een donkere vrouw in gewatteerd jack, opge-

wacht door een verliefd ogende man die haar onder het welwillend oog van de presentatrice op de mond zoent. Deze vrouw zullen wij pas aan het eind van de film weer terug te zien. Vervolgens een kennelijk als kruising tussen John Cleese en Mr. Bean gecaste, enigszins mediterraan ogende acteur van middelbare leeftijd die de mannelijke migrant vertolkt. Deze zullen wij regelmatig door de documentaire heen zien struikelen.

Meteen bij aankomst gaat het al mis. Hij raakt klem tussen de draaideur, snapt er niets van dat de bus op tijd vertrekt zonder hem binnen te laten, wordt wanhopig bij de kaartjesautomaat. Hij zal later nog van pure onwetendheid een paar dames de stuipen op het lijf jagen door onverwacht zijn tronie voor het raam te laten verschijnen. Op de achtergrond horen we: 'Een typisch Nederlandse traditie is die van de open gordijnen. Dat is om iedereen duidelijk te maken dat men niets te verbergen heeft. Maar het is niet de bedoeling dat je openlijk naar binnen kijkt.'

Maar dat is al een volgend hoofdstuk. Eerst verwijft de documentaire lang bij Willem van Oranje en het koningshuis. De koloniale geschiedenis wordt ondersteund met veel beelden van Amsterdamse grachten, het woord 'slaaf' valt een keer. Geen woord over de geschiedenis van de arbeidersbeweging, merken wij alvast op. Wel over immigratie: 'Nederland heeft inmiddels 16 miljoen inwoners. Een belangrijk deel daarvan is van buitenlandse afkomst. De bekendste daarvan is prinses Máxima. Zij komt uit Argentinië en

trouwde in 2002 met de Nederlandse kroonprins, Willem-Alexander.' We zien een shot van de beroemde huwelijkskus van Máxima en Willem-Alexander, het *Wilhelmus* klinkt, dan een fade-out, en weer een teleshot van de Albert Cuyp met drommen mensen. De voice-over: 'Maar er groeide ook protest tegen het aantal buitenlanders dat naar Nederland kwam om zich hier te vestigen. De verhoudingen tussen de bevolkingsgroepen in Nederland werden harder. Terroristische aanslagen in de wereld zorgden ook in Nederland voor spanningen in de samenleving en in de politiek.'

De nieuwkomer moet het er maar mee doen, want we zijn inmiddels in Madurodam, van waar een stevig hoofdstuk over het parlement gepresenteerd wordt met druk gebarende politici: 'Nederland is een klein en overzichtelijk land en een democratie. Dat betekent dat alle inwoners van Nederland meebeslissen door wie en hoe het land wordt geregeerd. Maar hoe regeer je een land van 16 miljoen inwoners?'

Plicht en recht

De film is op stoom. In hoog tempo passeren de godsdienstvrijheid en de vrijheid van meningsuiting de revue. We zien de presentatrice langs een indrukwekkende rij borstbeelden lopen en dan is daar plotseling het volgende, in de gekuiste versie ontbrekende beeld: zonnende mannen in de wei, gefilmd met een wide shot van achter een struikje. Ook dit beeld wordt al onderbroken voordat de tastende handen afzakken.

Wij zijn in het hart van de film beland. De dramatische climax nadert, gelet op het gebruik van dreigende sfeermuziek, versnelde spreekstem en heftige krantenkoppen. Eerst volgen drie verboden: 'Er is veel vrijheid, maar er zijn ook grenzen aan die vrijheid. In de grondwet staat dat mannen en vrouwen gelijkwaardig aan elkaar zijn. Het is dus verboden en strafbaar om vrouwen te discrimineren. Het is verboden om mannen en vrouwen te discrimineren omdat zij homoseksueel zijn en als jij een man of vrouw discrimineert omdat hij of zij een ander geloof heeft, dan ben je strafbaar.'

Dan krijgen we vier miniscenario's te zien die samen goed zouden zijn voor evenveel avonden boeiend tele-drama. In een decor dat bestaat uit een met krantenpapier dichtgeplakte kamer, klinken donkere, dreigende geluiden. Groot in beeld verschijnt de tekst: 'Vrouw slachtoffer eerwraak.' De presentatrice kijkt streng en recht in de camera en verhoogt haar spreekritme. Snel, dreigend, staccato klinkt het: 'De Nederlandse wetgeving is ook heel streng als het gaat om: een man mishandelt zijn vrouw omdat zij zich volgens hem als een hoer heeft gedragen. Zij vlucht, maar hij weet haar te vinden en vermoordt haar. Eerwraak, zegt hij. Moord, zegt de rechter in Nederland. Op een zaterdagavond worden mensen voor een uitgaanscentrum gefouilleerd. Dit is wat de politie vindt (in beeld de krantenkop: '19 wapens gevonden bij preventief fouilleren'). Wapenbezit zonder vergunning is verboden in Neder-

land, dus strafbaar. Bij een meisje worden haar schaamlippen en clitoris gedeeltelijk weggehaald en aaneengehecht. Vrouwenbesnijdenis, zegt de trotse familie. Opzettelijke mishandeling, zegt het Nederlandse wetboek van strafrecht en dus strafbaar (in beeld de krantenkop: 'Levenslang verminkt door besnijdenis'). Een vrouw doet aangifte bij de politie omdat zij thuis door haar man wordt geslagen. Dat is privé, zegt haar man. Dat is mishandeling, zegt de politie. Het bewijs van mishandeling maakt hem schuldig, dus strafbaar (in beeld verschijnt de krantenkop: 'Gevangenisstraf voor huiselijk geweld').

De presentatrice neemt nu wat gas terug en uitademend zeg ze: 'De wet kan niet voorkomen dat er strafbare feiten in Nederland worden gepleegd, maar als burger heb je de plicht en het recht om er iets tegen te doen.'

Langzaam dalen wij weer af naar informatieve hoogten. Het belang van de taal, de mogelijkheden van het zo 'typisch Nederlandse' vrijwilligerswerk. Een blokje zeden en gewoonten: 'Ook naar verjaardagen ga je meestal pas als je bent uitgenodigd. Verjaardagen zijn voor Nederlanders erg belangrijk. Kijk niet vreemd op als je op een verjaardag een man met schort voor het fornuis ziet staan. Want in veel gezinnen hebben mannen en vrouwen dezelfde rollen. Nederlanders zijn vaak erg direct. Huisdieren zijn een deel van de familie. Het is ook een traditie om zo lawaaierig en zo lang mogelijk afscheid te nemen.' We zien onze mediterrane John Cleese met veel bombarie en als een

echte Tokki voor de deur afscheid nemen van zijn Hollandse gastvrouw en gastheer.

De mogelijkheden voor scholing worden omstandig uitgelegd. Het schoolsysteem wordt uiteengerafeld. Er volgt een minicursus opvoeding. 'Op de Nederlandse school is het de bedoeling dat je actief betrokken bent bij wat je kinderen op school doen. Het is de bedoeling dat je je kind volgt en begeleidt.' De documentaire toont een klassiek Nederlands gezin dat een Veilig-Verkeerspel speelt. 'Ik probeer mijn kinderen een warm en veilig nest te geven, gezelligheid,' zegt de moeder. 'Wij zullen ze nooit slaan, maar ze moeten zich wel houden aan de regels.'

Uitvoerig staan de makers stil bij de mogelijkheden om te werken. 'Als nieuwe migrant vind je nog wel werk in de schoonmaak of in de tuinbouw.' Ook in het vervoer, de bewaking en de zorg ligt toekomst voor de migrant.

Er volgt als laatste onderwerp opnieuw een minicursus: budgettering. In razend tempo worden de kosten voor huur, de sportvereniging en de krant opgesomd. Ga voorzichtig om met je geld, is de laatste waarschuwing, want 'Nederland is duur en alles kost geld. Succes!' We menen in het laatste woord ironie te horen. Maar dat moet inbeelding zijn.

Overspoeld, overlopen

Wij hebben de film gezien en zijn klaar voor het examen. Maar dat gaan wij niet afleggen, dit keer exami-

neren wij de film: wat wil dit door het ministerie van Vreemdelingenzaken en Integratie gemaakte beeldmanifest zeggen? Wat wil de regering-Balkenende ons vertellen? Opgepast, de film leent zich gemakkelijk voor een cynische of satirische beschouwing, met dat rood-wit-blauw bij de start en de Delfts blauwe tegeltjes die de verschillende hoofdstukken verbeelden, precies de symboliek waar links in de jaren tachtig van walgede.

Het is evenmin een kunst de draak te steken met het bestaan van een ongekuiste en een gekuiste versie. Je zou je kunnen afvragen of die twee beeldfragmenten van uit de zee oprijzende borsten en in het wild zoenende mannen noodzakelijk zijn voor het beeld van Nederland, zoals je vroeger films had met 'functionele seks'. Wat meteen de volgende vraag opwerpt: hoe kun je toch slagen voor je examen inburgering buitenland zonder deze beelden gezien te hebben? Komt zo het te vuur en zwaard bestreden cultureel relativisme niet weer met een omweg binnen? Of willen wij ons nationale bloot beschermen tegen onwelwillende blikken?

Maar wij willen juist niet in die valkuil van het gemakkelijke cynisme trappen. Wij gaan de film bekijken als een schets van Nederland en zijn immigranten. Het blijkt dan een verdienste van de film zelf te zijn dat er onnoemelijk veel te ontdekken valt. De makers zijn erin geslaagd een informatieve, ideologische en emotionele laag samenhangend te verbinden tot een film met op zijn minst een dubbele boodschap, te be-

ginnen bij de titel *Naar Nederland* waarin het woordje 'naar' al snel de betekenis 'vervelend' krijgt.

Op het informatieve vlak lijkt de film eerst onschuldig en geslaagd, dankzij het optimaal gebruik van alle elektronische middelen van de moderne documentairemaker en het optreden van een ogenschijnlijk representatief samengesteld panel van geslaagde allochtonen. Bij nadere beschouwing valt vooral op wat er niet getoond wordt, bijvoorbeeld de wereld van de *high tech* en de informatica en de creatieve stad, waar zovelen nu hun brood verdienen. Afgezien van Rembrandt bevat de film geen cultuur. Noch het Concertgebouw noch het Dunya Festival komen er in voor.

Ook het ontbreken van een woord over de arbeidersbeweging en het ontstaan van de verzorgingsstaat is een opmerkelijke, ideologische keuze. Zo valt niet te begrijpen hoe de samenleving waar de migrant in terecht komt, juist is ontstaan tegen de heersende macht in, uit vormen van solidariteit. Datzelfde geldt voor het thema emancipatie. De emancipatie van vrouwen en homo's wordt neergezet als een voldongen feit, zonder dat er maar iets getoond wordt van historische ontwikkeling of motieven. De recent verworven, prille consensus op dit terrein wordt neergezet als het fundament van onze maatschappij.

Aan het belang van het milieu wordt evenmin een shot gewijd of het zou de rol van de fiets moeten zijn, die in de film echter vooral wordt ingezet als Hollands cultuurgoed, waar de nep-John Cleese dan ook van af

lazert. Het informatieve gedeelte is eenzijdig en onjuist. Het schetst een conflictloos beeld van Nederland.

Ouderwets aandoend

De ideologische grondslag van de film is nog beter af te leiden uit het beeld van de samenleving en zijn inwoners: enerzijds de bijna karikaturale jaren-vijftigknusheid van de Vinexwijk, waar mannen tijdens gezellige verjaarsfeesten een schort dragen en de gordijnen altijd open zijn, anderzijds het stedelijke

Nederland als een overbevolkte bijenkorf en een onrealistische, buitenproportionele dominantie van de vrouw als het gaat om de betere beroepen en de plek in het gezin. Maar vooral is het een samenleving waarin met name één waarde doorklinkt: vrijheid. Alles draait om vrije meningsuiting, vrije seks en vrijheid van godsdienst. Het gaat hier om een radicaal liberale notie van vrijheid. Het streven naar verbondenheid en gelijkheid, de twee andere pilaren van de moderne Nederlandse democratie, zijn zoek. Misschien omdat het waarden zijn die bij de nieuwkomer een hogere verwachting over de kwaliteit van hun ontvangst en opname in de samenleving zouden kunnen oproepen. *Naar Nederland* is een schets van een land dat zichzelf ziet als klein, liberaal en overzichtelijk, overspoeld door water en overlopen met immigranten.

En dan het beeld van de Ander: ook hier valt weer het verschil op tussen de mannen- en de vrouwenrol. De vrouw staat model voor de huwelijksmigrant. Zij

wordt enthousiast opgevangen en verdwijnt al snel als onderwerp. De man, daarentegen, is de eenzame vreemdeling, de echte Ander, die met geen mogelijkheid in het systeem past, alles fout doet, te laat komt op een sollicitatiegesprek en dan voorrang geeft aan een gesprek op de mobiele telefoon boven dat met zijn potentiële werkgeefster. Het is nog net geen imam die een hand weigert. Deze Ander is een kansloze kluns, een hopeloos geval. Hij lijkt geen enkele bruikbare bagage uit zijn eigen cultuur mee te brengen en slaagt er niet in om een eigen plaats te markeren in zijn nieuwe thuisland. Hij zit bij wijze van spreke al in de WIA voor hij op Schiphol is geland.

De film toont deze vreemde en verloren Ander niet alleen, hij spreekt hem ook om de haverklap toe. Hij moet eerwraak, clitorisbesnijdenis en homofobie uit zijn virtuele culturele handbagage halen. Hij moet zijn kinderen leren opvoeden, leren zwemmen en met geld leren omgaan. Hij moet vooral begrijpen dat hij niet welkom is in dit koude, dure, onvriendelijke land.

Het is duidelijk dat we nu bij het emotionele niveau van de film aangeland zijn. De emoties die hij oproept, maken duidelijk dat de mannelijke migrant de sleutelfiguur van het verhaal is. Want waar staat deze kansloze en klunzige man in zijn ouderwetse jasje toch voor? De vreemdeling die niets kan, niemand heeft, amper weg komt uit Schiphol en het zelfs de moeite waard vindt van twee oude dames de benen te begluren. Hij staat – het kan haast niet anders – voor de klassieke ar-

beidsimmigrant van het Anatolische platteland of het Rifgebergte en dan in zijn meest beroerde soort. Hij vertegenwoordigt de analfabete en onzekere gastarbeiders die halverwege de jaren zestig hier arriveerden.

Geen wonder dat het beeld van de Nederlandse woonkamers waar hij in terecht komt, ook zo ouderwets aandoet, inclusief de verjaarspartij met pinda's en het Veilig-Verkeerspel. De film doet het verre verleden nog eens over, maar dit keer wel goed! De klunzige boer krijgt eindelijk de les gelezen die – volgens de huidige aannames van de kritische consensus – toentertijd zo spijtig achterwege was gebleven. Wat in het verleden fout is gegaan, wordt de potentiële migrant nu met heftige beelden en in krachtige taal ingeperd.

Nachtmerrie

Bijna overbodig te zeggen dat deze neiging om het verleden over te doen per definitie gedoemd is te mislukken. De huidige immigranten zijn in hun leeftijd, opleiding en bestaande netwerken in Nederland niet vergelijkbaar met de in de film geschetste karikatuur van de eenzame en nietswetende arbeidsmigrant uit de jaren zestig. Evenmin is het Nederland van de moderne stad, waar het gros van de immigranten in terecht komt, te vergelijken met de Reviaanse schets van knusheid die de regisseur ons opdringt. Waar dient deze film dan wel voor? Sjoerd de Jong, de scherpshutter van *NRC Handelsblad*, lanceerde recent een treffend

neologisme voor deze tendens om af te rekenen met het verleden: spijtwraak. 'Nederland heeft "spijt" van het recente verleden en neemt daar "wraak" op. [...] het verleden wordt niet alleen afgewezen – mét het verlies aan kennis en ervaring –, het wordt ook tot een hatelijke karikatuur gemaakt'.¹

Het begrip spijtwraak lijkt de motieven van *Naar Nederland* goed te dekken. *Naar Nederland* maakt een spotprent van de nieuwkomer, een karikatuur die gedistilleerd is uit de huidige – bittere – kijk op de immigranten die hier dertig, veertig jaar geleden gearriveerd zijn. Daartegenover staat een andere karikatuur: het geïdealiseerde beeld van een verloren gegaan, geordend doch gemoedelijk en harmonieus, knus Holland. Zo is die nieuwe kritische consensus blijven hangen bij het beeld van het verleden. Verdonks multiculturele beeldmanifest *Naar Nederland* is de nachtmerrie die terug blijft komen bij wie de angst laat domineren.

Maar terwijl potentiële nieuwkomers zich nu moeizaam maar onontkoombaar – want verplicht – door de emotionele en ideologische rijstebrijberg heen moeten eten, lijkt in Nederland alweer, als bij afspraak, een nieuwe consensus te ontstaan. Ook hier zijn weer beelden de aanleiding. De beschamende beelden van het wereldberoemde kamerlid dat het land werd 'uitgejaagd', het beeld van Nederland waar ex-pats geen leven zouden hebben. En daarnaast de druk van de *captains of industry* die de profijtelijkheid bedreigd zien door de halve immigratiestop.

Als de zon die door de wolken breekt is het besef doorgedrongen dat wie beleid voor de toekomst wil maken, zich moet zien te bevrijden uit die gemoedstoestand van spijtwaak. Andere geluiden krijgen weer ruimte. Zoals dat van Mirjam Sijmons, directeur van uitzendorganisatie Content, die op 11 augustus 2006 in *NOVA* zei: 'Ik kan niet zeggen dat het kabinet [-Balkenende] zijn best heeft gedaan om een sfeer te creëren waarin wij wat open kijken naar mensen van andere culturen.' Sijmons verwoordde wat veel zakenlieden inmiddels dachten: wat de politiek zou moeten doen, is een klimaat scheppen in Nederland waarin alles wat van buiten komt weer welkom is en als welkom wordt gezien.

In het concept-verkiezingsprogramma van de VVD van 2006 staat plotseling anti-discriminatie boven alles en heet het onder het kopje *Kennis uit de hele wereld*: 'Er is een wereldwijde slag om talent gaande. Nederland moet gastvrijheid uitstralen om daarin wervend te zijn.' Dat is andere koek dan de koude douche van *Naar Nederland*.

De Maastrichtse burgemeester Gerd Leers (CDA) hield een hartstochtelijk pleidooi voor een ander beeld

van Nederland: 'Het positieve imago heeft een flinke deuk opgelopen. Zet de deur niet op een kier, maar wagenwijd open.[...] We hebben ambachtslieden, studietalenten, sporthelden, denkers en verplegers harder nodig dan ooit, waar zij ook vandaan komen.'² Het verkiezingsprogramma van het CDA kruipt ook al voorzichtig in deze richting: 'Mensen met kennis en vaardigheden waar in Nederland een tekort aan is, krijgen gemakkelijker toegang tot ons land. Voor buitenlandse studenten wordt het gemakkelijker om na hun studie in Nederland aan het werk te gaan.' De PVDA gaat een stapje verder, en draait ook een aantal restrictieve maatregelen terug.

'Het kan verkeren,' zei de 17de eeuwse dichter Bredero, en hij wist niet hoe vaak hij gelijk zou krijgen. Het wachten is ondertussen op een nieuwe film voor nieuwkomers, een samenhangend beeldmanifest dit keer. De titel zal hoe dan ook moeten luiden: *Welkom in Nederland*. De opgave is een geloofwaardig scenario te schrijven, met een overtuigende rol voor Nederland zelf en een realistische casting van de Ander.

NOTEN

1 S. de Jong, *Spijtwaak*, Amsterdam 2006.

2 *NRC Handelsblad*, 7 september 2006.

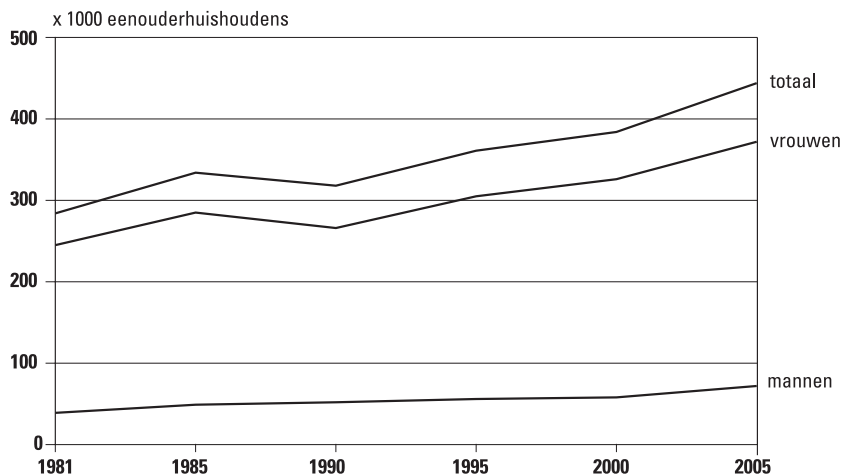
Van vrouwen en gezinnen

Heleen Mees

‘Familiarity breeds contempt – and children.’ (Mark Twain)

Op de valreep heeft het kabinet-Balkenende II de *Nota Gezinsbeleid* afgescheiden, de eerste sinds 1996 zoals het persbericht triomfantelijk vermeldt.¹ Volgens de opstellers gaat het met 95 procent van de gezinnen in Nederland goed.² Die opgetogenheid is opmerkelijk, want het aantal echtscheidingen en relatieopbrekingen waarbij kinderen zijn betrokken, is nog nooit zo hoog geweest als onder de kabinetten-Balkenende. In de periode 2000-2005 is het aantal eenoudergezinnen met

maar liefst 60 000 toegenomen tot ruim 444 000. Dat is een stijging van bijna 16 procent, terwijl het aantal tweeoudergezinnen in dezelfde periode met ruim 2 miljoen vrijwel ongewijzigd is gebleven (Figuur 1). Ter vergelijking: in de periode 1995-2000 steeg het aantal eenoudergezinnen met slechts 6 procent.³ De sterke toename in de afgelopen vijf jaar wordt vooral veroorzaakt door het aantal echtscheidingen en relatieopbrekingen, niet of nauwelijks door een toename van het

Figuur 1

Bron: Woningbehoefte Onderzoek, Jaarlijkse Huishoudensstatistiek, Enquête Beroeps Bevolking, Huishoudensstatistiek, Gemeentelijke Basisadministratie Persoonsgegevens

aantal tienerzwangerschappen of bewust alleenstaande moeders.⁴

Begin 2005 leefden in Nederland in totaal 685 000 kinderen in een eenoudergezin.⁵ Als deze trend zich doorzet, dan telt Nederland in 2010 meer dan een half miljoen eenoudergezinnen. Het aantal kinderen dat in een eenoudergezin leeft, gaat tegen die tijd in de richting van één miljoen. De *Nota Gezinsbeleid* signaleert wel de stijging van het aantal eenoudergezinnen, maar wijdt er geen aparte beschouwing aan. Eenoudergezinnen worden in de nota zelfs achteloos op één hoop gevergd met de groep niet-westerse allochtone gezinnen, hoewel 67 procent van de eenoudergezinnen autochtoon is. Van de eenoudergezinnen in Nederland moet maar liefst 92 procent rondkomen van een inkomen op of net boven het sociaal minimum.⁶ Het CBS heeft de cijfers niet uitgesplitst naar sekse, maar het ligt voor de hand dat alleenstaande moeders op de onderste treden van de inkomenstrap zitten. Zij doen verhoudingsgewijs ruim vijf keer zo vaak als alleenstaande vaders een beroep op de bijstand.⁷

Het ideale gezin

Hoewel de PVDA, GroenLinks en de SP in de afgelopen jaren herhaaldelijk aandacht hebben gevraagd voor de positie van eenoudergezinnen, is er in de *Nota Gezinsbeleid* niet meer dan anderhalve regel aan deze groep gewijd. Op Balkenendes Gezinsagenda voor de Toekomst komen eenoudergezinnen in het

geheel niet voor. Allochtone gezinnen staan wél hoog op zijn agenda, terwijl die groep in omvang aanzienlijk kleiner is dan de groep eenoudergezinnen.⁸ Kennelijk kun je bij Balkenende alleen iets geagendeerd krijgen als het aan een etnisch stereotype voldoet. In de *Nota Gezinsbeleid* wordt impliciet uitgegaan van het traditionele tweoudergezin, waarin de man kostwinner is en de vrouw verantwoordelijk voor de gezinstaken.

‘Een goed functionerend gezin,’ meldt de *Nota Gezinsbeleid* op de eerste pagina, ‘levert een positieve bijdrage aan de samenleving. Zo’n gezin is niet alleen een stabiele en evenwichtige basis voor de erin opgroeiende kinderen, maar bijvoorbeeld ook voor de bredere omgeving van (familie, vrienden) straat, wijk, school en sport. Het gezin is ook een belangrijke plaats om elkaar *waarden en normen* te leren en die in het belang van de hele samenleving naar anderen uit te dragen.’ Volgens Balkenende vormt de *Nota Gezinsbeleid* dé lakmoesproef voor de samenhang in het overheidsbeleid ten aanzien van gezinnen. Naar eigen zeggen is het kabinet geslaagd voor de test, omdat er sprake is van ‘evenwicht tussen enerzijds zoveel mogelijk eigen keuzevrijheid en verantwoordelijkheid van ouders, mede mogelijk gemaakt door voorzieningen van overheidswege, en anderzijds ingrijpen als het belang van het kind erom vraagt’. De nota onderscheidt aan de ene kant voorwaardenscheppend beleid, waarbij overheidsvoorzieningen het gezinsleven, dat wil zeggen de

zorg voor kinderen, faciliteren en aan de andere kant preventief en interveniërend beleid, waarbij de overheid ingrijpt als er in een gezinssituatie iets dreigt mis te gaan.

Voorwaardenscheppend beleid

Als belangrijkste wapenfeit in het kader van het voorwaardenscheppend beleid noemt de *Nota Gezinsbeleid* de multimediale communicatiecampagne ‘Mannen in de Hoofdrol’, die beoogde een gelijkere taakverdeling tussen mannen en vrouwen te bevorderen door middel van reclamespotjes en een talkshow op televisie.⁹ De campagne is in haar opzet niet geslaagd. De afgelopen vijf jaar is de groep vaders die weinig tijd met de kinderen doorbrengt – dat wil zeggen op een doorde-weekse dag minder dan een halfuur – gegroeid van 27 naar 31 procent.¹⁰ Voor Frans Weekers, lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer, was de campagne ‘Mannen in de Hoofdrol’ in het najaar van 2004 aanleiding om minister De Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in een motie op te roepen om de geldverslindende voorlichtings- en bewustwordingscampagnes te staken.¹¹

Een tweede wapenfeit van het kabinet-Balkenende is de in 2005 ingevoerde levensloopregeling. Hoewel de regeling aanvankelijk was bedoeld om de combinatie van arbeid en zorg te vergemakkelijken, is uiteindelijk in de uitwerking en de discussie het zwaartepunt komen te liggen op regelingen voor de laatste fase in

de arbeidsloopbaan.¹² De regeling biedt jonge gezinnen geen soelaas omdat er onvoldoende gelegenheid is te sparen voor ‘het spitsuur van het leven’. Een halfjaar na invoering was de regeling overigens nog maar weinig populair. Slechts vijf procent van de werknemers is van plan er gebruik van te maken.¹³

Op de palmares van de regering-Balkenende staat ook de Wet Kinderopvang bijgeschreven. Deze nieuwe wet is in 2005 in werking getreden en regelt dat ouders, werkgevers en overheid de kosten voor de kinderopvang samen dragen. De ouders vervullen hierbij een centrale rol: ze treden enerzijds op als ‘inkoper’ van kinderopvangdiensten en kunnen anderzijds een beroep doen op hun werkgever(s) en de overheid voor een bijdrage in de kinderopvangkosten. Onder de nieuwe wet krijgen ouders te maken met maar liefst vier verschillende loketten. De Wet Kinderopvang wordt algemeen ervaren als een bureaucratisch gedrocht, dat slechts in zeer beperkte mate de kosten van kinderopvang dekt.¹⁴ Van het zogenoemde ‘tweede inkomen’ gaat tussen de 40 en 68 procent op aan kinderopvang, tenminste als de werkgever de werkgeversbijdrage daadwerkelijk betaalt.¹⁵ Als werkgevers weigeren bij te dragen aan de kosten van kinderopvang, kan het beslag op het tweede inkomen oplopen tot boven de 100 procent.¹⁶

Inmiddels heeft het kabinet een wetsvoorstel ingediend dat de werkgeversbijdrage vanaf 1 januari 2007 verplicht stelt. Werkgevers moeten voortaan 0,28 pro-

cent van de loonsom afdragen via een verhoging van de ww-premie. Dat is een aanmerkelijke verbetering. Door de kosten uit te smeren over alle werkgevers, zijn werknemers die gebruik maken van kinderopvang, niet langer duurder voor werkgevers.¹⁷

De Raad van State heeft in zijn advies op het wetsvoorstel aangegeven dat kinderopvang eigenlijk een basisvoorziening is, die zou moeten worden betaald uit de algemene middelen.¹⁸ Volgens de Raad gaat het om een essentiële maatschappelijke voorziening die van invloed is op het welzijn van de burger en in beginsel voor iedere burger open moet staan.¹⁹ De Tweede Kamer heeft bij de Algemene Politieke Beschouwingen in september 2005 de motie-Van Aartsen/Bos aangenomen, zonder steun van de CDA -fractie. Het kabinet wordt daarin opgeroepen de wet- en regelgeving met ingang van 1 januari 2007 zodanig aan te passen dat scholen worden verplicht voor- en naschoolse opvang te bieden tussen 7.30 uur 's ochtends en 18.30 uur 's avonds.²⁰ De bekostiging van de naschoolse opvang volgt de systematiek van de Wet Kinderopvang. Minister Van der Hoeven heeft aangegeven de motie te zullen uitvoeren.

Niet genoemd in de *Nota Gezinsbeleid*, maar toch een verdienste van Balkenende, is de Wet Werk en Bijstand, die per 1 januari 2004 van kracht is geworden. Hierin is de categorale vrijstelling van de sollicitatieplicht voor alleenstaande ouders met kinderen jonger dan vijf jaar opgeheven.²¹ Hoewel gemeenten op indi-

viduele basis nog vrijstellingen kunnen geven, gebeurt dat in de praktijk steeds minder. In 2004 en 2005 is er sprake geweest van een netto uitstroom van alleenstaande ouders uit de bijstand.²²

Preventief en interveniërend beleid

De gezinscoaches, die het toenmalige Tweede Kamerlid Balkenende in 2001 bepleitte in zijn bijdrage 'Groen over paars' in *Zeven jaar paars*, zijn de afgelopen vijf jaar niet voorbij de experimentele fase gekomen. Onduidelijk is in hoeverre de experimenten bredere toepassing zullen krijgen. Balkenende wil dat het taboe op opvoedondersteuning in de toekomst verdwijnt.

Onder Balkenende is vooruitgang geboekt met de 'brede school', een netwerk van toegankelijke en goede voorzieningen, waaronder kinderopvang, peuterspeelzaal, sport, cultuur en bibliotheek, voor kinderen, jongeren en ouders, met de school als middelpunt.²³ Brede scholen zijn vooral te vinden in achterstandswijken in stedelijke gebieden, maar komen ook steeds vaker voor in sociaal-economisch sterke wijken en op het platteland.²⁴ In het kader van de 'Operatie Jong' heeft het kabinet een speciale commissaris voor het jeugdbeleid aangesteld, de voormalige staatssecretaris van Financiën Steven van Eijck. Maar het advies waar men hem om gevraagd had, werd bij voorbaat in de wind geslagen, met pleidooien voor meer repressieve vormen van jeugdbeleid, zoals kampementen waar disci-

pline moet worden bijgebracht met avondklokken en meldingsplicht.²⁵

Het kabinet heeft een wetsvoorstel ingediend dat een eind moet maken aan flitsscheidingen. Ook wil het kabinet ouders verplichten zwartopwit afspraken te maken over de gezamenlijke opvoeding van de kinderen na echtscheiding. Het ouderschapsplan moet gedetailleerde afspraken bevatten over bedtijden, kap-bezoek, piercings, ouderavonden, sportclubs, feestdagen en schoolkeuze.²⁶

Van ideaal naar werkelijkheid: instabiele relaties

Tussen de diverse politieke stromingen in Nederland bestaat geen wezenlijk verschil van inzicht over het feit dat het tweeoudergezin in beginsel de ideale gezinsvorm is voor kinderen om in op te groeien. Het is vooral in de beoordeling van andere gezinsvormen waarin politieke partijen zich van elkaar onderscheiden. De SGP is als enige partij zeer uitgesproken over het huwelijk als levenslange verbintenis tussen één man en één vrouw en als solide basis voor kinderen.

Uit een enquête blijkt dat Nederlanders in overgrote meerderheid een gezin met twee met elkaar gehuwde ouders de beste vorm vinden om kinderen in op te voeden: 54 procent van de mensen staat er heel positief tegenover en 39 procent heeft er een 'goed gevoel' over. Ook het opvoeden van kinderen door ongehuwd samenwonende ouders wordt positief beoordeeld: 39 procent vindt die gezinsvorm heel geschikt en 50 pro-

cent zegt dat deze goede garanties biedt.²⁷ Het eenoudergezin, daarentegen, kan op weinig sympathie rekenen in de publieke opinie. De opvoeding van kinderen door homoparen wordt positiever gewaardeerd. Over alleenstaande vaders oordeelt slechts 14 procent van de ondervraagden positief, terwijl 31 procent er heel negatief tegenover staat. Met alleenstaande moeders heeft 17 procent van de ondervraagden geen probleem, maar 26 procent vindt het (heel) slecht als een kind in die situatie zou opgroeien.²⁸

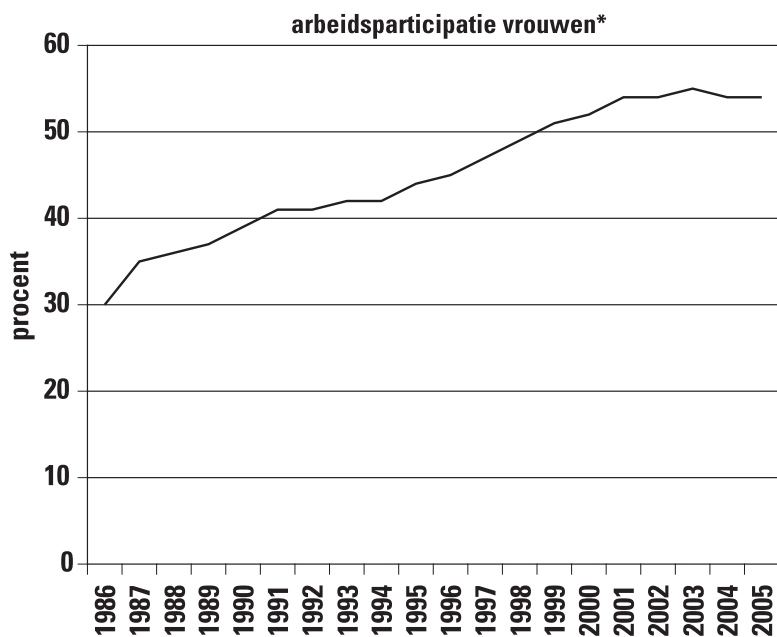
De publieke opinie wordt in dit geval geschraagd door de wetenschap. Uit wetenschappelijk onderzoek dat is uitgevoerd in Zweden en gepubliceerd in het toonaangevende medische tijdschrift *The Lancet*, blijkt dat kinderen uit eenoudergezinnen een significant hoger risico hebben op psychiatrische ziektes, zelfmoord, verkeersletsel, betrokkenheid bij geweld en alcohol- of drugsverslaving.²⁹ Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat kinderen uit eenoudergezinnen een zwakkere gezondheid hebben, en het slechter doen op school en op de universiteit.³⁰ *New York Times*-columnist David Brooks wijst erop dat de sociale tweedeling in de Amerikaanse samenleving voor een belangrijk deel haar oorzaak vindt in het feit dat steeds meer kinderen opgroeien in financieel kwetsbare eenoudergezinnen.³¹

Ondanks de zeer positieve beoordeling van het tweeoudergezin neemt deze gezinsvorm in alle leeftijdsgroepen af.³² Het eenoudergezin, dat zeer negatief wordt beoordeeld, groeit de laatste jaren juist extra als

gevolg van de sterke stijging van het aantal echtscheidingen en relatieopbrekingen. Eén op de drie huwelijken wordt voortijdig beëindigd. Van de ongehuwd samenwonenden gaat zelfs de helft na verloop van tijd weer uit elkaar.³³ Omdat bij kinderen die een echtscheiding van hun ouders hebben meegemaakt, de echtscheidingskans ruim twee keer zo groot is, ligt het voor de hand dat de relatie-instabiliteit in de toekomst alleen maar zal toenemen.³⁴ Je zou kunnen spreken van een inconsistentie tussen het micro- en het macro-niveau. De optelsom van keuzes die mensen met betrekking tot hun eigen leven maken, leidt niet tot een

uitkomst die we voor de maatschappij als geheel wenselijk achten.

In een liberale westerse samenleving als de onze beschikt de overheid evenwel nauwelijks over middelen om echtscheiding en relatieopbreking te ontmoedigen. Het impliciete contract tussen burgers en overheid stipuleert dat de wijze waarop individuele burgers hun leven leiden, vrijgesteld is van collectieve controle door de overheid, gebaseerd op de voorkeuren van de meerderheid. Maar ook als de overheid niet in de privébeslissingen van burgers wil treden, blijft de vraag hoe beleidsmatig om te gaan met het in rap

Figuur 2

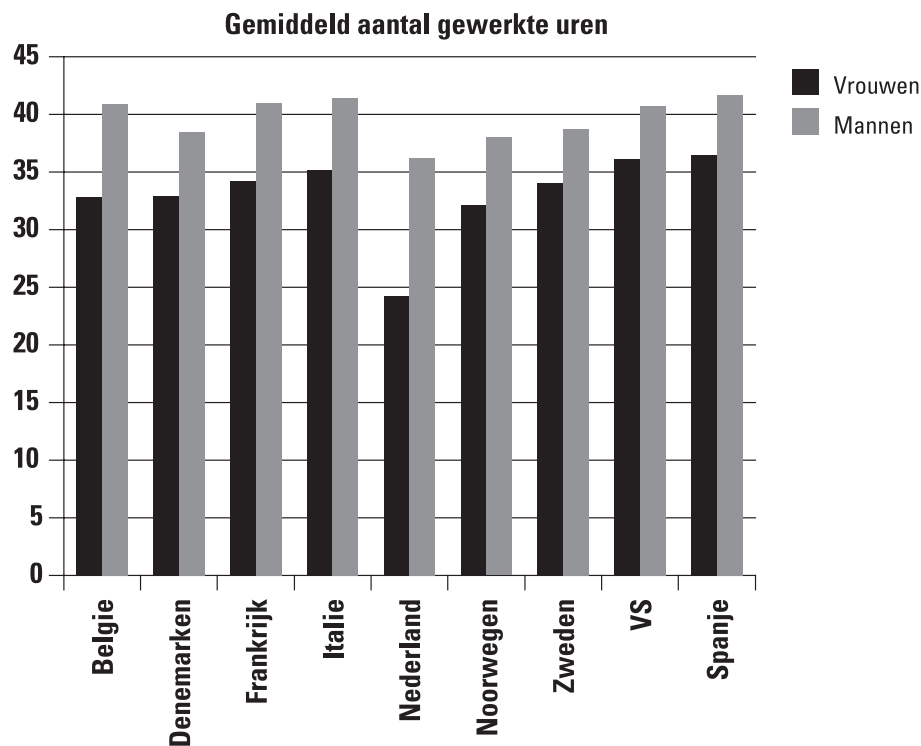
Bron: CBS

* Werkzame beroepsbevolking in procenten van de bevolking

tempo stijgende aantal eenoudergezinnen in Nederland.³⁵

Halfslachtige emancipatie, kwetsbare eenoudergezinnen
Vóór de tweede feministische golf waren gehuwde vrouwen economisch overgeleverd aan hun echtgenoot, behoudens de aanwezigheid van familiekapitaal. Van rechtswege was het getrouwde vrouwen lange tijd verboden om buitenshuis te werken. Pas in 1976 is een

wet aangenomen die gedwongen ontslag bij huwelijk of zwangerschap voor alle vrouwen verbod. Eind jaren zeventig was de participatiegraad van vrouwen in Nederland een van de laagste van heel Europa. Sindsdien is de arbeidsparticipatie gestegen door het hogere opleidingsniveau van vrouwen en de mogelijkheid om in deeltijd te werken.³⁶ Werkte in 1980 nog maar 30 procent van de vrouwen tussen 15 en 46 jaar, in 1990 was dat percentage gestegen tot bijna 40 (Figuur 2).³⁷

Figuur 3

Bron: OECD cijfers 2003

In 2000 werkte meer dan de helft van de vrouwen buitenshuis, waarmee Nederland zich in Europa een plek in de kopgroep veroverde samen met Zweden en Denemarken. Maar alleen in personen gemeten is de arbeidsparticipatie van vrouwen hoog in Nederland. In uren gemeten ziet deze er heel anders uit. Nergens in de ontwikkelde wereld werken vrouwen zo weinig uren buitenshuis als in Nederland (Figuur 3).³⁸

Vrouwen in de leeftijdscategorie van 20 tot 30 jaar treden en masse toe tot de arbeidsmarkt, om vervolgens – zodra ze zwanger raken – hun economische zelfstandigheid weer op te geven. Minder dan 10 procent van de werkende vrouwen met kinderen in Nederland heeft een voltijdbaan. Van de mannen die werken, heeft 90 procent een voltijdbaan, en de komst van kinderen is voor mannen alleen maar aanleiding om méér te gaan werken, in plaats van minder.³⁹ De inkomensachteruitgang die zich voordoet als er kinderen komen, komt geheel ten laste van de vrouw. Zij levert gemiddeld meer dan een kwart van haar inkomen in zodra het eerste kind zich aandient.⁴⁰ Als er meer kinderen volgen, levert zij nog meer in. Mannen gaan juist méér verdienen als er kinderen komen. Het is zelfs zo dat naarmate het inkomen van de vrouw sterker daalt, het inkomen van de man verder stijgt.

Apriori hebben vrouwen een hogere verdien capaciteit dan mannen: ze zijn beter opgeleid én hebben een hogere levensverwachting. Na de gezinsvorming blijft daar weinig van over. Het gemiddelde inkomen van

een vrouw in een tweoudergezin ligt rond de 6000 euro, en dat van de man gemiddeld iets boven de 24 000 euro.⁴¹ Het anderhalfverdienersmodel is een mythe: in werkelijkheid draagt de vrouw gemiddeld niet meer dan een vijfde bij aan het huishoudensinkomen.⁴²

Ondanks de gestegen arbeidsparticipatie is het merendeel van de vrouwen met thuiswonende kinderen economisch afhankelijk van haar man/partner.⁴³ Dit vormt – vanuit het oogpunt van gezinsbeleid – tegenwoordig een groter probleem dan in de jaren zestig, toen de kans dat een huwelijk op een echtscheiding uitliep één op tien was. Als gevolg van echtscheidingen en relatieopbrekingen zien we in de samenleving een snel groter wordende groep financieel kwetsbare eenoudergezinnen. Het gaat in negen van de tien gevallen om vrouwen die, met één of meer thuiswonende kinderen, moeten rondkomen van een inkomen op of net boven het sociaal minimum. Eén op de drie alleenstaande moeders heeft een bijstandsuitkering.⁴⁴ Een groot deel van de eenoudergezinnen kampt met geldzorgen.⁴⁵ Van alle huishoudens lopen zij het grootste risico om onder de armoedegrens te belanden.⁴⁶

De slechtste van twee werelden

Voor vrouwen is de huidige situatie de slechtste van twee werelden. Ze leveren bij de gezinsvorming een belangrijk deel van hun economische zelfstandigheid in, terwijl de relatie-instabiliteit groot is en nog groeit. Door de halfslachtige vrouwenemancipatie in Neder-

land is het sociaal-economische risico van gezinsvorming voor vrouwen alleen maar toegenomen. Bij een echtscheiding of relatiebreuk gaan vrouwen er fors in koopkracht op achteruit. Mannen gaan er juist in koopkracht op vooruit. Het verschil wordt verklaard doordat vrouwen vóór de scheiding een aanzienlijk lager inkomen hebben dan mannen, en de kinderen na de echtscheiding bij de vrouw blijven wonen. Volgens het CBS zijn vrouwen zonder kinderen het beste af.⁴⁷

In het televisieprogramma *Buitenhof* sprak columnist en geneticus Ronald Plasterk er zijn bezorgdheid over uit dat Nederlandse vrouwen pas op latere leeftijd hun eerste kind krijgen. Er is volgens hem een situatie ontstaan dat de leeftijd van de kindervens en de leeftijd van onvruchtbaarheid elkaar zijn gaan overlappen.

IVF-behandelingen bieden soms uitkomst, maar zijn volgens Plasterk belastend voor de vrouw en kosten de gemeenschap geld.⁴⁸ Ongetwijfeld. Maar als een relatie op de klippen loopt, zit de vrouw met de gebakken peren. Rechters in Nederland wijzen de kinderen namelijk stelselmatig toe aan de economisch zwakste partij. Het lijkt mij voor een vrouw veel belastender om als alleenstaande moeder met twee kinderen te moeten rondkomen van een bijstandsuitkering dan om een IVF-behandeling te ondergaan.⁴⁹ Een bijstandsmoeder kost de samenleving meer geld ook.

Het is daarom nog niet zo gek dat een vrouw eerst wat langer aan haar carrière werkt alvorens ze zwanger wordt. Dan staat ze financieel steviger in haar schoenen. Als alternatief voor de slogan 'Een slimme meid

Relatie-instabiliteit

De toenemende economische zelfstandigheid van vrouwen wordt vaak aangewezen als oorzaak van het groeiend aantal echtscheidingen. Uit onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek uit 2004 blijkt evenwel dat het inkomen van de vrouw als zodanig geen invloed heeft op de prevalen-

tie van echtscheidingen en relatieopbrekingen.⁵⁰ Alleen als de vrouw meer dan de helft van het huishoudensinkomen inbrengt, dat wil zeggen meer verdient dan de man, neemt het risico van echtscheiding en relatieopbreking significant toe.

De economische positie van de man is wel van grote invloed op de relatiestabiliteit. Mannen met een betaalde baan hebben een veel

kleinere kans op echtscheiding of relatieopbreking dan mannen die werkloos zijn. Verder geldt dat naarmate het inkomen van de man hoger is, de kans dat een relatie stuk loopt, kleiner is. De economische positie van de man blijkt een belangrijker factor dan die van de vrouw in het verklaren van relatie(in)stabiliteit.

krijgt haar kind op tijd' pleit ik voor de slogan 'Een slimme meid waakt over haar verdien capaciteit'. Dat doet ze namelijk niet alleen uit welbegrepen eigenbelang, maar ook in het belang van haar kinderen en dat van de samenleving.

Het combineren van zorg en loopbaan

Het moederschap leidt in Nederland tot gemiste loopbaanmogelijkheden voor vrouwen omdat zij nog steeds opdraaien voor de zorgtaken. Het levenslange inkomensverlies voor de gemiddelde vrouw bedraagt naar schatting 40 procent.⁵¹ Een direct gevolg hiervan is dat het merendeel van de vrouwen met kinderen economisch afhankelijk is van haar partner.

De ongelijke verdeling van zorgtaken wordt vaak gerechtvaardigd met een verwijzing naar het moederinstinct van vrouwen, hoewel voor het bestaan van een dergelijk instinct nooit enig wetenschappelijk bewijs is geleverd. Onderzoek wijst juist uit dat moederinstinct zich ontwikkelt naarmate de moeder langer én intensiever met de baby bezig is. Het moederinstinct is dus niet primordiaal.⁵² Het kan daarom ook geen redenen vormen om zorgtaken aan de vrouw toe te wijzen. Mannen kunnen óók moederinstinct ontwikkelen, als ze maar de gelegenheid krijgen om voor hun kind te zorgen. Maar met alle druk die tegenwoordig op vrouwen wordt uitgeoefend om borstvoeding te geven, is het er voor mannen niet eenvoudiger op geworden om invulling te geven aan hun zorgtaken.

Van de World Health Organization (WHO) moeten vrouwen volledige borstvoeding geven gedurende de eerste zes maanden en daarna met de borst blijven bijvoeden tot het kind twee jaar oud is, liefst nog langer.⁵³ In de eerste maanden neemt borstvoeding tot 50 uur per week in beslag, en belemmert zo de broodnodige binding tussen vader en kind.⁵⁴ Met een beetje kwade wil zou je denken dat de wereldwijde campagne voor borstvoeding die de WHO in 1998 is gestart, beoogt vrouwen (weer) te domesticeren.

De regelingen voor ouderschaps- en zorgverlof hebben als bezwaar dat vrijwel uitsluitend vrouwen er gebruik van maken.⁵⁵ Het moederschapsideaal wordt zo van overheidswege gecultiveerd, en de broodnodige strijd tussen de seksen over de verdeling van de zorgtaken gesmoord.⁵⁶ Wantrouw mannen die pleiten voor uitbreiding van de verlofregelingen voor vrouwen.⁵⁷ Die zijn zelf namelijk niet bereid hun eerlijke deel van de zorgtaken op zich te nemen.

Een bezwaar dat de bestaande regelingen voor ouderschaps- en zorgverlof tevens aankleeft en in het verlengde van het eerste bezwaar ligt, is dat de kosten nagenoeg geheel op de werkgever van de vrouw worden afgewenteld. Als gevolg daarvan daalt, over de hele linie, de netto contante waarde van vrouwenarbeid, dat wil zeggen de prijs die werkgevers bereid zijn voor vrouwen te betalen. Daardoor worden álle vrouwen gedwongen om een baan te accepteren beneden hun niveau, dan wel genoeg te nemen met een beloning

die lager is dan die van hun mannelijke collega's, hetgeen niet bijdraagt aan hun carrièrekansen.⁵⁸ De lagere beloning en de geringere carrièreperspectieven zullen er op hun beurt weer toe leiden dat vrouwen meer dan mannen geneigd zijn zorgtaken op zich te nemen en meer gebruik zullen maken van de regelingen voor ouderschaps- en zorgverlof. Het is een vicieuze cirkel.

Wie pleit voor uitbreiding van de regelingen voor ouderschaps- en zorgverlof voor vrouwen, toont in wezen minachting voor de rol van vrouwen op de arbeidsmarkt. Wie tegenwerpt dat juist waardering wordt getoond voor het moederschap, zegt feitelijk hetzelfde. Het gaat immers om de relatieve waardering van de verschillende identiteiten die een vrouw heeft.⁵⁹ Kennelijk is het in Nederland nog steeds lastig om een vrouw te waarderen in een andere rol dan die van (baar)moeder of minnares.⁶⁰ Ook als het ouderschaps- en zorgverlof volledig uit de algemene middelen zou worden gefinancierd, belemmeren ze de economische zelfstandigheid van vrouwen.⁶¹ De verlofregelingen bieden alleen soelaas als beide partners wettelijk worden verplicht om er in gelijke mate gebruik van te maken.⁶² Op die manier is de uitwerking zowel binnenshuis als op de arbeidsmarkt seksneutraal.

Uitbreiding van de verlofregelingen leidt niet tot een hogere netto arbeidsparticipatie van vrouwen, zoals vaak wordt beweerd.⁶³ In de Verenigde Staten werken meer vrouwen, en vrouwen werken meer uren, dan in welk ander westers land, terwijl de regelingen

voor zwangerschaps- en ouderschapsverlof niet direct riant zijn.⁶⁴ Vrouwen zijn er, mede dankzij de *affirmative action*-programma's die in de jaren zeventig door president Nixon zijn ingevoerd, in alle lagen van de arbeidsmarkt goed vertegenwoordigd.⁶⁵ In plaats van de regelingen voor ouderschaps- en zorgverlof uit te breiden, kan de overheid beter zorg dragen voor een goed aanbod van persoonlijke diensten, zoals kinderopvang en huishoudelijke hulp.⁶⁶

De praktijk in de vs bewijst dat als er voldoende diensten voorhanden zijn, vrouwen helemaal niet hoeven te kiezen tussen kinderen of carrière. Amerikaanse vrouwen besparen per week meer dan 10 uur tijd op koken, schoonmaken en de zorg voor kinderen.⁶⁷

In plaats van zelf huishoudelijk werk te doen, betalen zij anderen liever om het werk voor ze te doen. Zo eten Amerikanen veel vaker buiten de deur, maken ze ruim gebruik van wasserettes, stomerijen en boodschappendiensten, en ontfermen *nannies* zich overdag over de kinderen. Dit arbeidsmarktmodel biedt vele voordelen. In de vs beperken vrouwen hun eigen werkdruk terwijl ze tegelijkertijd nieuwe banen in de dienstensector scheppen voor laagopgeleide arbeidskrachten. Het mes snijdt aan twee kanten.

Als klap op de vuurpijl zijn Amerikaanse vrouwen ook nog eens een stuk vruchtbaarder dan Europese. Het gemiddelde ligt op 2,09 kind per vrouw. De Verenigde Staten nemen daarmee de 131ste plaats in op het wereldfertiliteitsscorebord.⁶⁸ Het hoogst genoteerde

Europese land op de wereldranglijst is Ierland, dat op de 152ste plaats staat, met een gemiddelde van 1,86 kind per vrouw. Nederland bezet de 180ste plaats met een vruchtbaarheidsratio van 1,66. De Europese Unie als geheel komt op de 193ste plaats, met gemiddeld 1,46 kind per vrouw.

Tijd voor een nieuwe tafelschikking

Onder Balkenende heeft de stijging van het aantal eenoudergezinnen zich in verhevigde mate doorgezet. Het antwoord van dé gezinspartij bij uitstek is in alle opzichten teleurstellend. Daarbij past geen op-de-borst-klopperij, zoals we die aantreffen in de uiterst magere *Nota Gezinsbeleid* van Balkenende. Van zijn suggesties voor gezinsbeleid uit de bijdrage ‘Groen over paars’ uit 2001 zien we in de praktijk nauwelijks iets terug. Voor zover er wél iets is bereikt, was de PVDA nodig om dit te verwezenlijken. Dat het met het merendeel van de gezinnen goed gaat, is dan ook beslist niet de verdienste van de drie opeenvolgende kabinetten-Balkenende, maar is bovenal te danken aan de inzet – en opoffering – van vrouwen. Die nemen, letterlijk en figuurlijk, het overgrote deel van de zorg voor kinderen voor hun rekening.

Een prioriteit van gezinsbeleid moet zijn om de nadelige gevolgen van het toenemend aantal echtscheidingen en relatieopbrekingen zoveel mogelijk te beperken. De overheid kan dat doen door te stimuleren dat beide ouders een sterke sociaal-economische posi-

tie verwerven én behouden. Als de wegen van de ouders onverhoopt scheiden, dan blijft voor de kinderen tenminste een sterke structuur gewaarborgd. Balkenende is op dit punt volstrekt nalatig geweest, en hem kan zelfs obstructie worden verweten. Het valt namelijk niet in te zien dat met de Wet Kinderopvang daadwerkelijk werd beoogd de combinatie van arbeid en zorg te bevorderen.⁶⁹ De wet bereikte precies het tegenovergestelde. Nee, dan liever 10 miljoen euro over de balk gegooid met de voorlichtingscampagne ‘Mannen in de hoofdrol’. Ooit een man ontmoet die daaraan twijfelde? De enige structurele maatregelen ter verbetering van de positie van vrouwen die onder Balkenende zijn doorgevoerd, zoals de motie inzake naschoolse opvang en de vergoeding van kosten voor kinderopvang, konden alleen worden gerealiseerd door een verbond dat werd gesmeed tussen VVD, D66 en de linkse oppositie.

Een nieuw kabinet moet een einde maken aan alle kostwinnersregelingen in de inkomenssfeer. Die geven een verkeerd signaal af aan vrouwen, namelijk dat het prima is als zij economisch afhankelijk worden van hun partner. De regelingen hebben ook materieel een ontmoedigende werking op het arbeidsaanbod van vrouwen. Het gaat onder meer om de heffingskorting voor de niet-werkende partner in de inkomstenbelasting en de regelingen voor partnerpensioenen en partnernalimantatie die vrouwen gevangen houden in hun economische afhankelijkheid.⁷⁰ De regelingen

dienen, zonodig fase- of cohortsgewijs, te worden afgeschaft. Stellen die toch zorgverplichtingen over en weer willen vastleggen, moeten dat zelf maar regelen in de huwelijkse voorwaarden of het samenlevingscontract.⁷¹

Het nieuwe kabinet moet zorgen dat kinderopvang een basisvoorziening wordt voor ouders, of althans gratis voor ouders die beide werken of een opleiding volgen.⁷² De kosten kunnen worden gedekt uit een afschaffing of beperking van de kinderbijslag, het beperken van de verlaging van het tarief voor de vennootschapsbelasting en zonodig door aanpassing van de regelingen voor ouderschapsverlof, zorgverlof en levensloop. De gratis kinderopvang zal een flinke impuls geven aan het arbeidsaanbod van vrouwen met kinderen, ook al zeggen die vrouwen nu dat de kosten van kinderopvang niet doorslaggevend zijn bij de keuze om thuis te blijven en zelf voor de kinderen te zorgen. Nog niet zo lang geleden dachten Nederlanders namelijk ook dat ze voor hun plezier zelf in het huis klusten. Sinds de komst van de Poolse klusjesman weten we wel beter.

In het verlengde daarvan moet het nieuwe kabinet serieus werk maken van de markt voor persoonlijke dienstverlening. In België is goede ervaring opgedaan met de dienstencheque, een betaalmiddel waarmee particulieren hulp van huishoudelijke aard kunnen betalen, zoals het schoonmaken van de woning, boodschappendienst, wassen en strijken en het bereiden

van maaltijden.⁷³ De Raad voor Werk en Inkomen heeft in januari 2006 de Vaste Commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid van de Tweede Kamer een duaal fiscaal stelsel geadviseerd, waarin opdrachtgever en opdrachtnemer zelf kunnen kiezen voor een gedefiscaliseerde of een gefiscaliseerde variant. De eerste optie is belasting- en premievrij. Bij de tweede optie is wel sprake van belastingafdracht en opbouw van sociale-zekerheidsrechten, maar zijn de kosten van het inhuren van persoonlijke diensten fiscaal aftrekbaar.⁷⁴

Scholen in Nederland zouden net als scholen in andere landen een veel uitgebreider dienstenpakket moeten aanbieden. In de Verenigde Staten zijn de scholen bijvoorbeeld verantwoordelijk voor het vervoer van en naar school. In Frankrijk gaan kinderen vanaf 3 of 4 jaar de hele dag naar school en wordt er volgens goed Frans gebruik een warme lunch van drie gangen geserveerd.⁷⁵ In de naschoolse uren leren kinderen er zwemmen, muziek maken of toneelspelen. Sportcompetitie speelt zich af tussen teams van verschillende scholen en er worden in de vakanties zomerkampen georganiseerd. De voorgestelde maatregelen bieden vrouwen voldoende mogelijkheid én stimulans om hun verdien capaciteit binnen het gezin op peil te houden.

Denk aan de kinderen! Doe aan vrouwenemancipatie.

NOTEN

- 1 *Nota Gezinsbeleid*, Kamerstuk 2005-2006, 30512, nr. 2, Tweede Kamer.
- 2 Volgens de definitie die de opeenvolgende kabinetten sinds 1996 hebben gehanteerd heeft 'gezin' de betekenis van 'elk leefverband van één of meer volwassenen die verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen'.
- 3 Centraal Bureau voor de Statistiek, Statline update, 'Aantal eenouderhuishoudens stijgt in rap tempo', 3 juli 2006.
- 4 Centraal Bureau voor de Statistiek, prof. Dr. J.J. Latten/drs. C.N Harmsen.
- 5 Centraal Bureau voor de Statistiek, afdeling persvoorlichting.
- 6 Centraal Bureau voor de Statistiek, Statline update, 'Huishoudens rond de lage inkomensgrens en het sociaal minimum', cijfers 2004.
- 7 Zie noot 5.
- 8 Begin 2004 was bijna 13 procent van alle gezinnen in Nederland van niet-westerse allochtone herkomst. In totaal gaat het om ruim 320000 gezinnen. M. Distelbrink en E. Hooghiemstra, *Signalement 3a. Allochtone gezinnen: feiten en cijfers*, Nederlandse Gezinsraad, Den Haag 2005.
- 9 *Nota Gezinsbeleid*, p. 36.
- 10 Aldus onderzoek uitgevoerd door TNS Nipo in opdracht van *Trouw*. Zie 'De staat van het kind', in: *Trouw*, 21 januari 2006.
- 11 Motie-Weekers c.s., Handelingen Tweede Kamer 2004-2005, 27061, nr. 31.
- 12 Zie noot 10.
- 13 'CDA en PVDA willen van spaarloon af', in: *Trouw*, 20 juni 2006.
- 14 *Eindrapport Administratieve Lasten Burgers Kinderopvang*, Research voor Beleid, juni 2006.
- 15 Overigens deugt het niet om de kosten van kinderopvang exclusief af te zetten tegen het inkomen van de vrouw, zoals in de *Nota Gezinsbeleid* gebeurt. Zie op dit punt H. Mees, 'Vrouwen zouden nu eindelijk eens écht aan het werk moeten gaan', in: *NRC Handelsblad*, 21 januari 2006.
- 16 Handelingen Tweede Kamer 2004-2005, 28447, nr 110.
- 17 'Kabinet stelt tarief vast voor bijdrage kinderopvang', in: *de Volkskrant*, 24 juni 2006.
- 18 Advies inzake het Voorstel van wet tot wijziging van de Wet kinderopvang in verband met de invoering van een heffing ter financiering van een werkgeversbijdrage in de kosten van kinderopvang, met memorie van toelichting, 6 juni 2006.
- 19 Volgens het verkiezingsprogramma van de vvd moet kinderopvang gratis worden voor werkenden.
- 20 Handelingen Tweede Kamer 2005-2006, 30300, nr. 14.
- 21 De initiatief-wet Vazalo, van Noorman-Den Uyl, gericht op de ondersteuning van alleenstaande ouders bij de uitstroom uit de bijstand, kreeg niet de steun van de meerderheid in de Tweede Kamer. Handelingen Tweede Kamer 2004-2005, 29948, nr. 10.
- 22 *Evaluatie Wet Werk en Bijstand 2004-2007*, wvb in cijfers 1, april 2006.
- 23 www.bredeschool.nl
- 24 De meeste brede scholen zijn basisscholen. In het voortgezet onderwijs zijn inmiddels ruim honderd brede scholen, veelal vmbo-scholen. In Gorinchem is een categoriaal gymnasium een brede school.
- 25 Interview met S. van Eijck in het radioprogramma *De Ochtenden*, 26 februari 2006.
- 26 Handelingen Tweede Kamer 2004-2005, 30145, nr. 2.
- 27 I. Esveldt e.a., *Meningen en opvattingen van de bevolking over aspecten van het bevolkingsvraagstuk 1983-2000*, NIDI Rapport 62, Den Haag 2001.
- 28 Zie noot 24.
- 29 G.R. Weitoft e.a., 'Mortality, severe morbidity, and injury in children living with single parents in Sweden: a population-based study', in: *The Lancet*, 361, 9354 (2003), p. 289-295.
- 30 Onder meer in C. Bankston en S. Caldas, 'Family Structure, Schoolmates, and Racial Inequalities in School Achievement', in: *Journal of Marriage and the Family*, 60 (1998) 3, p. 715-723.
- 31 De echtscheidingsstatistieken in de vs vertonen grote overeenkomsten met die in Nederland: net als hier is bijna één op de vijf gezinnen een eenoudergezin, en gaat het in 85 procent van

- de gevallen om alleenstaande moeders die moeite hebben financieel het hoofd boven water te houden.
- 32 *Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, SCP, Den Haag 2004, hoofdstuk 2.
- 33 J. Latten en P. Kreijen, 'Sarahs', Centraal Bureau voor de Statistiek, 2001.
- 34 Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Echtscheidingskinderen scheiden veel vaker', Webmagazine, 7 november 2005.
- 35 Opmerkelijk genoeg werd in het ledenblad van The American Enterprise Institute, de denktank waar Ayaan Hirsi Ali voor werkt, onlangs een lans gebroken voor de praktijk van (gedwongen) uithuwelijking. Zie J. Roback Morse, 'Good Sex', *The American Enterprise*, april 2006, p. 18-29.
- 36 M. Bouman, *Hollandse overmoed*, Amsterdam 2006, p. 42.
- 37 De toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt als deeltijdwerkers heeft niet geleid tot vermindering van het aantal fulltime banen. Integendeel, iedere extra deeltijdbaan heeft een extra fulltime baan opgeleverd, aldus economen Ours en Ouwel in 2003. Zie Bouman, p. 44.
- 38 Zweedse en Deense vrouwen werken per week bijna anderhalf keer zoveel uren als Nederlandse vrouwen. OECD, *Average usual hours worked – Total employment in OECD countries*, 2003.
- 39 H. Mees, 'Vrouwen zouden nu eindelijk eens écht aan het werk moeten gaan', in: *NRC Handelsblad*, 21 januari 2006.
- 40 J. Bos en E. Hooghiemstra, 'Het gezinsdal: verandering van koopkracht na het krijgen van kinderen', *Bevolkingstrends*, 4e kwartaal 2004, Centraal Bureau voor de Statistiek.
- 41 Gebaseerd op inkomensstatistieken uit 2000. Recentere cijfers zijn op dit moment niet beschikbaar. Met bijzondere dank aan drs. W. Bos van het CBS voor het betoonde engelengeduld.
- 42 Zie ook O. Fles, 'De rode familie en het paarse gezin', in: *Socialisme & Democratie*, 58 (2001) 9, p. 407-414.
- 43 Iemand is economisch zelfstandig wanneer hij of zij 70 procent van het nettominimumloon verdient. Voorlopige cijfers 2004 van het Centraal Bureau voor de Statistiek, drs. W. Bos.
- 44 Er waren in 2003 dertig keer zoveel alleenstaande moeders afhankelijk van een bijstandsuitkering als alleenstaande vaders (cijfers ministerie SZW).
- 45 *Nota Gezinsbeleid*, p.7.
- 46 E. Hooghiemstra, 'Verzorgingsstaat nieuwe stijl: een zorgzame en activerende overheid', in: J. Bussemaker e.a. (red.), *Zonder visie geen toekomst. Zeven bijdragen over de verzorgingsstaat*, PvdA Tweede Kamerfractie/Wiard Beckman Stichting [2005].
- 47 Centraal Bureau voor de Statistiek, Statline update, 'Vrouwen na scheiding fors in koopkracht terug', 1 juni 2004.
- 48 R. Plasterk, column 'Oude moeders', *Buitenhof*, Nederland 3, 28 mei 2006.
- 49 Overigens blijkt uit een groot onderzoek uitgevoerd in 45 Nederlandse ziekenhuizen, dat paren die moeilijk zwanger worden, het beter nog een halfjaar extra kunnen blijven 'proberen' in plaats van een hormoonbehandeling ondergaan. 'Blijven proberen vaak beter dan NI', in: *NRC Handelsblad*, 15 juli 2006.
- 50 D. Manting en J. Loeve, 'Economic circumstances and union dissolution of couples in the 1990s in the Netherlands', Centraal Bureau voor de Statistiek, april 2004.
- 51 A. Esping-Andersen, 'Investeer in kinderen', in: *Socialisme & Democratie*, 63 (2006) 6, p. 12-25.
- 52 E. Badinter, *Dead End Feminism*, Malden (USA) 2006, p. 98.
- 53 World Health Organization, 'The Global Strategy for Infant and Young Child Feeding', 2003, p. 7-8.
- 54 Het Nederlands Voedingscentrum adviseert mannen om de borstvoeding te filmen en fotograferen om bij het kind betrokken te blijven.
- 55 Zie M. Souren, 'Zorgtaken en arbeidsparticipatie', Centraal Bureau voor de Statistiek, 2006.
- 56 Zie in dit verband J. van den Eijnden, 'Het moederschapsideaal op de schop? Naar een andere verdeling van arbeid en zorg', studiepaper UvA, 2005.
- 57 Zoals Ronald Plasterk deed in zijn ingezonden brief in *NRC Handelsblad* van 7 juni 2006.
- 58 Vrouwen verdienen gemiddeld 18 procent minder dan mannen voor hetzelfde werk, aldus de Emancipatiemonitor 2004.
- 59 Het mag niet verbazen dat vrouwen voor zichzelf de rol verkiezen waarin ze de meeste maatschappelijke waardering oogsten. Zie ook A. Sen, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, New York 2006.
- 60 H. Mees, 'Nederland blijft een paradijs voor billenknijpers', in: *de Volkskrant*, 17 september 2005. Een uitgebreidere versie is verschenen in *Kaaskoppen en zoete wijn. Nog meer Amerikaanse toestanden*, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 2005.
- 61 Het PvdA-verkiezingsprogramma voorziet in een algemene regeling voor ouderschapsverlof gedurende zes maanden tegen 70

- procent van het minimumloon, waarbij vaders en moeders zelf bepalen hoe ze het verlof verdelen. De regeling is volstrekt anti-empirisch en een verslechtering ten opzichte van de huidige situatie waarbij mannen een zelfstandig recht hebben op ouder-schapsverlof.
- 62 Tijdens de ‘Wouter ontmoet vrouwen’-bijeenkomst op 24 mei 2006 deed Astrid Feiter, redactrice van het maandblad *Sis*, de aardige suggestie om mannen te verplichten een maand ouderschapsverlof op te nemen als hun vrouw/partner na het zwangerschapsverlof voor het eerst weer aan het werk gaat.
- 63 Volgens de Raad voor Werk en Inkomen zal een verruiming van betaalde verlofregelingen vermoedelijk leiden tot een toename van arbeidsaanbod in personen, maar niet in gewerkte uren, Kwartaalanalyse juni 2005.
- 64 In de vs heeft een vrouw in principe een wettelijk recht op drie maanden (onbetaald) zwangerschapsverlof vanaf de dag van de bevalling, behalve bij kleine ondernemingen.
- 65 Alleen onder migranten (daar worden in de vs uitsluitend eerste-generatie-allochtonen onder verstaan) blijft de arbeidsparticipatie van vrouwen achter.
- 66 Gelet op het belang dat wordt gehecht aan moedermelk, is een terugkeer van de min ook gewenst. Zie ‘Moedermelk voor baby van een ander’, in: *NRC Handelsblad*, 5 augustus 2006.
- 67 H. Mees, ‘Stop met huishouden! Waarom vrouwen in de vs meer welvaart scheppen’, in: *NRC Next*, 28 maart 2006.
- 68 CIA World Factbook, <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/rankorder/2127rank.html>.
- 69 Eerst verantwoordelijke voor de Wet Kinderopvang is minister De Geus (CDA), die in 2003 triomfantelijk verklaarde dat de emancipatie van de autochtone vrouw in Nederland voltooid was.
- 70 Overigens verdient het aanbeveling om – zolang het wettelijk recht op partneralimentatie bestaat – deze bijdragen net als de kinderalimentatie te laten innen door het Landelijk Bureau Inning Onderhoudsbijdragen (LBIO).
- 71 De regelingen in de uitkerings sfeer, zoals de Wet Werk en Bijstand en de AOW, hoeven niet te worden geïndividualiseerd. Het gaat om basisvoorzieningen die dienen ter dekking van de kosten voor levensonderhoud, waarvoor de huishoudensamenstelling indicatief is.
- 72 In het PVDA-verkiezingsprogramma wordt voorgesteld om de kinderopvang voor iedereen gratis te maken voor drie dagen per week. De drie-dagengrens werkt normatief en is vanuit een oogpunt van vrouwenemancipatie principieel onjuist.
- 73 Per gepresteerd uur moet één dienstencheque ter waarde van 6,70 euro worden betaald. Op de dienstencheque is een forfaitaire belastingvermindering van 30 procent van toepassing. Cheques die gekocht worden voor 6,70 euro per stuk, kosten dus – na aftrek – 4,69 euro.
- 74 Het tweede kabinet-Balkenende heeft het RWI-advies afgewezen, en is zelf met een marginaal alternatief gekomen dat geen perspectief op ontwikkeling van een daadwerkelijke markt biedt. Volgens J. Bussemaker, lid van de PVDA-fractie in de Tweede Kamer, is dat een gemiste kans.
- 75 Volgens goed Amerikaans gebruik bestaat de schoollunch in de vs uit een pizza, een hamburger of een bord spaghetti.

Innovatie: beter dan Balkenende

Bart Nooteboom

Een van de speerpunten van het tweede kabinet-Balkenende was innovatie van economie en onderwijs. Is de concrete uitwerking hiervan ook succesvol geweest? Heeft de BV Nederland daar iets aan gehad? Deze vragen staan centraal in deze bijdrage. Toetssteen is welke resultaten het Innovatieplatform heeft geboekt. Dit platform is ingesteld in 2003 door Balkenende II, vooral naar aanleiding van de 'Lissabon agenda' op de Europese top van 2000 over de kenniseconomie. Het Innovatieplatform houdt bij de komende verkiezingen op te bestaan, tenzij een nieuw kabinet anders besluit.

Soms politiek interessant, maar niet altijd

Uit ervaring in het verleden blijkt dat innovatiebeleid wordt ingesteld als het slecht gaat met de economie, zoals in 2003. Er moet dan een list verzonnen worden. De aandacht verslapt vervolgens wanneer het met de economie weer beter gaat, zoals in het midden van het decennium 2000-2010 het geval is. We gaan dan in de drukke tijden van hernieuwde groei weer over tot de orde van de dag. Gaat dat nu weer gebeuren? Innovatiebeleid is structuurbeleid op lange termijn. Het heeft alleen zin als er continuïteit aan gegeven wordt. Pro-

gramma's instellen voor stimulering en dan laten verlopen tegen de tijd dat bedrijven en instellingen zich erop gericht hebben, kan averechts werken. Beter geen beleid dan een beleid zonder continuïteit.

Men spreekt veel over de 'kennisparadox'. Daarmee wordt bedoeld dat de vele kennis die in de wetenschap geproduceerd wordt, slechts in beperkte mate doorstroomt naar innovatie en toepassing. Bij het Innovatieplatform vinden we de kennisparadox op een pikante manier terug. Bij het bezoeken van de website van het platform viel het vanaf het begin op dat de verhalen steeds gaan over de kenniseconomie, maar uit niets blijkt dat men kennis heeft genomen van kennis over de kenniseconomie. Er is decennialang veel onderzoek over innovatie gepubliceerd, maar die lijkt niet te worden gebruikt. Ligt dit weer aan de wetenschappers? Produceren zij onbruikbaar onderzoek? Of wil het beleid niet leren? Wat opvalt, is dat er kennelijk ook niet geleerd wordt van vroeger innovatiebeleid. Het is alsof er geen innovatiebeleid was voorafgaande aan de 'Lissabon agenda'.

Een prominent voorbeeld is het 'sleutelgebiedenbeleid', vanaf het begin een paradepaardje van het Inno-

vatieplatform. Als gebieden zijn geselecteerd: bloemen en voeding, *hightech*systemen en materialen, water, creatieve industrie, ICT en chemie. Dit beleid lijkt als twee druppels water op het ‘speerpuntenbeleid’ van de Commissie-Wagner in de vroege jaren tachtig, waar weinig van terechtgekomen is. De les is dat dergelijk beleid verkeert mikt. Deze les is kennelijk verloren gegaan. Het beleid heeft geen geheugen en vervalt in oude fouten.

Een van de zwakten van het idee van sleutelgebieden is de misvatting dat men sectoren kan identificeren waar de innovatie plaatsvindt en waar de kansen en sterkten liggen, met de implicatie dat die zich in andere sectoren niet of in veel mindere mate voordoen. Innovatie is echter veel fijnmaziger. Zij doet zich in alle sectoren voor, in verschillende mate in verschillende segmenten. In ogenschijnlijk innovatieve sectoren zijn er ook veel niet-innovatieve activiteiten. Het programma van sleutelgebieden van het Innovatieplatform vormt in feite een industriebeleid, maar die term is besmet sinds de traumatische ervaring met de scheepsbouw door de beruchte rsv-affaire, die leidde tot een parlementaire enquête. Ook de politieke discussie over de uitverkoop van kroonjuwelen zoals Fokker in de jaren negentig ging in feite over industriebeleid. Omdat de term besmet is, wordt industriebeleid nu verpakt als innovatiebeleid. Als we één sector niet als sleutelgebied zouden willen of durven bestempelen, dan is het de scheepsbouw. Maar wat zien we? Die sector is bezig

met een sterke herleving, door een focus op nieuwe marktsegmenten van gespecialiseerde schepen, zoals baggerschepen, waarvoor een groeiende wereldvraag ontstaat door toegenomen behoeften vanwege meer wateroverlast als gevolg van klimaatverandering.

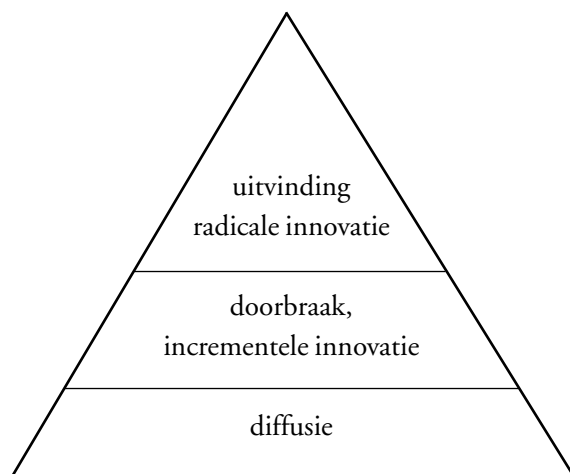
Een ander voorbeeld. Geen sector lijkt zo prozaïsch, saai, niet-technologisch en niet-innovatief als de detailhandel. Zie echter wat daar allemaal gebeurt, bijvoorbeeld als gevolg van de informatietechnologie, met gebruik van de streepjescode, in logistiek, bestellen en voorraadbeheer, marketing en assortiments- en productontwikkeling. Is die sector echt minder innovatief dan de door het Innovatieplatform geselecteerde sectoren? Of lijkt zij alleen maar minder sexy?

Opvallend is ook dat de vakbeweging niet of nauwelijks bij het Innovatieplatform betrokken lijkt te zijn. Dat is vreemd, vooral met het oog op de ‘sociale innovatie’ die het Innovatieplatform, mijns inziens terecht, aan de orde stelt.

Welke innovatie?

Het is allang bekend uit de literatuur over innovatie dat er verschillende stadia en niveaus van innovatie zijn: radicale innovatie, dat wil zeggen uitvinding van geheel nieuwe technologieën, producten en manieren om dingen te doen en te organiseren; incrementele innovatie in verbeteringen van bestaande en nieuwe dingen en manieren; en in de derde plaats verspreiding (diffusie) van het nieuwe. Het is pas in de brede uit-

waaiering dat innovatie echt bijdraagt aan de economie. Nu zijn de grenzen tussen deze niveaus niet altijd duidelijk. Zo zal bijvoorbeeld diffusie van technologie naar het midden- en kleinbedrijf altijd enige aanpassing en dus incrementele innovatie vergen. De verandering kan voor zo'n klein bedrijf radicaal zijn. Radicaal nieuwe dingen kunnen beperkte gevolgen en incrementele innovatie kan grote repercussies hebben. Niettemin blijft het onderscheid zinvol.

Figuur 1 Stadia van innovatie

De stadia van innovatie kunnen voorgesteld worden in een piramide. Aan de top bevinden zich de radicale uitvindingen, die betrekkelijk schaars zijn, in het

midden een veel groter aantal verbeteringsinnovaties, en aan de basis een brede uitwaaiering van toepassingen met weinig aanpassing (zie figuur 1). De mogelijkheden en kosten en baten van beleid verschillen sterk tussen die stadia. Het zou daarom voor de hand liggen om voor de systematiek van beleid een dergelijk onderscheid te hanteren, maar dat is bij het Innovatieplatform moeilijk terug te vinden. Ik zal het hier hanteren voor mijn systematiek van evaluatie en advies.

Tot voor kort is in het beleid de aandacht vooral gericht geweest op technologische innovaties, hoewel in de literatuur al heel lang aandacht gevraagd is voor niet-technologische innovaties, in marketing, inkoop, dienstverlening en organisatie. Het Innovatieplatform heeft dat opgepakt in aandacht voor 'sociale innovatie'. Dit begrip bleef vrij vaag, maar in 2006 is het nader omschreven als 'flexibele organisatie, dynamisch management, en slimmer werken' en uitgewerkt in een plan voor een 'Centrum voor Sociale Innovatie'.¹ Deze aandacht lijkt me uitstekend. Er worden veel kansen gemist en veel dingen verkeerd gedaan op het gebied van management en organisatie in de kenniseconomie. Vooral hier doet zich een kans voor om de vakbeweging bij het beleid te betrekken. Ik kom hier later nog op terug.

In de programma's 'Overheid en innovatie' (2005) en 'Overheid 2017' (2006) besteedt het Innovatieplatform niet alleen aandacht aan de rol die de overheid kan spelen bij innovatie in het bedrijfsleven, maar ook

aan innovatie bij de overheid zelf. Dit raakt aan genoemde sociale innovatie: het ontwerpen van nieuwe structuren en vormen van organisatie om innovatie te bereiken. Dit is grotendeels nog onontgonnen terrein en roept fundamentele vragen op. Innovatie vergt variatie en decentralisatie om ruimte te bieden aan initiatieven en experimenten vanaf de werkvloer en vanuit interactie met leveranciers en klanten, in dit geval burgers. Een dergelijke innovatie vergt ruimte voor verschuiving van begrippen en technische standaards. Hoe vallen variatie, improvisatie, lokale experimenten en verschuiving van begrippen en standaards te rijmen met het kenmerk van overheden dat er rechtsgelijkheid en gelijke toegang en behandeling moet zijn voor alle burgers, en met de noodzaak van min of meer uniforme, vaste, openbare procedures voor ‘public accountability’? Deze vragen zijn wellicht goed te beantwoorden, maar ik krijg de indruk dat ze weinig gesteld, laat staan onderzocht worden.

De beoordelingsparadox van radicale innovatie

De radicale innovatie is, ondanks de geringere frequentie, het meest spectaculair. Hier liggen de heroïsche doorbraken die het meest tot de verbeelding spreken. Vooral hier wil men graag scoren. Dat type innovatie wil men graag plannen, maar kan men juist niet plannen. Voor plannen moet men kunnen voorspellen, maar aan het begin van radicale innovaties staan uitvindingen en het is paradoxaal om te preten-

deren dat men die kan voorspellen of beoordelen voordat ze plaatsgevonden hebben. Als dat kon, dan waren ze niet echt nieuw.

Vanwege de onvoorspelbaarheid is het onvermijdelijk dat verreweg de meeste nieuwe initiatieven geen succes hebben. Naarmate innovaties nieuwer en radicaler zijn, falen ze vaker. Dat hoort erbij. Het gevolg is dat men geen criteria aan kan geven waaraan een project moet voldoen om te slagen. Dat is heel vervelend bij de besteding van publieke gelden. Hoe kan men verantwoorden dat het meeste geld weggegooid is, in de zin dat het geen succes oplevert, en dat men niet uit kan leggen waarom de een geld krijgt en de ander niet? Dat is al gauw onaanvaardbaar, en het resultaat is dat men die projecten gaat financieren die wel redelijk voorspelbaar en beoordeelbaar zijn. Dat hoeft helemaal niet slecht te zijn, maar men moet zich realiseren dat deze strategie geen echt nieuwe, radicale innovatie oplevert. Het gevaar dreigt dat men eerder het bestaande bevestigt dan nieuwe doorbraken tot stand brengt. Radicale innovatie moet komen van de outsiders, en de vraag is of men met subsidiëring van wat wel beoordeelbaar is niet de toetredingsbarrières voor radicale vernieuwing verhoogt.

Dezelfde paradox komt tot uiting in door de overheid ten behoeve van ondernemers gegarandeerde kredieten van banken. Deze zijn met zoveel voorwaarden omkleed dat ze in de praktijk nauwelijks kunnen dienen tot waar ze voor ingesteld zijn.

De paradox komt ook tot uiting in de ontwikkeling van de sleutelgebieden. Het Innovatieplatform omschreef de te benoemen gebieden als ‘clusters van bedrijven, kennisinstellingen en lokale overheden’. Inzendingen om voor dit predikaat in aanmerking te komen moesten niet alleen bestaan uit een ‘wensenlijstje’: het zou moeten gaan ‘om een consistent geheel van acties en initiatieven van alle betrokkenen’. Voorstellen worden erop getoetst of de acties ‘effectief en doelmatig’ zijn. Maar als je dat allemaal vooraf al kunt beoordelen, dan kan het niet meer gaan om iets echt nieuws. De outsiders en beginnelingen hebben niet de contacten, de ervaring en de kennis van de retoriek die nodig is om voorstellen te formuleren die kans maken gehonoreerd te worden.

Met zijn aandacht voor ‘clusters’, met name in het beleid van sleutelgebieden, heeft het Innovatieplatform laten zien dat het de gedachte heeft opgepikt dat voor innovatie samenwerking tussen bedrijven nodig is. Het lijkt echter een kwestie van de klok horen luiden maar niet weten waar de klepel hangt. Er is een uitgebreide literatuur over samenwerking en netwerken die laat zien dat samenwerking inderdaad nodig en nuttig, maar ook erg lastig is. Het is een kunst om samenwerking in goede banen te leiden, om de voordelen te realiseren en tegelijk de problemen van risico’s en ongelijke macht te beheersen. Dat is een van de redenen waarom bedrijven veelal terugvallen op integratie, in fusies en overnames, terwijl het beter zou zijn af-

stand te bewaren, in allianties. Er bestaat de neiging om bedrijven op een naïeve manier aan elkaar te koppelen zonder rekening te houden met de problemen, waardoor bedrijven, vooral de kleinere in relatie tot de grotere, van de regen in de drup kunnen geraken. Relaties worden ook niet pats boem aangegaan, maar zijn onderhevig aan ontwikkeling en verandering die moeilijk vooraf te ontwerpen en op grote afstand te beoordelen zijn. Ik denk dat het bouwen van clusters vanuit de centrale overheid een illusie is, omdat de mogelijkheden, het slagen en het falen te veel afhangen van specifieke, lokale omstandigheden. Voor lokale overheden liggen er wel mogelijkheden. Voor de centrale overheid ligt er hooguit een taak om lokale interventies mogelijk te maken en te faciliteren en wellicht om erop toe te zien dat deze niet leiden tot corruptie.

Als de overheid werkelijk ernst zou maken met samenwerking, zou zij ook maatregelen nemen om golven van fusies en overnames tegen te gaan in de vele gevallen waar fusie of overname slechter is dan het ontwikkelen van samenwerking in allianties. Daaraan zijn gevolgen voor *corporate governance* verbonden: hoe kunnen in directiekamers verkeerde motieven voor fusies en overnames worden tegengegaan, en wat is daarin de rol van commissarissen? Er zijn ook gevolgen aan verbonden voor mededingingsbeleid: wanneer is samenwerking tussen bedrijven niet goed en wanneer wel, vanuit het perspectief van innovatie?

Is er dan in dit vroege stadium van innovatie verder niets te doen, en doet het Innovatieplatform er niets zinvols? Toch wel. Een voorbeeld van een goed initiatief van het Innovatieplatform op dit punt is het programma 'Leren excelleren' (2006), bedoeld om 'meer ruimte te geven voor creatieve geesten en talentontwikkeling' en aan 'uitdagers'.² In dit programma worden vooral maatregelen ontwikkeld voor diverse lagen van het onderwijs. Hier doet zich overigens een behoorlijke dosis hypocrisie voor. Nadat men ondanks alle retoriek over de kenniseconomie onderwijs en onderzoek jarenlang heeft afgeknepen, speelt men nu mooi weer met mooie kreten over excelleren.

Een tweede voorbeeld is het programma 'Onconventionele financiering' (2005). De genoemde beoordelingsparadox van radicale innovaties leidt ertoe dat het moeilijk is om er financiering voor te vinden, ook in de vorm van durfkapitaal. Het is terecht dat aandacht wordt gegeven aan mogelijke nieuwe vormen van financiering, die onder andere gezocht worden in particuliere bijdragen, giften, filantropie en sponsoring, en in fiscale maatregelen om deze bijdragen te faciliteren of te belonen.

Minder belicht door het Innovatieplatform is het klassieke idee om ondernemerschap te bevorderen. Er is in het verleden de nodige aandacht aan besteed, maar ik denk dat er meer aan te doen is. Zoals gezegd vermeldt het Innovatieplatform de wil meer ruimte te geven aan 'uitdagers', maar dat vergeet verdere uitwer-

king. Een bekend punt is de versimpeling van regelgeving en het opruimen van toetredingsbarrières. Het Innovatieplatform noemt in dit verband, als onderdeel van het project 'Kennisinvesteringsagenda', de wens om te komen tot afstemming en integratie van beleid ten behoeve van het midden- en kleinbedrijf tussen verschillende departementen. Vooral het MKB heeft last van de complexiteit van slecht op elkaar afgestemde regelingen. Dat is een oud idee, maar daarom nog niet minder nuttig. Hier doet zich overigens ook een paradox voor. Het MKB is, om verschillende redenen, meer divers dan het grootbedrijf en de complexiteit van regelingen is deels het gevolg van het streven om in regelgeving met die diversiteit rekening te houden. Versimpeling van regelgeving geeft ook minder maatwerk. De vraag is of afstemming van beleid voor het MKB gaat lukken. Het zou niet de eerste poging zijn tot coördinatie tussen departementen die op een mislukking uitloopt.

Om ondernemerschap te stimuleren kan men ook denken aan bevordering van mobiliteit tussen verschillende banen, en vooral de mobiliteit van werknemerschap naar ondernemerschap, met fiscale en andere maatregelen. Onlangs werd bijvoorbeeld als maatregel voor bevordering van mobiliteit het idee gemeld om de overdrachtsbelasting bij verkoop van huizen te verminderen of af te schaffen. In zijn programma 'Internationale kenniswerkers' (2004) heeft het Innovatieplatform verstandige maatregelen voorgesteld om ob-

stakels voor de komst van kenniswerkers naar Nederland te versoepelen.

Hier ligt niet alleen een taak voor de overheid. Een bekende bron van innovatie is de spin-off van ondernemende mensen vanuit grote ondernemingen naar hun eigen onderneming, omdat radicaal nieuwe ideeën in de bestaande orde van het bedrijf geen ruimte kunnen krijgen. Het voordeel daarvan is dat het idee geboren is uit ervaring in een bedrijf en niet zomaar een verzinsel is. Bedrijven zouden dit kunnen zien als een kans, eerder dan als een blijk van gebrek aan loyaliteit of aanpassingsvermogen. Het bedrijf zou de spin-off kunnen faciliteren, bijvoorbeeld door de mogelijkheid te bieden van terugkeer bij mislukking (waarop de kans groot is, gezien de grote faalkans van radicale innovatieve ideeën), waarna de medewerker gelouterd door de ervaring zich met hernieuwde motivatie inzet voor het bedrijf.

Het bedrijf zou ook op kunnen treden als durfkapitaalverschaffer. Als vervolgens de uitvinding zich uitkristalliseert en beter beoordeelbaar wordt, kan het bedrijf vaststellen wat de uitvinding voorstelt en of deze wel of niet past in het bedrijf. Zo nee, dan verkoopt het bedrijf zijn aandeel. Zo ja, dan kan het de ondernemer uitnodigen de innovatie binnen het bedrijf verder te ontwikkelen, te commercialiseren en op te schalen, met de middelen die het bedrijf daarvoor heeft en die de zelfstandige ondernemer mist. Hier komt men tot een slimme koppeling van de sterke punten van zelfstandig

ondernemerschap en grote ondernemingen. Dit verschijnsel wordt wel *external corporate venturing* genoemd. Het is recent door sommige bedrijven onderkend (bijvoorbeeld Philips en DSM) en in gang gezet. Men zou dit uit het oogpunt van de kleinere, maar ideeënrijke ondernemer kunnen zien als een voorbeeld van sociale innovatie. Het is vast wel verder te bevorderen met fiscale maatregelen of maatregelen in pensioenregelingen, voor het bedrijf en de ondernemer.

De doorbraak van innovaties

In het volgende stadium, wanneer de uitvinding zich uitkristalliseert en duidelijker wordt wat haar technische en commerciële levensvatbaarheid is, verandert de situatie. Men kan dan beter op grond van beredeerde oordelen selecteren en subsidies toekennen. Hier doet zich weer een paradox voor. Juist omdat de innovatie nu beter te beoordelen is, is er meer ruimte voor kredieten van banken en kapitaal van investeerders, en is subsidie minder nodig.

Niettemin kan de overheid hier bijvoorbeeld de beschikbaarheid van durfkapitaal bevorderen. Bemoeienis van de overheid is ook vaak nodig om obstakels voor de innovatie te doorbreken. Er kunnen kinderziektes zijn die eerst overwonnen moeten worden. Het kan zijn dat de innovatie op grond van schaafeffecten pas concurrerend is bij groter volume. Het kan zijn dat bestaande infrastructuur of belangen de doorbraak tegenhouden. Dit kan het bereik van commerciële in-

vesteerders en financiers te boven gaan. Hier ligt een rol voor de overheid in het doorbreken van bestaande belangen, in de verschaffing van nieuwe of aangepaste infrastructuur, inclusief passend onderwijs, en in aanschafbeleid van de overheid zelf. Dit laatste geldt met name voor investeringen die te maken hebben met externe effecten van milieu, verkeer, veiligheid, ruimtelijke ordening, zorg en onderwijs en onderzoek, waar een klassieke taak voor de overheid ligt. Het Innovatieplatform besteedt wel enige aandacht aan de rol van overheidsinvesteringen, in het programma 'Overheid en innovatie' (2005), maar dit thema verdient meer aandacht in toekomstig beleid.

Denk bijvoorbeeld aan de mogelijkheden van waterstof als vervanging van benzine. Een dergelijke vervanging is pas mogelijk en rendabel bij grootscheepse verandering van de infrastructuur van raffinaderijen, pijpleidingen en benzinstations. Dat is niet zonder meer in het voordeel van oliemaatschappijen en men kan daar lijdelijk of actief verzet verwachten.

Iets vergelijkbaars geldt voor niet op olie maar op gewassen gebaseerde, biologisch afbreekbare plastics. Ook hier gaat het om vervanging van bestaande investeringen, infrastructuur, praktijken en belangen, deels ook weer van de (petro)chemische industrie. Men kan niet ontkennen dat de olie-industrie investeert in kennis, producten en processen op de gebieden van alternatieve energie en bio-plastics. Ik vermoed echter dat dit voornamelijk defensief is, om zich

een schijn van legitimatie te verschaffen en om zich in te dekken voor het geval er zich daar een doorbraak voordoet, zodat men dan niet achter het net vist, eerder dan dat men vol ijver die doorbraak probeert te forceren. Vooral hier heeft men de kracht en macht van een overheid en een parlement nodig om doorbraken mogelijk te maken.

Diffusie van innovaties

Innovatie geeft pas welvaart wanneer de resultaten breed worden verspreid (diffusie). Daar schort het vaak aan, vooral bij het midden- en kleinbedrijf. Er is daar weer een paradox. Vooral nieuwelingen en outsiders in het midden- en kleinbedrijf zijn vaak beter in radicale innovatie dan het grootbedrijf. Ze zitten minder gevangen in bestaande producten, belangen en denkwijzen en zijn sneller en wendbaarder. Het betreft echter misschien zo'n 10 tot 15 procent van het MKB. Het overgrote deel loopt achter in zowel de eigen innovatie als in de adoptie van elders ontwikkelde innovaties.

In het programma 'Innovatie en MKB' (2005) heeft het Innovatieplatform een maatregel genomen om het gebruik van kennis van kennisinstellingen door het MKB te bevorderen door middel van 'kennisvouchers' (van 7500 euro per stuk). Dat wordt als een succes gezien, afgemeten naar het overweldigende aantal aanvragen. Ik ben niet overtuigd.

Het is niet verbazingwekkend dat men iets pakt wat gratis is, maar is het ook effectief? Het grootste pro-

bleem is, naar mijn ervaring, dat de denkwerelden van (het grootste deel van) het MKB en kennisinstellingen (vooral universiteiten) sterk verschillen. Dat geldt niet voor de hoogopgeleide ondernemers die veelal hun onderneming vanuit universiteit of HBO gestart zijn. Elders in het MKB ligt een vrij diep probleem van 'absorptiecapaciteit'. Veel zelfstandige ondernemers hebben hun bedrijf vanuit de praktijk ontwikkeld en dat gaat gepaard met veel 'stilzwijgende' kennis, die impliciet blijft. Dit heeft voor- en nadelen. Een van de nadelen is dat stilzwijgende kennis vanzelfsprekend is en daardoor niet vatbaar is voor rationele kritiek. Daarvoor moet de kennis eerst expliciet gemaakt worden. Dat geeft schaalnadelen voor kennisoverdracht naar (dit soort) kleine bedrijven. Hier ligt een groter probleem dan in de kosten van kennisoverdracht. 7500 euro is snel opgesoupeerd, zonder veel effect, als het al weg is aan misverstanden voordat men werkelijk tot zaken kan komen.

Bijgevolg heeft men voor kennisoverdracht aan middelgrote en kleine bedrijven tussenpersonen nodig, om de vertaling naar de praktijk te maken en absorptiecapaciteit te creëren. Daarvoor is indertijd de Syntens organisatie (toen: Innovatiecentra) ingesteld. Toen later de vraag aan de orde kwam of die het niet zonder subsidie zouden kunnen doen, is terecht geconstateerd dat dit niet zou kunnen. Een slimme oplossing is een tijd geleden ook gevonden in het programma KIM (Kennisdragers In het MKB), waarin ken-

nis via mensen als kennisdragers, eerder dan via rapporten en handleidingen, in de praktijk gebracht wordt. Kennis wordt dan toegepast zonder eerst geëxpliciteerd en gecodeerd te hoeven worden. Syntens en KIM zijn voorbeelden van succesvol innovatiebeleid in het verleden.

Er zijn ook andere kanalen voor kennisoverdracht naar het midden- en kleinbedrijf. Sommige kleine en middelgrote bedrijven krijgen hun kennis vooral in de vorm van apparaten, instrumenten en materialen via de groothandel. Andere, met name producenten van apparaten en instrumenten, krijgen hun kennis vooral door samenwerking met grote bedrijven als klanten. Weer andere krijgen hun kennis via adviseurs bij banken, accountantskantoren en brancheorganisaties. Wellicht valt er nog iets te verbeteren aan het functioneren van deze kanalen voor dit doel.

En dan is er de kennisparadox, reeds eerder genoemd. Daar bedoelt men mee dat de kennis gecreëerd in wetenschappelijk onderzoek te weinig doorstroomt naar de praktijk. Zoals zojuist aangegeven is het voor het grootste deel van het midden- en kleinbedrijf een illusie te denken dat dit überhaupt zou kunnen. Wat betreft andere bedrijven, ook in het MKB, met een grotere absorptiecapaciteit, kwam men nogal eens tot het idee dat wetenschappelijk onderzoek geprogrammeerd zou moeten worden naar de behoeften van het bedrijfsleven. Nu is er in principe niets mis met contractonderzoek bij universiteiten,

mits dat bijdraagt aan kennis en inspiratie in onderzoek en onderwijs, maar dat moet niet ten koste gaan van het meer autonome wetenschappelijk onderzoek. In het programma ‘Dynamisering van de kennisketen’ (2004) heeft het Innovatieplatform het nog wel over ‘vraagarticulatie bij het bedrijfsleven’, maar dat idee lijkt toch gelukkig grotendeels verdwenen te zijn. Het (grote) bedrijfsleven is er in meerderheid zelf ook geen voorstander van. Men ziet daar heel goed dat daardoor de ganzen met gouden eieren geslacht zouden worden.

Er is echter wel degelijk een probleem. Hoewel men onderzoek niet moet programmeren naar gepercipieerde behoeften vanuit de praktijk, is het wel goed als onderzoek door ervaring in de praktijk geïnspireerd wordt, en als toepassers door betrokkenheid bij onderzoek hun ervaring en ideeën in kunnen brengen en de absorptiecapaciteit ontwikkelen die voor toepassing nodig is. Dit is evenwel niet een kwestie van programmering van onderzoek maar van inspiratie en mobiliteit van individuele onderzoekers en werknemers bij bedrijven. Met het Casimir-project uit het programma ‘Dynamisering van de kennisketen’ heeft het Innovatieplatform dat goed gezien. Het is gericht op vergroting van mobiliteit van mensen tussen wetenschap en praktijk.

Dat lijkt mij een goed idee. Maar helaas moeten we constateren dat de obstakels voor dat verkeer tussen universiteit en bedrijfsleven eerder toe- dan afgenomen zijn, zijnde het gevolg van een overigens begrijpe-

lijke en onvermijdelijke revolutie aan universiteiten, waardoor onderzoekers afgerekend worden op publicaties. Deze ontwikkeling is op zich niet slecht, maar heeft ook tot gevolg dat wetenschappers het zich minder kunnen permitteren om een tijdje de praktijk in te gaan, omdat het hen op achterstand zet in het opbouwen van publicaties, tenzij het bedrijfsleven condities schept voor publiceren.

Mensen in het bedrijfsleven krijgen nauwelijks de kans om zo nu en dan uit hun praktijk te stappen voor bezinning daarop, in de vorm van sabbaticals of in samenwerkingsprojecten met wetenschappers. Wellicht zou rondom universiteiten een soort van *third space* gecreëerd kunnen worden voor de ontmoeting tussen theorie en praktijk. Het bedrijfsleven moet daar dan ook het belang van zien en bereid zijn de ruimte, in tijd en geld, daarvoor te verschaffen. Misschien moeten publicaties ook een rol kunnen spelen in de beoordeling van mensen in bedrijven en moet omgekeerd toepassing van wetenschap meer erkenning krijgen in de beoordeling van wetenschappers. De beoordeling van wetenschappers alleen op aantallen publicaties in toptijdschriften is doorgeschoten, zoals ook de KNAW – evenals haar Vlaamse evenknie – onlangs heeft geconstateerd.

Evolutie en sociale innovatie

De hierboven besproken drieslag van uitvinding, doorbraak en diffusie lijkt wel wat op een evolutionai-

re benadering, met de drieslag van de creatie van variatie, selectie en transmissie. Het voordeel van een evolutionaire visie is dat men overstapt van de illusie dat de wereld gemaakt wordt op grond van het ontwerp van hogere machten, zoals managers en politici, die helderziend zijn en de wijsheid in pacht hebben, naar het inzicht dat vernieuwing ontstaat vanuit velerlei vaak beperkt gerichte en gefundeerde probeersels uit allerlei hoeken en gaten. Die worden onderworpen aan een selectieproces. Wat daarin succesvol is, moet vervolgens overgedragen worden.

Innovatiebeleid is dan niet gericht op het ontwerp van verandering, maar wel op het faciliteren van het proces van probeersels, het vorm geven aan het proces van selectie (marktwerking) – zonder pretentie zelf te kunnen kiezen – en het vorm geven aan de transmissie (bijvoorbeeld via onderwijs). Hierbij moet men wel oog houden voor de grote verschillen met de biologische evolutie. Zo is ontdekking weliswaar sterk onderworpen aan *trial and error*, maar zij is niet geheel blind, zoals in de biologie wel het geval is, in mutatie van genen en *cross-over* van chromosomen.³ Selectie vindt plaats in markten en instituties. Die zijn verre van perfect. Gevestigde partijen kunnen in staat zijn de selectieomgeving naar hun hand te zetten. De overheid moet erop toezien dat innovaties toegang krijgen.

Voor sociale innovatie kunnen we misschien dit uitgangspunt doordenken naar vormen van organisatie en markten. Is evolutie misschien een perspectief, niet

alleen voor innovatiebeleid, maar ook voor management en organisatie in bedrijven en instellingen? Een vraag die dan rijst, is bijvoorbeeld in hoeverre men bedrijfsprocessen kan sturen met meting, controle en protocollen. Wat als de politie afgerekend wordt op het aantal bekeuringen of arrestaties en daardoor ontmoedigd wordt om overtreding of misdrijf te voorkomen eerder dan te bestraffen? Enerzijds is meten weten, maar anderzijds is vooral een beroepspraktijk, zoals in zorg en onderwijs, te rijk, complex en veranderlijk om haar sluitend te kunnen vatten in protocollen en meting. Op grond waarvan zou een manager kunnen weten hoe het precies moet? In de praktijk van werk, vooral in de 'kenniseconomie', zal men af moeten wijken van protocollen en moeten improviseren, om aan die rijkdom en veranderlijkheid van de praktijk tegemoet te komen. Het is precies deze rijkdom en variatie die een bron vormen van innovatie én een reden waarom innovatie 'van onderop', vanuit de beroepspraktijk moet komen. De pretentie een praktijk volledig voor te kunnen schrijven helpt zowel kwaliteit als innovatie om zeep. Dit blijkt ook uit het feit dat werken volgens de regels een van de meest effectieve vormen van sabotage is.

De vraag is bijvoorbeeld in hoeverre de Diagnose Behandel Combinaties (DBC's) in het nieuwe zorgstelsel averechts kunnen werken. Wat moet een arts als het specifieke ziektebeeld van een specifieke patiënt vergeet dat hij verschillende diagnoses en behandelingen in

combinatie moet zien en verrichten, en als dit leidt tot een niet in enig pakket opgenomen, onvoorziene dubbele of meervoudige DBC? Wat als de arts daarvoor niet vergoed wordt en hij de diagnose en behandeling in stukjes moet knippen en voor elk onderdeel apart de patiënt terug moet laten komen? En dat in een tijd waarin we juist patiënten meer in een samenhang van onderdelen van lijf en geest willen zien?

De grootste uitdaging voor bedrijven en instellingen is om een efficiënt gebruik van bestaande middelen, inclusief kennis, te combineren met de ontwikkeling van nieuwe middelen en kennis. Het eerste is nodig voor overleving op korte termijn, het tweede voor overleving op lange termijn. Die combinatie vormt een paradoxale opdracht: de eisen voor het ene zitten de eisen voor het andere in de weg. Toch zijn er mogelijke oplossingen, binnen de organisatie of in samenwerking met anderen. We staan hier echter slechts aan het begin van nieuw inzicht, dat verder ontwikkeld moet worden.

Een misvatting die bij sociale innovatie ook de aandacht vraagt, is dat maximale flexibiliteit goed zou zijn voor innovatie. Dat is niet het geval. Om een hoge toegevoegde waarde te bereiken in een samenwerkingsverband gericht op innovatie, moet men investeringen doen die 'specifiek' zijn voor die relatie, dat wil zeggen alleen in die relatie van toepassing zijn. Dat kan bijvoorbeeld een investering zijn in wederzijds begrip, om het potentieel van nieuwe combinaties van ver-

schillende kennis te benutten, of in vertrouwen, nodig omdat door de onzekerheid van innovatie men niet alles sluitend met contracten kan regelen. Dergelijke investeringen doet men alleen voor relaties op wat langere termijn, waarin die investering terugverdiend kan worden. Juist in innovatie moeten relaties voldoende lang duren om investeringen ten behoeve van hoge toegevoegde waarde in die relatie uit te lokken. Aan de andere kant moeten relaties niet zo exclusief zijn en zo lang duren dat ze leiden tot rigiditeit en gebrek aan het inspelen op nieuwe behoeften en kansen. Het gaat om optimale, niet maximale flexibiliteit. Dit geldt ook voor arbeidsrelaties binnen bedrijven, eigendom van bedrijfsonderdelen, en allianties tussen bedrijven. Voorts kan puur individuele beloning de benodigde samenwerking ook in de weg zitten.

Samenwerking, vooral in innovatie, vereist vertrouwen, naast contracten, omdat juist daar de onzekerheid te groot is om strakke contracten op te stellen en om uitvoering betrouwbaar te meten. Vertrouwen vergt de kunst van geven en nemen en vereist dat men in staat is zich te verdiepen in de belangen en problemen van de ander. Goed onderhandelen is niet alles naar je toehalen en zo weinig mogelijk toegeven, maar zoeken naar manieren waarmee je problemen voor de ander kunt wegnemen of oplossen zonder dat dit je te veel kost. Als de ander dat ook doet, worden beiden er beter van. Dat is heel iets anders dan de retoriek die we elkaar aanpraten, van sturing op prikkels van alleen

winst en eigenbelang, ‘marketing warfare’ en het in fusies en overnames opvreten wat je maar kunt, voordat de ander jou opvreet.

Conclusie

Het Innovatieplatform heeft goede en minder goede dingen gedaan. Opvallend is vooral dat het kennelijk niet heeft kunnen of willen leren van inzichten in innovatie uit de literatuur, en ook niet van fouten in vroeger beleid. Het is pikant dat men in beleid voor de kenniseconomie geen kennis heeft genomen van kennis daarover (en dan het lef heeft om te klagen over de kennisparadox). Er is weinig systematiek en samenhang in de vele projecten. Vooral hier wreekt zich het gebrek aan gebruik van inzicht in verschillende stadia en niveaus van innovatie, en de verbindingen daartussen.

Het belangrijkste is wellicht dat het Innovatieplatform innovatie ‘op de agenda heeft gezet’, hoewel het misleidend is daarmee te suggereren dat er eerder geen aandacht voor was. De vraag is ook of er enige continuïteit van innovatiebeleid zal zijn. Of zal, zoals eerder in de geschiedenis, de aandacht wegvallen nu het met de economie weer beter gaat? Dat zou slecht zijn: beter geen beleid dan een beleid zonder enige continuïteit.

Een aantal programma’s van het Innovatieplatform is het waard voortgezet te worden. Zeker is het de moeite waard verder na te denken over betrekkelijk nieuwe onderwerpen als innovatie bij de overheid en sociale innovatie. Vooral deze laatste thema’s moeten

de Partij van de Arbeid evenals de vakbeweging toch aanspreken.

Acht aanbevelingen voor een beleidsagenda

Ik vat tot slot enkele eerder geponeerde meningen samen over hoe het nu verder moet. Innovatie is zeer belangrijk, maar wat zou een volgend kabinet, zeker met inbreng van de PVDA, vooral voor ogen moeten houden?

- Let op de betrokkenheid van de vakbeweging. De vakbeweging zou, alles afwegend, medestander van het stimuleren van innovatie moeten zijn, mede in verband met werkgelegenheidsaspecten en sociale innovatie, inclusief nieuwe vormen van organisatie, bij overheid en bedrijfsleven.
- Ook de banken hebben een rol als kapitaalverschaffer. Overheidsregulering voor banken als investeerders in radicale innovatie leidt te zeer tot behoudzucht, en dus tot onvoldoende investering. Het toetsingskader en -beleid van de overheid moet daarom worden veranderd.
- Overheden moeten hun eigen mogelijkheden niet onderschatten. Dit gebeurt nu te vaak, zeker op lokaal niveau. Ook de faciliterende rol die er voor de landelijke overheid is, komt onvoldoende uit de verf. Sturing van innovatie door de overheid moet zich echter niet richten op de keuze van ‘sleutelgebieden’, alsof alleen daar innovatie de moeite waard zou zijn. Innovatie kan overal plaatsvinden, vaak op

onverwachte plekken en manieren. De overheid kan de daarvoor relevante achterliggende processen bevorderen.

- Ook in de sfeer van flankerend beleid heeft de overheid nationaal een rol. Hier kunnen we voortborduren op de suggesties van het Innovatieplatform in het programma ‘Innovatieve kenniswerkers’ om obstakels voor de komst van kenniswerkers naar Nederland uit de weg te ruimen.
- Slimme combinaties van grote, bekende ondernemingen en vaak nog jonge, zeer innovatieve ondernemingen dienen te worden gestimuleerd. Hier kunnen bijvoorbeeld fiscale impulsen behulpzaam zijn.
- Samenwerking tussen bedrijven is van groot belang voor innovatie, maar men moet ervoor zorgen dat

deze niet ontaardt in gesloten clubs en toegankelijk blijft voor innovatieve buitenstaanders.

- Kennisoverdracht tussen het midden- en kleinbedrijf en het grootbedrijf, in beide richtingen, vindt wel plaats, maar niet voldoende. Deze kan worden aangewakkerd. Het MKB zelf, maar ook adviseurs als fiscalisten en accountants kunnen hier een goede rol vervullen, evenals brancheorganisaties.
- De uitwisseling tussen wetenschap en bedrijfsleven is van zeer groot belang, maar vindt onvoldoende plaats. Het Casimir-project van het Innovatieplatform signaleert dit terecht. Aanbevelingen op dit vlak moeten ter harte worden genomen. We moeten initiatieven ontwikkelen om een *third space* te creëren.

NOTEN

1 Website Innovatieplatform, september 2006.

2 Genoemd in het programma van de ‘Kennisinvesteringsagenda’, 2006.

3 Hoewel in recente literatuur ook in de biologie die blindheid betwijfeld wordt.

De kabinetten-Balkenende op interventiemissie

Paul Rusman

In vier jaar tijd zijn er drie parlementaire kabinetten-Balkenende geweest. Op het terrein van de buitenlandse politiek was de continuïteit ondanks de ongekende verbrokkeling en de nodige personele wisselingen echter redelijk groot. Het ministerschap van Buitenlandse Zaken werd van 22 juli 2002 tot 3 december 2003 bezet door Jaap de Hoop Scheffer (CDA, katholiek), oud-diplomaat en voormalig CDA-fractie-leider, die daarna doorschoof naar Brussel, waar hij secretaris-generaal van de NAVO werd.

Hij werd vervangen door Ben Bot (CDA, van huis uit katholiek), een zeer ervaren Buitenlandse Zaken-mandarijn in ruste. In zijn afscheidinterviews in 2002 had hij zich laten kennen als een realist die begreep dat Nederlands diplomatieke status door de recente troebelen in ons land was aangetast.¹ In de binnenlandse politiek kwam deze minister met de scherpe tong wel eens over als *Kamer-basher*, zoals in zijn misprijzende uitlatingen over het parlement ter gelegenheid van het uit die hoek afkomstige grondwetreferendum ('als het wordt verworpen schoppen we het terug naar de Kamer, het is tenslotte hun baby').

Defensie werd, na het aftreden van minister Benk Korthals (ex-Justitie onder Paars II) wegens de conclusies van de parlementaire enquêtecommissie bouwnijverheid, vanaf 22 december 2002 geleid door Korthals' staatssecretaris Henk Kamp (VVD). Deze hoekige, kortregelige politicus, schijnbaar het tegenbeeld van de suave De Hoop Scheffer, verzond de boodschap dat Defensie met een ander instrument dan de kaasschaaf moest worden bewerkt en nam daarmee definitief afscheid van de Koude Oorlog. Ook hij trad de Tweede Kamer niet altijd welwillend tegemoet en liet regelmatig het machtswoord vallen.

De portefeuille voor Ontwikkelingssamenwerking werd al die tijd beheerd door Agnes van Ardenne (CDA, katholiek), een politica met een achtergrond op buitenlandspolitiek terrein.

De premier ten slotte, Jan Peter Balkenende (CDA, protestants), was alleen al een zelfstandige speler in de Europapolitiek door zijn lidmaatschap van de Europese Raad. Hij was primair aanspreekpunt van wereldleiders als George W. Bush, Gerhard Schröder, Angela Merkel, Tony Blair en Jacques Chirac, die constitutioneel anders dan hijzelf geheel of ten dele

eerstverantwoordelijk zijn voor de buitenlandse politiek. Hij was, via zijn voorzitterschap van de onderraden van de ministerraad en als bewaker van de eenheid van het regeringsbeleid en de raadsagenda, potentieel de draaischijf van het buitenlands beleid. Een enigmatische man, in elk geval iemand die we na persoonlijkheden als Lubbers en Kok niet meer gewend waren. Na zijn quasi-presidentiële voorgangers leek hij weer de primus inter pares te willen zijn, die van zijn ministers zoveel innerlijke sturing verwachtte dat de coördinatie op een lager pitje kon. In de Europese Unie zette hij zichzelf meteen neer als een man die zijn pijnpunten prettig bot communiceerde, in het Oval Office was zijn rol meer die van de empathische luisteraar.²

Het is ondoenlijk en weinig relevant om het kabinet-Balkenende een rapportcijfer te geven op grond van zijn totale buitenlandse politiek. Dan zou ook de vraag rijzen wat men nu eigenlijk wilde meten. Het kabinet regeerde in een turbulente buitenlandspolitieke omgeving en omdat deze turbulentie vooral veiligheidspolitiek van aard was, is deze bijdrage tot dit aspect beperkt. We beschrijven de interventieoperaties in het kader van de *War on Terror*, die een hoofdbestanddeel van die politiek uitmaken. In een korte epiloog wordt getracht een verklaring te geven voor het kabinetsbeleid en staan we stil bij de vraag of er een lijn valt te trekken naar de toekomst.

Het buitenlands beleid in de regeringscoalities

Inhoudelijk was de buitenlandspolitieke continuïteit tussen de kabinetten-Balkenende groter dan op grond van de wisselende samenstelling ervan te verwachten zou zijn. In het ultrakorte *Strategisch akkoord* van het eerste kabinet-Balkenende van 3 juli 2002 wordt het ambitieniveau van vier tot drie vredesoperaties verlaagd en worden de krijgsmachtdelen meer geïntegreerd. Er wordt gekozen voor een Europees veiligheidsbeleid (een CDA-punt), terwijl de NAVO hoeksteen van de veiligheid blijft (het VVD-contrapunt).

Ontwikkelingssamenwerking blijft op 0,8 procent van het bruto nationaal produkt (CDA), maar er wordt meer gelet op de effectiviteit van de uitgaven (een LPF-idee) en het instrument van markttoegang wordt beklemtoond (een VVD-stokpaardje, de LPF heeft hiermee weinig op). Ook wordt ontwikkelingssamenwerking meer geïntegreerd in het totale buitenlandse beleid. Kort voor Bush' bekering door Colin Powell tot de Verenigde Naties als hoofdspeler in zijn Irakbeleid zegt het akkoord terughoudend: in de strijd tegen het internationaal terrorisme is Nederland een betrouwbare partner (VVD-punt), waarbij altijd zorgvuldig alle beschikbare pressiemiddelen zullen worden afgewogen (CDA-vluchtheuvel).³

In het *Hoofdlijnenakkoord* voor het tweede kabinet-Balkenende van 16 mei 2003 blijken de verschuivingen gering. Een effectief Europees veiligheids- en defensiebeleid moet (CDA), maar tegelijkertijd moet de transat-

lantische relatie worden verstevigd (vvd). Ook nu ligt de nadruk op geïntegreerde besluitvorming voor het veiligheids- en buitenlandbeleid. De OESO moet worden bewerkt om vredesoperaties en klimaatbeleid in ontwikkelingslanden te herdefiniëren als hulp, opdat ook langs die weg de lasten worden verlaagd (een actie die niet geheel zal slagen). Over de voorbije oorlog in Irak (op dat moment binnen de NAVO zeer controversieel) geen woord. Het is zichtbaar dat de vvd in dit kabinet relatief meer gewicht heeft, maar de verschuivingen zijn meer vorm dan vent. De invloed van de nieuwe coalitiepartner D66 is vooral terug te vinden in de relatief bevlogen passages over Europa.⁴

De regeerakkoorden braken met de traditie van vuistdikke bijbels die men als bewindsman bij meningsverschillen op zak diende te hebben. Maar ook in de mini-uitvoering van Balkenende was de boodschap duidelijk: we volgen de beproefde Nederlandse buitenlandse politiek met een evolutie langs lijnen der geleidelijkheid en bekijken wat verder ter tafel komt.

De invloed van LPF en D66 op het buitenlandbeleid minus Europa was gering, in de eerste plaats omdat zij geen bewindslieden voor de buitenlandddriehoek hadden geleverd. De LPF steunde de kabinetsbeslissingen over de aanschaf van de Joint Strike Fighter (JSF), hoewel haar naamgever zich bij leven had uitgesproken tegen dit symbool van de bewapeningspolitiek. In de beslissingen over deelname, in welke vorm ook, aan het Amerikaanse Irakbeleid kon de LPF na 22 oktober 2002

geen rol meer spelen. Inzake Uruzgan was haar standpunt: eigenlijk hebben we te weinig troepen, maar alla. De fractie van D66 stelde een van haar meest memorabele daden op buitenlands terrein door in de aanloop naar de beslissing inzake Uruzgan op een vroeg moment in de besluitvorming af te haken, waardoor het kabinet al in februari 2006 bijna ten val kwam.

Ondanks het Spartaans dunne regeerakkoord voer dit kabinet niet op de automatische piloot en had het dit zelfs niet gekund als het had gewild. Het internationaal terrorisme en de reactie daarop doordrongen het gehele spectrum van politieke besluitvorming en grote delen van de wereld waren instabieler dan ze in decennia waren geweest. Zelfs de *Zone of Peace* Europa werd in een legitimiteitscrisis gestort. Al leidden al deze crises voorlopig niet tot het opblazen van de multilaterale kaders, zij stelden de westelijke wereld op een groot aantal fronten simultaan op de proef.

Interventiemissies en krijgsmachttaken

Na de Koude Oorlog is Nederland zich snel gaan oriënteren op nieuwe taken voor de krijgsmacht. Het leek destijds duidelijk dat interventiemissies de hoofdmoot zouden uitmaken van het takenpakket, terwijl de verdedigingstaak naar de achtergrond zou verdwijnen. Gezien zijn historie van machtspolitieke afzijdigheid kon Nederland ook weinig anders dan kiezen tussen een verschrompeling van de defensie-inspanning en een omschakeling op nieuwe taken. Voor beide was een

stilzwijgende consensus haalbaar, op voorwaarde dat er een vredesdividend kon worden geïncasseerd en de dienstplicht kon worden afgeschaft. Een bijkomende paradox was dat Nederland de optie om de defensie-inspanning weer te laten versloffen, zoals het in de jaren zestig had gedaan, eigenlijk niet meer bezat. Tijdens de Koude Oorlog was die inspanning immers complementair aan de Amerikaanse nucleaire afschrikking, terwijl op de eisen van een op eigen benen staande interventiemacht niet kon worden afgedongen.

Ook was van vitaal belang dat de Verenigde Staten na 1990 werden beschouwd als de goedaardige hegemoon met een onmisbare sleutelrol in het internationale statensysteem. Nederland had de politiek om de weinige invloed die het had ten volle aan te wenden om de Verenigde Staten in die rol te houden. Achteraf kunnen we stellen dat Nederland nauwelijks een alternatief had voor de grootscheepse transformatie van de krijgsmacht van de afgelopen vijftien jaar. De defensie-inspanning na 1990 kan worden beschreven als de geschiedenis van de afbraak van de traditionele structuren die de transformatie in de weg stonden. Daarbij lijkt men intussen op de harde kern te zijn gestoten, gezien de weerstand van resterende structuren uit de Koude Oorlog zoals de nogal secundaire marinetaak. De interventiemissie raakte op de voorgrond en verdrog de algemene verdedigingstaak.

Onder Balkenende is de langzame en onontkoombare omvorming van de strijdkrachten weer een stap

verder gekomen met voortgezette ontschotting tussen de krijgsmachtdelen; afbraak van de autonomie van de krijgsmachtdelen en concentratie van de militaire commandovoering in één hand; afstoten van marginale taken zoals de Marine Luchtvaartdienst; en het steeds meer loslaten van de vaste sleutel voor verdeling van de defensiebegroting tussen de krijgsmachtdelen. Minister Kamp speelde hierbij een prominente rol als bewindsman die het aandurfde gevestigde belangen voor het hoofd te stoten. Een kenmerk van het kabinetsbeleid is voorts de toegenomen coördinatie en op onderdelen zelfs samensmelting van ontwikkelings-, defensie- en veiligheids- en buitenlandspolitieke activiteiten.

Verdediging op afstand

Het perspectief van waaruit de verdedigingstaken transformeren tot interventietaken verschuift steeds meer van belangeloze vredeshandhaving naar verdediging-op-afstand van Nederlandse belangen en waarden. Hiermee ging een verschuiving gepaard van Nederlandse deelname aan VN- naar NAVO-operaties. In 2005 lichtte de regering op verzoek van de Tweede Kamer de criteria bij interventiebesluiten toe. Tot de door het kabinet genoemde motieven om in te stemmen met een verzoek tot het verrichten van interventietaken behoorden

- specifieke steun voor veiligheidsbehoeften in verband met de Nederlandse ontwikkelingsinspanning

- operationele medezeggenschap van Nederland bij de besluitvorming
- voorkomen van terrorisme als gevolg van staatsfalen
- geografische nabijheid
- politieke, meer dan volkenrechtelijke, legitimiteit
- interventie bij voorkeur in multilaterale verbanden; het belang van de relatie met de vs kan ook zwaar meewegen
- vermijden van Nederlandse slachtoffers door concentratie op kapitaalintensieve conflictmiddelen, het aanvaarden van interventietaken in de luwte en een interventiepraktijk waarin een goed contact met de bevolking van het ontvangende land belangrijk is.⁵

De laatste vier aandachtspunten leiden ertoe dat interventies in VN-verband worden gemeden. Nederland is nu 78ste op de lijst van bijdragers VN-operaties, maar derde op de lijst van NAVO-interventielanden. De politieke legitimiteit van de strategie van verdediging-op-afstand is nog steeds gebaseerd op humanitaire principes en mensenrechten. Bij de binnenlandse component van de veiligheidsstrategie, met name in de beveiliging, ordehandhaving, opsporing en straftoemeting, ligt de nadruk eveneens op gedragsverandering door normering, minder op sociale integratie. Premier Balkenendes waarden-en-normenretoriek sluit hierop aan, maar is in de buitenlandse politiek niet het uitgangspunt geworden voor een debat over beginselen.

Een gemiste kans? Er kan worden geargumenteed dat in een geglobaliseerde wereld, meer dan in de door nationale belangen geregeerde omgeving van de interstatelijke samenleving, normen en waarden een rol zullen spelen in de opstelling naar buiten.⁶ Ook hier zullen regeringen steeds minder kunnen ontkomen aan het spelen van een voortrekkersrol in het openbare debat.

Verdediging-op-afstand door ontwikkelingssamenwerking

Volgens de *Commitment to Development Index 2006*, gepubliceerd door het Center for Global Development, doet Nederland van de rijkste 21 landen het meest aan ontwikkelingssamenwerking. Ook in 2004 was Nederland nummer één. De index geeft een gewogen gemiddelde weer van een score op zeven beleidsterreinen: hulp, handel, investeringen, migratie, milieu, veiligheid en technologie. Het gaat dus niet alleen om de relatieve hulpbedragen, maar ook om aspecten als het gunnen van markttoegang en de kwaliteit van de hulp. Het kabinet heeft inderdaad de 0,8 procentnorm voor de ontwikkelingssamenwerking gehandhaafd. Wel was onder Balkenende een verschuiving waarneembaar in de uitgaven van rechtstreekse hulp naar medefinanciering, dus meer sturing op afstand. Andere kenmerken zijn een grotere rol van particuliere bedrijven en het vasthouden aan het thema *governance* uit de periode-Kok, waarin de eigen verantwoordelijkheid van de ontvanger vooropstaat. En dan is er nog de aanwending van ontwikkelingsgelden voor veilig-

heidsdoeleinden en terrorismebestrijding, een verschuiving die ook op EU-niveau te constateren valt.⁷

Het kabinet staat niet alleen. Er zijn aanwijzingen dat in de Nederlandse openbare mening parallel met de opkomst van Fortuyn – en dus voor de moord op Van Gogh – al een verzakelijking was te constateren, die zich ook onder het publiek voordeed. Zo onderschreef 33 procent van de ondervraagden in 2004 de stelling dat Nederland zich minder moest bezighouden met de problemen van andere landen, een forse stijging van 8 procentpunten ten opzichte van het jaar daarvoor.⁸

Buitenlandisering van het binnenlands beleid

Bekend is sinds jaar en dag de ‘binnenlandisering’ van het buitenlands beleid, de door realisten betreunde invloed van nationale binnenlandse politieke belangen en debatten op de buitenlandse politiek. Daarnaast ontstaat echter een nieuwe spanning met potentieel grotere gevolgen: de afgelopen jaren kan een duidelijke tendens tot ‘buitenlandisering’ van het binnenlands beleid worden waargenomen. Dit is niet alleen zichtbaar bij onderwerpen als belastingconcurrentie binnen de Europese Unie, maar ook bij de veiligheidsstrategie. Men wapent zich bijvoorbeeld met een aanscherping van de strafwetgeving tegen de dreiging van een heterogene en diffuse potentiële vijand zoals bijvoorbeeld de salafisten uit Pakistan en het Arabisch schiereiland, die volgens de AIVD westerse moslims willen

‘herislamiseren’ vanuit extreem-puriteins, intolerante en sterk anti-westerse denkkaders.⁹

Ook de deelname aan de oorlog tegen terreur is een voorbeeld van ‘buitenlandisering’. De keuzevrijheid van de Nederlandse regering is, onder meer door de bondgenootschappelijke veiligheidsstrategie, beperkt. De binnenlandisering placht in het verleden te leiden tot in harde, schavende politieke dialogen tot stand gekomen compromissen die een afspiegeling waren van de blootgelegde gevoelens onder de bevolking. Nu lijkt het anders te liggen. De gevoelens van parlement en publiek worden ontzien, maar van een spannende politieke discussie is weinig sprake meer. De regering kan kiezen voor de meest risicovolle taken en voor Afghaanse in plaats van Iraakse operaties, zoals het kabinet-Balkenende doet als de grond in Irak te heet onder de voeten wordt, maar niet tegen uitzendingen. En zij heeft ook geen verweer meer als de Afghaanse situatie dan vervolgens verslechtert. Door de buitenlandisering zou men intern een verandering in normbesef, houdingen, interventiebereidheid, kortom de kleuren van de politieke cultuur moeten kunnen waarnemen.

Atlantische banden

Welke elementen zijn constant gebleven? In de eerste plaats de Atlantische band. Zoals minister De Hoop Scheffer stelde: ‘Een deel van de Amerikaanse regering dreigt zich af te keren van het multilaterale systeem. Vooral de neoconservatieven hebben de neiging te zeg-

gen: wij zijn zo machtig, wij hebben daar niets meer mee te maken. Maar het is volgens mij in het belang van een stabiele wereldorde dat de Verenigde Staten volop gecommitteerd blijven aan het multilaterale systeem. Ik denk aan het probleem van de mogelijke verspreiding van massavernietigingswapens in combinatie met kernwapens. Als er zich wat dat betreft gaten voordoen, moet je als internationale gemeenschap bereid zijn die samen te dichten. Ik vind het onze taak als Europa de Amerikanen wat dat betreft bij de les te houden.’

Het klinkt als een gedempte noodkreet en dat is het ook: al sinds Kosovo is er een breed gevoel in de Verenigde Staten dat Europa's strategische afhankelijkheid van Amerika niet meer verdedigbaar of zelfs maar houdbaar is.¹⁰ Een tweede constante is de in Nederland gevoelde noodzaak om vast te houden aan een consensus over buitenlandspolitieke, zeker veiligheidspolitieke, besluiten. Dat wil niet zeggen dat op onderdelen niet forse meningsverschillen mogen heersen, als deze maar de potentie hebben om tot een nieuwe consensus te leiden.

Interventie in moslimlanden

Zeer laat in de vorige eeuw maakte interventie in dienst van dringende humanitaire belangen een *come-back*, maar veel landen zien interventie nog steeds niet als een menslievende praktijk. Voor veel ‘boze Egyptenaren, Jordaniërs, Palestijnen en Marokkanen’ is niet

11 september, maar 7 oktober 2001 een cruciale datum, het begin van de Amerikaanse aanval op de Afghaanse Taliban. Zij zien die actie als ‘een schakel in een lange keten van westelijke bevoogding en bemoeizucht’.¹¹ Er zijn nog diepere lagen. Irakese en Afghaanse opstandelingen vallen vaak terug op islamteksten en aansporingen van imams om het geweer op te nemen. Daaronder weer liggen de meer politieke wortels van hun verzet tegen interventie. Het eigen grondgebied moet worden gezuiverd van indringers. Ook het zelfmoordterrorisme, dat zich zeker niet beperkt tot de moslimwereld, is volgens recent onderzoek bijna altijd ingegeven door de wens die zuivering door te voeren.¹² Al-Qaeda heeft zich expliciet op dit motief beroepen als rechtvaardiging voor de aanvallen van 11 september.

In Nederland is na het einde van de Koude Oorlog een interventiecultuur ontstaan. Je hebt vredesmissies, interpositiemissies en *safe havens*, tot en met de ‘afdwingings’-missies in het meer pittige deel van het geweldspectrum. Regeerakkoorden bevatten tegenwoordig een taakstellend ‘ambitieniveau’. En aan mogelijke bestemmingen heerst voorlopig geen gebrek. Bijna zou men vergeten dat interventies – in de brede betekenis – altijd ergens inbreuk op maken. Om te slagen moeten ze aan strenge eisen voldoen. De neoconservatieven in Washington die de invasie van Irak bedachten, voorzagen hossende massa's op een langdurige Dolle Dinsdag. In werkelijkheid deed de campagne in Irak de opstand oplaaien in plaats van hem te dempen.

Niet alleen roepen interventies legitimiteitsvragen op, er zijn ook aanzienlijke risico's aan verbonden.

Wat ging er fout in Irak? Volgens Douglas McGregor van de National Defense University moesten de Verenigde Staten zo snel mogelijk de elementen die tegen de nieuwe orde waren uitschakelen, orde en recht herstellen, de essentiële infrastructuur repareren en een nieuwe interimregering van plaatselijke politici vormen.¹³ Het zou echter op al die fronten misgaan. Volgens Ahmed Hashim, hoogleraar aan het U.S. Navy War College, was het Amerikaanse leger te veel gericht op het voeren en winnen van een reguliere conventionele oorlog en kon het mentaal de draai niet maken naar de 'kleine oorlog' tegen de opstandelingen. Hierdoor vervreemde het zich in hoog tempo van de bevolking, die bovendien al gauw werd vervuld van wantrouwen en minachting toen het herstel van het democratisch bestuur en de basisvoorzieningen uitbleef.

Tot slot werd de soennitische minderheid, waarop het regime van Saddam Hoessein had geleund, door de Amerikanen slecht behandeld. Dit zag deze bevolkingsgroep als een weloverwogen stap naar het weg nemen van privileges en volledige marginalisering, waarop zij gewelddadig reageerde. De sjiiitische moslims, van hun kant, geloofden niet in de Amerikaanse beloften voor democratie en herinnerden zich vooral het Amerikaanse verraad van 1991, toen George Bush sr. ze had laten aflachten na ze tot een opstand te hebben

aangetzet. De door de Verenigde Staten ingevlogen exil-leiders waren onaanvaardbaar als overgangsregering en de reactionaire sjiiitische geestelijkheid kon het democratiseringsproces in gijzeling houden.¹⁴ Alles wat mis kon gaan, ging dus mis, niet in de laatste plaats door Amerikaans falen.

Dit maakte de taken die Nederland zou krijgen in een vredesmacht potentieel zeer gevaarlijk. Nederland heeft zich traditioneel ingedekt tegen dit soort risico's, allereerst door te kiezen voor de regel: niet meevechten, wel 'peacekeeping', varen en vliegen. In de tweede plaats koos het doorgaans een plaats in de luwte. In Irak wilde Nederland wel in het verhoudingsgewijs rustige zuiden opereren, en dan onder commando en bescherming van het Britse leger; in Afghanistan begon het met de deelname aan een provinciaal reconstructieteam in het rustige noorden, waar de regering van Hamid Karzai zijn machtsbasis heeft. Ten derde legt men operationeel de nadruk op voorzichtig en humaan optreden, waardoor men de bevolking niet van zich vervreemdt en de tolerantie van het thuisfront voor dodelijke slachtoffers (het de in de pers steeds opduikende beeld van de 'lijkenzakken') ontziet. Nederlandse piloten in Afghanistan schoten liever niet op gronddoelen, omdat de kans bestond dat daarmee burgers werden geraakt. De F-16's vlogen waar nodig dreigend over, maar wierpen bij voorkeur geen bommen af. In Bosnië, Kosovo en Zuid-Irak probeerde de landmacht relatief licht gewapend en

gepantserd te patrouilleren en contacten te leggen. Dit bevorderde niet alleen de acceptatie onder de plaatselijke bevolking, maar men kwam zo ook gemakkelijker aan informatie over ophanden zijnde aanslagen.

Het Nederlandse ontwijkgedrag wordt niet verklaard door de slachtofferhypothese, die zegt dat het thuispubliek geen dodelijke slachtoffers duldt. Zeker na de omschakeling op een vrijwilligersleger is voor de publieke acceptatie het accent verschoven naar de legitimiteit van het optreden. De gebeurtenissen rond de val van Srebrenica in 1995 hebben deze ontwikkeling maar tijdelijk onderbroken. De verklaring voor de Nederlandse terughoudendheid ligt waarschijnlijk eerder in een combinatie van de vrees (ook bij het publiek) dat Nederland wordt betrokken in situaties waarop het geen greep heeft, het stelsel van parlementaire coalitiekabinetten, die bij interne onenigheid nu eenmaal sneller ten val komen, en de traditionele hang naar neutraliteit en afzijdigheid en de afkeer van oorlog, die zowel uit deze omstandigheden voortvloeit als hun uitwerking versterkt.

De houding van het publiek is het best te kenschetsen als voorzichtig, zoals naar voren komt in opinieonderzoek. Kort voor het uitbreken van de Irakoorlog vond bijvoorbeeld een meerderheid dat de Nederlandse troepen in Afghanistan zouden moeten worden teruggetrokken als er ernstige aanslagen zouden komen als gevolg van de Irakoorlog.¹⁵ De bevolking had

duidelijk geen zin in guerrillaoorlogvoering. Met dat gegeven had elke Nederlandse regering te werken.

Groeiende betrokkenheid in Afghanistan

De Afgaanse interventie had een stevige wettelijke basis. De Verenigde Naties erkenden het recht op zelfverdediging, vastgelegd in artikel 51 van het VN-Handvest, waarop de Verenigde Staten de interventieactie *Enduring Freedom* van oktober 2001 baseerden en er is geen twijfel aan dat de NAVO-troepen er zijn op uitnodiging van de wettelijke Afgaanse regering. De Afghanen vormden na het Amerikaanse succes in de oorlog op VN-initiatief een constitutieve vergadering in Bonn. Die gaf de Veiligheidsraad het mandaat voor een veiligheidsmacht, die werd opgericht onder resolutie 1386. De *International Security Assistance Force* (ISAF) kreeg de bevoegdheid alle noodzakelijke maatregelen te treffen om te garanderen dat de nieuwe interim-regering van Afghanistan, die op 22 december 2001 in Kabul was gevormd, in een veilige omgeving kon werken. De VN-resolutie van 13 oktober 2003 breidde die taak uit tot andere delen van Afghanistan. De overgangsregering-Karzai kreeg in december 2004 een kiezersmandaat, nadat Karzai zelf in oktober 2004 tot president was gekozen.

ISAF opereerde naast de door de Amerikanen gedomineerde operatie *Enduring Freedom*, uitgevoerd door 11 500 militairen, onder wie 8500 Amerikaanse, van de *Coalition Joint Task Force* (CJTF). Deze laatste voerde

het offensief uit tegen de Taliban en Al-Qaeda. De Verenigde Staten wilden vanaf het begin niet met troepen deelnemen aan de wederopbouw van Afghanistan, dat mocht ISAF gaan doen. ISAF had dus geen offensieve taak, maar mocht zich wel verdedigen, assisteerde bij de training van leger en politie en gaf geniesteun bij het herstel van wegen en bruggen. Nederland nam vanaf begin 2002 deel aan ISAF met 200 man, die in drie districten van Kabul opereerden. Al snel bleek dat men zich niet gemakkelijk uit de Afghaanse operatie kon terugtrekken. Eind juni 2002 werd de missie, die eerst tot 21 juli zou duren, met een halfjaar verlengd. Men kan de Afghaanse overgangsregering, die in juni 2002 wordt verwacht, toch niet laten zakken, meende minister De Hoop Scheffer.

Maar bijna tegelijkertijd maakte de Duitse defensie-minister Peter Struck, daarbij voor zijn beurt sprekend, bekend dat Nederland en Duitsland samen zes maanden het bevel zouden gaan voeren over ISAF na de verwachte verlenging van het ISAF-mandaat in januari 2003. Dat besluit was in Den Haag nog niet gevallen. Nederland had er geen geld voor en wilde in Afghanistan eigenlijk afbouwen, vanwege de hoge kosten en om het regeerakkoord uit te voeren waarin stond dat het zou teruggaan naar drie in plaats van vier gelijktijdige vredesoperaties.¹⁶ Ook hier verminderde de Nederlandse speelruimte. Duitsland wilde de verhouding met de Amerikanen verbeteren na zijn verzet tegen militair ingrijpen in Irak, en wilde nu langer in

Afghanistan blijven. Het had daar 1200 soldaten, nauwelijks minder dan de Britten, en was logischerwijs aan de beurt voor het roulerend commando van de operatie. Nederland exploiteerde samen met Duitsland een legerkorps hoofdkwartier sinds het zijn leger tot onder korpsgrootte had ingekrompen en kon nu moeilijk tegen de wens van Struck ingaan om dat hoofdkwartier voor dit doel te gebruiken.

Washington wilde bovendien een uitbreiding van het mandaat van ISAF met taken buiten Kabul, maar de twintig ISAF-leveranciers, onder wie Nederland, reageerden daar negatief op. In september begonnen de Verenigde Staten druk uit te oefenen op De Hoop Scheffer, die, inmiddels demissionair, Powell in Washington moest antwoorden dat in Den Haag 'nog geen begin van politieke besluitvorming' had plaatsgevonden over de ISAF-commandovoering.¹⁷ Pas op 10 oktober 2002 hakten Balkenende en Schröder in Berlijn de knoop door. Het kabinet werd voor een fait accompli gesteld, want nog diezelfde week viel het. Nederland en Duitsland hielden vast aan hun eis dat de ISAF-taak tot Kabul beperkt zou blijven. Op dat moment was de hoop nog dat de Nederlandse bijdrage aan ISAF beperkt zou blijven tot één periode. Nederland en Duitsland wilden aan hun internationale plicht voldoen nu de sfeer nog goed was en het mandaat overzichtelijk.¹⁸ Eind november ging de Tweede Kamer akkoord met de commandovoering, die 400 man en 65 miljoen euro extra ging kosten, op

voorwaarde dat dit ook de laatste periode zou zijn voor Nederland.

Naast de grondtroepen voor ISAF had Nederland vanaf oktober 2002 zes F-16's gestationeerd op Ganci Airbase bij Manas International Airport in Bisjkek, Kirgizië, waar ze samen met Deense en Noorse F-16's een squadron vormden. Het kabinet verlengde de verblijfsduur in februari tot een jaar. In augustus 2003 bombardeerden ze met precisiegeleide bommen een concentratie Taliban, van wie ze er veertig doodden.¹⁹ De F-16's werden teruggetrokken in april 2003, maar in september 2004 kwamen er vier terug voor een verblijf van enige maanden om de presidentsverkiezingen in Afghanistan te beveiligen, en op 1 april 2005 kwamen ze opnieuw terug en bij het Uruzgan-besluit van december 2005 waren andermaal zes F-16's en zes Apaches inbegrepen.

In de zomer van 2003 naderde het einde van Nederlands betrokkenheid bij ISAF. Het werd steeds duidelijker dat de veiligheidssituatie in Afghanistan verslechterde, maar de troepenleveranciers voor ISAF wilden nog steeds niet buiten Kabul opereren. ISAF-commandant Norbert van Heyst pleitte voor een tussenoplossing: het opzetten van provinciale opbouwteams (*Provincial Reconstruction Teams*, PRT's) naar Amerikaans voorbeeld. Dit waren vrij kleine militair-civiele eenheden die in de provinciehoofdsteden de openbare orde hielpen handhaven en allerlei opbouwend werk deden.²⁰ Duitsland stond wegens Irak bij Amerika in

het krijt, en wilde meer troepen leveren als er maar een ruimer ISAF-mandaat kwam. Dat gebeurde in oktober 2003.

In die tijd bezochten De Hoop Scheffer en Balkenende het Witte Huis, waar de eerste op gesprek was voor zijn benoeming als secretaris-generaal van de NAVO. Deze benoeming kan worden gezien als een beloning van Nederland voor bewezen diensten. Het betekende natuurlijk tevens dat Nederland de taak in Afghanistan niet zou laten schieten. Op 2 december trad de bewindsman af om zich aan zijn nieuwe taak te gaan wijden. Die werd steeds belangrijker in Afghanistan. De NAVO had in augustus 2003 de ISAF-leiding van Nederland en Duitsland overgenomen, maar kampte met grote tekorten, vooral in helikopters en manschappen. Scheidend secretaris-generaal Geroge Robertson vroeg staande de NAVO-vergadering van 1 december om extra bijdragen en minister Kamp bood zonder ruggespraak met Den Haag vier Apaches met 60 tot 100 man ondersteuning aan, in de hoop ook bij de anderen spontane aanbiedingen los te maken.²¹ Het kabinet maakte er op 30 januari 2004 zes Apaches en 135 man van, voor een halfjaar. Uiteindelijk werden deze Apaches op 1 april 2005 teruggetrokken, maar volgens de commandant van ISAF was al weer toegezegd dat ze in oktober 2005 zouden terugkeren.²²

Met De Hoop Scheffer als secretaris-generaal van de NAVO was afzijdig blijven van Afghanistan geen optie meer. De Verenigde Staten wilden wegens de proble-

men in Irak alle Afghanistanoperaties aan de NAVO overdoen. Maar zelfs het geheel van de ISAF-taken ging het bondgenootschap al te ver. Op de NAVO-top in Istanbul van 28-29 juni 2004 werd besloten dat ISAF vijf (van de ruwweg twintig geplande) *Provincial Reconstruction Teams* zou overnemen en het had De Hoop Scheffer veel moeite gekost om het personeel voor enkele van die PRT's bijeen te krijgen. Daarom moest Nederland minimaal één zo'n team leveren. Minister Kamp moest veel en hard onderhandelen om de mannen op een veilige plek uit de wind te krijgen. Balkenende maakte de missie in Istanbul bekend. Nederland zou 150 man, vooral luchtmachtmilitairen, naar Pol-e-Khomri sturen voor het PRT in de provincie Baghlan.²³ Landmachtsoldaten moesten het detachement beschermen.

De taak van het PRT werd aanvankelijk nogal minimalistisch omschreven als het observeren van de situatie en, waar mogelijk, het bemiddelen bij conflicten. Netwerken, noemde minister Kamp het later. Feitelijk hield men zich bezig met watermanagement tegen overstromingen, explosievenopruijing en inname van wapens, maar ook scholen opzetten en bruggen bouwen, het organiseren van Internationale Vrouwendag, het vreedzaam oplossen van een dreigende etnische crisis en het inventariseren van vernietigde papaverelden behoorden tot de bezigheden. Het winnen van de *hearts and minds* was een belangrijk doel, maar als de opiumboeren opstandig werden, kon het PRT worden

versterkt met soldaten uit de strategische reserve van ISAF, zoals de Noorse *Quick Reaction Force* (QRF) uit Mazar-e Sharif.²⁴

De Amerikanen bleven aan Nederland trekken om ook gevechtstaken op zich te nemen. Een mooie overgang tussen opbouwen en offensief vechten vormde de verkenningstaak waarin de Nederlandse *Special Forces* (commando's) zijn gespecialiseerd. Het kabinet stelde op 25 februari 2005 250 man en vier helikopters ter beschikking van de *Coalition Joint Task Force* voor een langafstandsverkenningstaak. De groep bracht een jaar lang 'de oorlog bij de tegenstander', bracht Zuid-Kandahar in kaart en raakte af en toe in gevecht. Het was 'de meest uitdagende missie' van de voorbije jaren.²⁵

Deze uitzending was anders dan andere. De *Special Forces* van de verschillende landen kennen elkaar en er doet zich tussen de landen zelfs een zekere internationale specialisatie voor. Het werk onttrekt zich aan de openbaarheid en is politiek zelfs wat minder beladen dan dat van gewone troepen. Zelfs de Fransen hadden tweehonderd man *Special Forces* in Afghanistan. Maar het gevolg was dat de steun in de Tweede Kamer afbrokkelde, omdat de PVDA-fractie bij de parlementaire behandeling in maart uit de boot viel. Zij vond dat er geen garanties waren dat arrestanten van de Nederlanders niet in een Afgaans Guantánamo Bay zouden terechtkomen. Ook Nederlandse militairen konden wellicht ooit worden vervolgd voor het overdragen van

Taliban aan een land dat de Geneefse Conventie niet op hen wilde toepassen. Het was voor het eerst sinds de invoering van het Toetsingskader van 1997 voor militaire uitzendingen dat kamerbrede steun minus klein links ontbrak. Na afloop van hun missie werd een deel van de *Special Forces* bij het detachement voor Uruzgan gevoegd. In april 2005 werd er ook nog eens voor drie maanden een mariniersbataljon gestuurd om de verkiezingen te beveiligen.²⁶

Uruzgan

Rond die tijd was al duidelijk dat Nederland er niet aan zou ontkomen ook een bijdrage te leveren aan de nog te ontplooiën NAVO-activiteiten in zuidelijk Afghanistan.²⁷ Ook daar wilde men meer dan alleen achter de Taliban aanjagen. Het opbouwwerk van ISAF was in dit bastion van Taliban-aanhangers dringend noodzakelijk. De Amerikanen wilden op termijn een fusie van *Enduring Freedom* en ISAF tot een strijdmacht met een gemeenschappelijk mandaat, zoals ze al op 6 februari 2004 in München duidelijk maakten. Maar Frankrijk en Duitsland bleken daarvoor niet te voelen toen de zaak in oktober aan de orde was.²⁸ Dit betekende dat de ISAF -troepen voor hun eigen veiligheid zouden moeten zorgen en dus op zijn minst een gemengd karakter krijgen. Er zouden twee *Provincial Reconstructions Teams* komen, maar dus ook troepen die als schild voor de opbouwwerkzaamheden zouden dienen.

De NAVO besloot in het najaar van 2005 om ISAF eerst medio 2006 in het zuiden te posteren en later in het oosten. Nederland onderhandelde zeer langdurig met de Amerikanen, Afghanistan en verschillende bondgenoten. Het wilde in de waarschijnlijk moeilijke missie niet alleen staan en vond uiteindelijk Australië bereid een paar honderd gevechtstroepen te sturen.

De provincie Uruzgan, die Nederland kreeg toegewezen, leek relatief rustig, maar was volgens de AIVD een ‘complexe en risicovolle provincie’, met sterke banden met de Taliban en een bijzonder zwak bestuur. Daarnaast was het etnisch zeer verbrokkeld en tussen de stammen bestonden spanningen.²⁹ Het ISAF-detachment zou wat de veiligheid betreft zijn eigen broek moeten ophouden en niet steeds een beroep kunnen doen op de Amerikanen, maar het zou wel kunnen worden meegesleept in de guerrillastrijd. Het kabinet kon in noodgevallen een beroep doen op ISAF -bataljons in de aangrenzende provincies en sloot een aparte overeenkomst met de VS voor hulp in noodgevallen.³⁰ Maar wat kon er van de opbouw terechtkomen als de veiligheid zo precair was? Verder probeerde men het voorstel Guantánamo-*proof* te maken om de PVDA binnenboord te houden. Het kabinet kwam onder grote spanning te staan toen in december 2005 de beslissing moest vallen. D66-fractieleider Boris Dittrich keerde zich in december al meteen faliekant tegen de uitzending. Hij liet echter na met het kabinet te breken en probeerde een ‘betekenisvol deel’ van de oppo-

sitie mee te krijgen,³¹ iets waarin hij niet slaagde. Was de PVDA ook niet meegegaan, dan was het tapijt onder de uitzending wellicht weggetrokken, maar omdat na een hoorzitting duidelijk was dat de PVDA het voorstel zou steunen, haalde D66 alsnog bakzeil. Dittrich trad af als fractievoorzitter, daarmee nog bijdragend aan de slijtage van D66 onder het kabinet-Balkenende II.

Tragisch voor zijn partij lijkt dat Dittrich te vroeg had gevlamd. De situatie was al aan het verslechteren terwijl in Nederland de besluitvorming eindelijk werd afgerond. Pas in de lente van 2006 begon de NAVO een punt te maken van de steeds toenemende Taliban-activiteiten. Volgens het beoogde ISAF-3 *Mission Statement* op basis waarvan de Nederlandse beslissing was genomen, zou ISAF zich concentreren op reconstructie en stabilisatie; over militaire dreigingen werd nauwelijks gesproken. In feite waren de Taliban zich voor het eerst in jaren aan het hergroeperen en maakten ze zich op voor grote voorjaarsoffensieven in het zuiden om gebruik te maken van de komende commandowisseling tussen de Amerikanen van de *Coalition Joint Task Force* en de Europeanen van ISAF-3.

Tegelijk rekruteerden ze actief zelfmoordterroristen in Pakistan voor een Irak-style campagne van zelfmoordaanslagen in Afghaanse steden.³² Terwijl de Taliban sterker werd, verzwakte de NAVO. Deze had de lidstaten al in 2005 zonder succes verzocht om een operationele reserve op bataljonsgrootte (1000 man) ter beschikking te stellen.³³ Toen in februari 2006 een

Fins-Noors PRT in het westen van het land werd aangevallen, waren er geen NAVO-troepen beschikbaar om de aanval af te slaan, of ze waren op grond van politieke afspraken niet inzetbaar voor gevechten. In maart 2006 sprak het Defense Intelligence Agency tijdens een hoorzitting in Washington van een grotere bedreiging voor de uitbreiding van het regeringsgezag 'dan op enig moment sinds 2001'.³⁴

Dat kon zo niet doorgaan. De *Rules of Engagement* van ISAF-3 werden aangescherpt. Al in mei 2006 refereerde ISAF-commandant generaal David Richards aan ISAF-3 als een 'gevechtsoperatie'. Het fijne onderscheid dat regeringen als de Nederlandse maakten tussen de antiterreuroperaties van de Amerikanen in *Enduring Freedom* en de *low-level counter-insurgency* in de nieuwe taakomschrijving van ISAF woof hij weg ten overstaan van Europese parlementariërs: die twee types operaties kon je nu eenmaal niet altijd uit elkaar houden.³⁵ Het voorjaarsoffensief van de Taliban was het hevigste sinds 2001. Volgens Afghaanse en buitenlandse gezagdragers, alsook plaatselijke dorpsbewoners, maakten de Taliban gebruik van het tekort aan Amerikaanse troepen, die de operaties in Zuid-Afghanistan overdroegen aan ISAF.³⁶

In de nazomer van 2006 werden 100 Nederlandse militairen ingezet voor operatie Medusa buiten Uruzgan tegen Talibantroepen.³⁷ Weliswaar in een verdedigende positie, maar toch een die essentieel was voor de afgrendeling van het slagveld. Met een dergelijke tijde-

lijke inzet van stoottroepen elders was altijd rekening gehouden, maar nadrukkelijke uitspraken in Nederland volgens welke dit een uitzondering moest blijven, vielen slecht in de NAVO.³⁸ Op 15 september noemde Albert Vermeij, de hoogste Nederlandse militair in Afghanistan, de Nederlandse missie in Uruzgan ‘dweilen met de kraan open’ zolang Pakistan de grens met Afghanistan niet beter afsloot.³⁹ Het is bijna tekenend voor het kabinet-Balkenende dat het ten tijde van deze strubbelingen als parlementair minderheidskabinet afhankelijk was van de gedoogsteun van de LPF, die de missie alleen als spijtoptant had gesteund.⁴⁰

Irak

Van juli 2003 tot april 2005 dienden 1200 Nederlandse militairen in Irak als onderdeel van de *Stabilisation Force Iraq*. SFIR hoorde niet bij de Brits-Amerikaanse bezettingsmacht, maar vormde een stabiliseringsmacht in de betrekkelijk rustige provincie Al Muthanna. Tijdens de missie verloren twee Nederlandse soldaten het leven en verschillende Irakezen werden door Nederlandse troepen gedood bij doorlaatposten of tijdens patrouilles. Kon in Afghanistan nog een beroep kon worden gedaan op artikel 51 van het VN-Handvest, de rechtvaardiging van de Irakoorlog lag heel wat moeilijker. Hierdoor had het kabinet meer moeite met de fijnafstemming van de Nederlandse militaire bijdrage. De regering volgde de Amerikaanse lijn, een compromis tussen Powell en de haviken, volgens wel-

ke de Veiligheidsraad niet kon worden gepasseerd, maar ook geen veto op militaire actie bezat.

Minister De Hoop Scheffer noemde in september 2002 een nieuwe VN-resolutie ‘wenselijk’ om een inval te legitimeren. Wenselijk, maar gelet op resolutie 1441 niet beslist noodzakelijk, verduidelijkte de regering een halfjaar later: de vraag was niet of de aanval mocht, maar of hij moest.⁴¹ Nu was juridisch weliswaar een ketenargument voor interventie als ‘passende maatregel’ te construeren,⁴² maar daarmee op werd op zeer dun ijs geschaatst. Omdat Frankrijk uitdrukkelijk een nieuwe resolutie had geëist als men ten strijde wilde trekken, kan men stellen dat de Veiligheidsraad de latere Amerikaanse interpretatie van resolutie 1441 al op voorhand had verworpen. Het volkenrechtelijke dame-offer leverde geen winst elders op.

Na de oorlog bleek Irak naar bekend geen massavernietigingswapenprogramma's te hebben en de in Amerika beschikbare bewijzen en aanwijzingen voor het tegendeel waren deels gefabriceerd of verdraaid en deels alarmistisch geïnterpreteerd. Dat er helemaal niets meer was, had niemand ooit beweerd, maar na 2003 werden alleen 500 oude, verroeste zenuwgasgranaten uit de jaren tachtig gevonden.⁴³ De foto's van mobiele laboratoria voor het aanmaken van biologische wapens bleken achteraf fout geïnterpreteerd. Dit was geen verrassing: juist omdat de verificatie van deze wapens nog moeilijker is dan die van andere massavernietigingswapens, hadden de Verenigde Staten zich al

maanden voor 11 september teruggetrokken uit de besprekingen over een streng verificatieprotocol bij het Biologische-Wapenverdrag. De regering-Clinton was veel voorzichtiger geweest met haar interpretaties van de schaarse beschikbare gegevens. Zij zag bijvoorbeeld in de herbouw van een chemische-wapenfabriek geen bewijs voor de hervatting van de productie, aangezien de outillage vele malen kostbaarder was dan de muren van het gebouw.⁴⁴ Anderzijds waren onder de regering-Bush analyses van hen die het hoofd koel hielden stelselmatig genegeerd, zelfs als die analyses afkomstig waren van weinig tot *appeasement* geneigde organisaties als de Amerikaanse luchtmacht, die het mogelijke gebruik van onbemande Iraakse vliegtuigjes voor het afwerpen van bommen een fabeltje had genoemd.

Het meest open over het gebrek aan bewijs was de laatste wanhopige poging waarmee het Verenigd Koninkrijk de oorlog wilde voorkomen. Half maart 2003 kwam het met een lijst met aantijgingen en eisen waaraan Irak minimaal zou moeten toegeven, wilde het een invasie ontgaan. Men kan hieruit concluderen dat alleen over deze lijst absolute zekerheid bestond. Maar met twee ondergeschikte en zelfs discutabele punten hadden de Iraki's al ingestemd, twee punten bevatten oud zeer uit de oude lijsten van de VN-inspecteurs waarvan tot op de huidige dag niet met zekerheid is vastgesteld dat de Iraki's hierover eerder hadden gelogen, en twee punten (zie hierboven) klopten niet.⁴⁵

De regering-Balkenende kon dus door alleen maar de krant te lezen weten dat er sprake was van een schrijnend gebrek aan bewijs: het opstarten van een programma voor chemische wapens en de omstrede inkoop van clandestien uranium en centrifugebuizen kwamen niet in de lijst voor, terwijl het item over het biologische-wapenprogramma qua bewijs flinterdun was. Zelfs een onverschrokken pleitbezorger van deelname aan de aanval als Clingendael-directeur Fred van Staden gaf in een bijdrage aan *NRC Handelsblad* toe dat 'ook na Powells indrukwekkende optreden in de Veiligheidsraad [...] bij ieder weldenkend mens de twijfel [blijft] knagen aan de volstreckte noodzaak en wijsheid van militair optreden tegen Irak'.⁴⁶ Op zijn minst had het kabinet dus een voortzetting van het onderzoek door de inspecteurs van de Verenigde Naties kunnen steunen, tegen de Amerikaanse wensen in.

Het kabinet besloot echter tot de formule dat zij de aanval wel politiek, maar niet militair onderschreef. Het laatste was politiek begrijpelijk. In de eerste plaats was het kabinet demissionair. In de tweede plaats ontbrak eerder al de noodzakelijke brede steun, omdat de PVDA niet wilde meedoen. In de derde plaats kon het CDA niet tegelijk coalitiebesprekingen met de PVDA voeren en de te vormen regering vastleggen op een rol in de oorlog. Door deze omstandigheden kon men een moeilijke keuze zonder problemen ontlopen. Het tweede, de politieke steun aan de oorlog, wat dit ook mocht betekenen, was ge-

motiveerd door politieke voorkeuren, maar niet door de feiten.

Daarmee wil niet zijn gezegd dat de werkelijke redenen voor de Verenigde Staten om Irak aan te vallen per definitie ondeugdelijk waren. Er waren argumenten om een afdwingingsactie op zijn minst te overwegen, waarvan de onwil van Irak om mee te werken met de wapeninspecteurs niet de minste was. De onwil van de Veiligheidsraad om in de crisis van 1997-1998 door te pakken was een klap geweest voor de collectieve veiligheid. De onderdrukking in Irak was al een kwarteeuw verschrikkelijk. Ook waren de kosten van de permanente indammingspolitiek zeer hoog, niet in de laatste plaats doordat dit voedsel gaf aan het terroristisch islamisme van Al-Qaeda. Bovenal fungeerde Irak als een permanente kwaadaardige stoorzender in de regio, die ontspanning en dialoog illusoir maakte.

Ondanks, of misschien wel dankzij de politieke voorkeur van het kabinet, heeft de Koninklijke Luchtmacht mogelijk toch actief deelgenomen aan de voorbereiding van *Operation Iraqi Freedom*, door het slagveld te verkennen met in Kirgizië gestationeerde foto-verkenners van het type F-16.⁴⁷ Na een VPRO-radio-uitzending antwoordde minister Kamp op 2 april 2003 op Tweede Kamervragen: 'Er hebben geen Nederlandse militaire eenheden deelgenomen aan operaties op het grondgebied van Irak', een uitspraak die ruimte laat voor vliegbewegingen, zeker vanaf een basis buiten Irak. Het zou niet de eerste keer zijn dat ons land een

kritieke bijdrage levert aan een vriend in nood zonder dat in de krant te willen hebben.⁴⁸

In elk geval blijkt de politieke steun van het kabinet uit de activiteiten waarvoor het de verantwoordelijkheid nam. Door de verdeeldheid in de NAVO en de kritiek van de PVDA was het al een politieke keuze om mee te werken aan het Amerikaanse planningsproces via het toezeggen van doorvoerrechten voor militair materieel en het posteren van Patriot-lucht- en raket-afweerraketten in Turkije. Het verzoek werd voor de val van het kabinet gedaan. De regering probeerde de Patriot-zending te depolitiseren door haar voor te stellen als het voldoen aan een Turks verzoek om hulp, dat Nederland op grond van artikel 4 van het NAVO-verdrag niet eens zou kunnen weigeren.⁴⁹ Maar een veel routinematiger Brits verzoek aan Nederland om met het gebruikelijke amfibische transportschip en een eenheid mariniers mee te oefenen in de oostelijke Middellandse Zee werd in december afgewezen, hetgeen Kamp een bittere brief van zijn collega Geoff Hoon opleverde.

Het kabinet zocht geen aansluiting bij vier NAVO-landen die zich tegen de oorlog keerden om de diplomatie meer kansen te geven. Deze zagen een Amerikaans voorstel voor maatregelen om Turkije te beschermen niet als een artikel 4-verplichting, maar als middel om Turkije klaar te maken als basis voor het beoogde noordelijke front tegen Irak. Frankrijk, Duitsland, België en Luxemburg keerden zich op 22

januari 2003 in de Noord-Atlantische Raad tegen het steunverzoek. Op 10 februari, enige dagen na Powells mislukte pleidooi in de Veiligheidsraad, kwamen de Verenigde Staten terug met een verzoek om bases, overvlieg rechten, bescherming van het oostelijke Middellandse-Zeebekken, vervanging van Amerikaanse troepen op de Balkan en in Afghanistan en een NAVO-vredeshandhavingsmissie in Irak voor na het komende conflict. Weer reageerden Frankrijk, Duitsland en België negatief, al zouden ze op 19 februari alsnog akkoord gaan.⁵⁰ Na de Irakoorlog stelden de vier dissidente landen voor in Brussel een hoofdkwartier voor door Europa geleide militaire operaties te vestigen.

Nederland, verscheurd door zijn dubbele loyaliteit, stond in de kou door deze actie van de romp van de oude 'EEG-zes' (van deze zes zat verder alleen Italië onder Silvio Berlusconi in het Bush-kamp). Balkenende weigerde zijn handtekening te zetten onder de Brief van de Acht van januari 2003 waarmee Blair, José María Aznar, Berlusconi en andere Europese regeringsleiders de anti-Amerikaanse houding van de 'afvallige' Duitsers en Fransen gispten. Het zou tot ruim na de oorlog, nl. de NAVO-top van Madrid (juni 2003), duren voordat de kou weer uit de lucht was.

Het demissionaire Balkenende I had in december 2002 bilateraal al met een aantal van de bovengenoemde Amerikaanse verzoeken ingestemd en was tijdens de rel in de NAVO in gesprek over de andere. Maar de premier worstelde met de PVDA, die eiste dat de NAVO zich

eerst achter het besluit moest scharen voordat Nederland met zijn bijdrage kon komen. Voor de oudtijds vanzelfsprekende Amerika-gezindheid van de PVDA was geen ruimte meer, nu de oorlog elk moment kon beginnen en de partij de demissionaire Balkenende geen centimeter ruimte wilde geven. De PVDA sprak zich uit tegen de door Amerikanen gevraagde medewerking aan de doorvoer van militair materieel, maar moest bakzeil halen toen dit verzet geen weerklank vond.

De demissionaire regering toonde zich in deze internationale crisis gespleten en stuurloos. De VVD verstoutte zich vanuit de wachtkamer voor de coalitiebesprekingen te roepen dat Nederland bij de invasie van Irak niet alleen politiek, maar ook militair moest helpen. Samen met de LPF bepleitte deze partij bij motie om een verzoek om militaire steun niet voorshands af te wijzen.⁵¹ Ook de regie van het CDA-smaldeel liet te wensen over. Op het moment waarop De Hoop Scheffer mededeelde dat de Kamer het laatste woord zou hebben over het sturen van de Patriots, stelde Balkenende dat de regering zou vasthouden aan haar besluit en een dergelijk besluit formeel niet eens aan de Tweede Kamer hoefde voor te leggen, vermoedelijk volgens de redenering dat het ging om een verplichtend bijstandsverzoek op grond van artikel 4 van het Noord-Atlantisch Verdrag, een redenering die de demissionaire plaatsvervangend minister Kamp naar buiten bracht. Anderzijds zegde Balkenende beoogd coalitiepartner Wouter Bos toe om nog niet te zullen beslis-

sen, op een moment waarop De Hoop Scheffer Powell al een definitief antwoord had beloofd.⁵²

Het kabinet had van aanvang af te kennen gegeven na de oorlog een rol te willen spelen in Irak, mits die rol zou steunen op een VN-mandaat.⁵³ Dat was niet controversieel, twee van de drie burgers vonden dat mandaat zelfs niet nodig als Nederlandse militairen zouden gaan helpen bij de pacificatie en stabilisering van Irak.⁵⁴ Het kabinet koos voor een bijdrage met 600 tot 700 man aan een stabiliteitsmacht. Maar het mandaat bleek al snel geen absolute voorwaarde en de omvang werd uiteindelijk veel groter. Van de PVDA mocht de stabilisatiemacht geen bezettingsmacht lijken.

Uiteindelijk kon pas na VN-resolutie 1483 van 22 mei 2003 de knoop worden doorgesneden. De PVDA stemde voor, maar kon de gelederen niet gesloten houden; vier dissidente leden vonden de uitzending 'niet verantwoord'.⁵⁵ Het ging om een missie in Zuid-Irak, een relatief rustig gebied dat onder de jurisdictie en dus ook de bescherming van het Britse leger in Basra viel, maar politiek bleef de basis van de missie door de slecht gemanagede opstand wankel. Daardoor keerde het probleem van de rechtvaardiging van de oorlog, dat volgens de Amerikaanse planning had moeten verdwijnen als sneeuw voor de zon, steeds weer terug. Het kabinet bleef uitdragen dat Iraks schending van zijn ontwapeningsverplichtingen voldoende rechtvaardiging bood om de oorlog te steunen, al bleken de gevreesde massavernietigingswapens in Irak niet te bestaan.⁵⁶

In februari speculeerde Kamp op een verlenging van de Irakmissie en kwam daarbij in botsing met het Tweede Kamerlid Bert Koenders.⁵⁷ Voorjaar 2004 verslechterde de situatie. Er waren meer aanslagen op troepen en kampementen, evenals schietincidenten. Het kabinet stuurde extra mortieropsporingsradars. Een sergeant werd gedood door een aanslag met handgranaten. In mei 2004 stuurde het kabinet zes Apache-gevechtshelikopters.⁵⁸ De verlenging van de missie leek af te hangen van de steun van de LPF. De PVDA had bij monde van Wouter Bos ten tijde van de aanslagen in Madrid aangegeven dat het 'mooi was geweest' en de PVDA-fractie was nog steeds intern verdeeld. Zij formuleerde bij monde van Koenders echter drie voorwaarden voor haar goedkeuring: een robuustere VN-rol, steunend op een nieuwe VN-resolutie, het optreden van een soevereine Iraakse regering, en een verdere internationalisering van de vredesmacht.⁵⁹ Deze voorwaarden gingen, niet volledig onverwacht, tijdig in vervulling. Op 1 juni 2004 maakte de installatie van de Iraakse interimregering de weg vrij voor resolutie 1546, die de multinationale macht het mandaat gaf om alle noodzakelijke maatregelen voor veiligheid en stabiliteit te geven. De Tweede Kamer besloot op 11 juni toen voor een laatste verlenging met acht maanden, met alleen de stemmen van SP en GroenLinks tegen.⁶⁰ Op 7 maart 2005 kwam een officieel einde aan twintig maanden Nederlandse missie in Irak, waaraan ruim 7000 militairen deelnamen.

Tot slot

De aanslagen van 11 september openden in Nederland niet zoals in de VS een reservoir aan publieke steun voor een oorlogspolitiek. Die steun ontstond ook niet toen de moord op Van Gogh een korte maar hevige periode van crisisgevoelens inluidde. De Iraakse massavernietigingswapens vormden absoluut geen *clear and present danger*. Gezien de verdeeldheid in Europa had Nederland de handen vrij om de VS al dan niet te steunen. Waarom werd dan toch snel en instinctief voor de interventies in Irak en Afghanistan gekozen?

Het antwoord lijkt te liggen in een gebrek aan alternatieven. De Atlantische oriëntatie had sinds 1999 weer aan kracht gewonnen, na de meer dan teleurstellende ervaringen met 'het uur van Europa' in Bosnië en de gênante Europese defensiezwakke in Kosovo. Van animo voor een Europese buitenlandse politiek was in Brussel allang geen sprake meer. Nederland kon niet met het vingertje wijzen, want ook bij ons was de gestage afkalving van de defensie-inspanning onder linkse en rechtse kabinetten doorgegaan met de vanzelfsprekendheid van een natuurkracht.

In de tweede plaats hadden dissidente NAVO-landen als Frankrijk en Duitsland alternatieven die Nederland niet bezat. Frankrijk wilde de Amerikanen alleen à la carte steunen en was ook los daarvan meer geneigd tot interventie-inspanningen in Afrika, al dan niet onder VN-vlag. Duitsland kon de toorn van Washington ontlopen door het sturen van zeer substantiële troepen-

contingenten naar het relatief gevaarlose noordelijk Afghanistan. Meer dan Nederland kon het daarbij voorwaarden dicteren.

In de derde plaats leek de voortgezette keuze voor Amerikaanse hegemonie nog steeds het enige alternatief voor een vrij stuurloos internationaal systeem, waarin multilaterale samenwerking niet vanzelfsprekend en zonder Amerika onmogelijk is. Den Haag had het Amerikaanse leiderschap in de NAVO na 1990 nodig gemist. Dat Amerika in de oorlog tegen terreur wat opdringerig werd, leek een tijdelijk euvel. Ten slotte werd goed begrepen dat ook de Amerikanen na Bush hun eigen belangen boven alles zouden blijven stellen, omdat door het afgenomen strategische belang van Europa de relatieve goedgeefsheid uit de Koude Oorlog voorbij was. Nederland voelde om deze redenen een extra impuls om zijn best te doen de Britse oriëntatie op enige afstand te volgen. Amerika moest zoveel mogelijk aan het Europese continent worden gebonden.

Daarnaast moet de deelname aan de interventieoperaties in Afghanistan en Irak ook worden gezien als aanbodgestuurd gedrag. Nederland had na de Koude Oorlog wat er van zijn defensie-apparaat was overgebleven, niet voor niets relatief goed onderhouden. Ook de PVDA zag de ombuiging naar interventietaken als een noodzakelijke modernisering. Nu zich een dringend probleem voordeed waarvoor de inzet van dat apparaat geëigend leek, bestond de keuze om het

toch maar niet in te zetten eigenlijk niet. En meedoen paste in de politiek van verdediging op afstand tegen de ontregelende krachten.

Nederlands manoeuvreerruimte bij de deelname aan heikele en bloedige interventies bleek angstig klein. Over tien, twintig jaar zal men de missies in Irak en in het bijzonder Afghanistan waarschijnlijk vooral interpreteren als symptoom van een verlies aan nationale zeggenschap over onze buitenlandse politiek en het opgaan in grotere verbanden. Die laatste weg heeft Nederland altijd met de mond geprezen, maar met de

voeten gemeden. Het is tijd om de onderliggende vragen opnieuw te stellen. Een tweede conclusie moet luiden dat we geen greep kunnen houden op ons buitenlands beleid als we niet beter ons best doen om te begrijpen wat er buiten de landsgrenzen aan de hand is. Instinctieve bondgenotentrouw, blinde besluitvaardigheid en sympathieke drogredenen voldoen niet meer. Het beleid hoort onderwerp te zijn van een geïnformeerd publiek debat en moet principieel worden gebaseerd op en steeds worden geëvalueerd met behulp van wetenschappelijk verantwoorde inzichten.

NOTEN

- 1 P. Vermaas, 'Cynicus, met mate', in: *De Groene Amsterdammer*, 24 april 2004.
- 2 J. Werts, 'Hoe Balkenende de Brusselse politiek bedwong', in: *Internationale Spectator*, 58 (2004) 9, p. 455-457.
- 3 *Werken aan vertrouwen, een kwestie van aanpakken. Strategisch akkoord voor kabinet CDA, LPF, VVD*, 3 juli 2002.
- 4 *Meedoen, meer werk, minder regels. Hoofddijnenakkoord voor het kabinet CDA, VVD, D66*, 16-5-2003, http://formatie.regering.nl/Images/63_16956.pdf.
- 5 Kamerbrief inzake Nederlandse deelname aan mogelijke vredesmissies in de nabije toekomst, 8 april 2004.
- 6 U. Beck, *Power in the Global Age*, Cambridge 2005.
- 7 P. van den Berg, N. van Vlaenderen en D. Bouman, 'Veiligheid of ontwikkeling. Europees buitenlands beleid voor fundamentele keuze', in: *Internationale Spectator*, 60 (2006) 2, p. 82.
- 8 Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2003*, 2004. Zie Ph.P. Everts 'Ontwikkelingen in de publieke opinie', in: *Jaarboek Vrede en Veiligheid 2004*, CICAM, Nijmegen 2004, p.195.
- 9 Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde*, december 2004, p. 28; gebaseerd op Q. Wiktorowicz, 'The new global threat: transnational salafis and jihad', in: *Middle East Policy*, 8 (2001) 4, p. 18-38.
- 10 Ch. Kupchan, *The End of the American Era. U.S. Foreign Policy and the Geopolitics of the Twenty-First Century*, New York 2002, p. 214.
- 11 P. Aarts en J. Keulen (red.), *Islam, de woede en het Westen*, Amsterdam 2001, voorwoord.
- 12 R.A. Pape, *Dying to Win: The Strategic Logic of Suicide Terrorism*, New York 2005.
- 13 'New Strategic Concepts', in: H. Binnendijk en S. Johnson (red.), *Transforming Stabilization and Reconstruction Operations*, Washington (D.C.) 2004, p.23.
- 14 A.A. Hashim, *Insurgency and Counter-Insurgency in Iraq*, London 2006, p. 271-344.
- 15 NIPO-SMK 16 maart 2003. Zie Everts, 'Ontwikkelingen in de publieke opinie', p. .
- 16 *NRC Handelsblad*, 25 september 2002.
- 17 *NRC Handelsblad*, 14 en 24 september 2002.

- 18 *NRC Handelsblad*, 26 oktober 2002.
- 19 *US Air Force Press Release*, 16 september 2003, http://findarticles.com/p/articles/mi_prft/is_200309/ai_3230427995.
- 20 *NRC Handelsblad*, 3 juli 2003.
- 21 *NRC Handelsblad*, 2 december 2003. Duitsland en Turkije deden ook toezeggingen.
- 22 *NRC Handelsblad*, 17 en 18 maart 2005.
- 23 Handelingen Tweede Kamer 2003-2004, Bijl. 27925, nrs. 133-134.
- 24 http://www.mindef.nl/actueel/nieuws/2006/05/20060526_patrouille.aspx;
http://www.mindef.nl/actueel/nieuws/2005/03/20050309_prt.aspx; Handelingen Tweede Kamer 2004-2005, Bijl. 27925, nrs. 139, 193.
- 25 http://www.mindef.nl/actueel/nieuws/2006/04/20060428_specialforces.aspx;
http://www.mindef.nl/actueel/nieuws/2005/04/20050419_missiesf.aspx;
http://www.mindef.nl/actueel/nieuws/2006/04/20060428_specialforces.aspx;
- 26 Kamerbrief van 3 juni 2005, Handelingen Tweede Kamer 2004-2005, Bijl. 27925, nr. 177.
- 27 Handelingen Tweede Kamer 2004-2005, Bijl. 28676, nr. 22.
- 28 *NRC Handelsblad*, 14 oktober 2004.
- 29 Kamerbrief van 22 december 2005; *NRC Handelsblad*, 16 januari 2006.
- 30 Handelingen Tweede Kamer 2005-2006, Bijl. 27925, nr. 193; *NRC Handelsblad*, 22 december 2005.
- 31 <http://www.borisdittrich.nl/Levensloop>.
- 32 *The New York Times*, 12 februari 2006 en *Daily Telegraph*, 19 januari 2006.
- 33 ISAF-commandant generaal David Richards in: *The Financial Times*, 12 september 2006.
- 34 *The Washington Post*, 1 maart 2006.
- 35 Congressional Research Service, *NATO in Afghanistan: A Test of the Transatlantic Alliance*, RL33627, 22 augustus 2006, pp. 10-11.
- 36 *The New York Times*, 10 juni 2006.
- 37 *NRC Handelsblad*, 15 september 2006.
- 38 K. Colijn in 'Dossier Afghanistan', in: *Vrij Nederland*, 1 september 2006 op <http://www.vn.nl/vn/show/id=61502top>.
- 39 *Elseviers Weekblad*, 15 september 2006,
- <http://www.elsevier.nl/nieuws/nederland/nieuwsbericht/asp/artnr/115257/zoeken/ja/index.html>.
- 40 M. Herben, 'Lijst Pim Fortuyn tegen nieuwe missie naar Afghanistan', 15 december 2005; 'Aard, omvang en tijdsduur van missie Afghanistan onacceptabel', 22 december 2005; 'Over Afghanistan en D66', 27 januari 2006 (in september 2006 van het net gehaald); 'Nederlandse troepen naar Uruzgan', 03 februari 2006. In: <http://www.lijst-pimfortuyn.nl>.
- 41 Kamerbrieven 10 februari en 18 maart 2003, Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, Bijl. 23432, nrs. 76, 94.
- 42 Resolutie 1441 van 8 november 2002 gaf Irak een laatste kans om mee te werken met de VN-ontwapeningsinspecteurs van UNMOVIC en IAEA.
- 43 *The New York Times*, 23 juni 2006.
- 44 S.L. Myers, in: *The New York Times*, 1 februari 2000.
- 45 Voor verdere details en vindplaatsen zie P. Rusman, 'Wapenbeheersing uit de loop van een geweer', in: *Jaarboek Vrede en Veiligheid 2003*, CICAM, Nijmegen 2003, i.h.b. p.96-106.
- 46 'VS verdienen steun van Nederland', in *NRC Handelsblad*, 10 februari 2003.
- 47 H. Jaspers, 'Geheime Nederlandse steun aan de oorlog van Bush', *VD AMOK*, 14 (2005) 4, <http://www.vdamok.nl/Teksten/Tijdschrift/2005-4.html>ankerarti.
- 48 Zo leverde Nederland onder de ministers Luns en Schmelzer in het diepste geheim jarenlang wapens aan Israël. P. Rusman, 'Dilemma's bij de wapenleveranties aan Israël, 1960-1977', in: Ph.P. Everts, *Dilemma's in de buitenlandse politiek van Nederland*, Politiek-Bestuurlijke Studïën 20, Leiden 1996, p.143-171.
- 49 Kamerbrieven van 21 november 2002 en 7 en 17 februari 2003, Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, Bijl. 23432, nrs. 64, 75 en 84; *NRC Handelsblad*, 8 februari 2003.
- 50 *NRC Handelsblad*, 23 januari 2003 en 21 maart 2003.
- 51 Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, Bijl. 23432, nr. 96 (motie d.d. 18 maart 2003) en Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, p. 3327- 33-28.
- 52 'ANP', 'Irak verdeelt CDA en PVDA', 11 februari 2003, 17:50.
- 53 Kamerbrieven 11 april en 8 en 28 mei 2003, Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, Bijl. 23432 nrs. 105, 111, 115.
- 54 *Stem van Nederland*, SBS, 28 april 2003, zie Everts, 'Ontwikkelingen in de publieke opinie' p. 245.
- 55 Handelingen Tweede Kamer 24 april 2003; Kamerbrieven 20

mei en 6 juni en algemeen overleg 2 juli, Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, Bijl. 23432, nrs. 114, 116, 120.
56 Handelingen Tweede Kamer 86ste vergadering, p. 4993-5027, 5029; Kamerbrieven 22 augustus en 9 september 2003, Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, Bijl. 23432, nrs. 124, 129.

57 *NRC Handelsblad*, 12 februari 2004.

58 Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, Bijl. 23432, nrs. 158, 169, 170.

59 *NRC Handelsblad*, 24 april 2004.

60 Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, Bijl. 23432, nr. 164.

Vier jaar Balkenende in beeld

Simon B. Kool

Tijdens de jaarlijkse fotomanifestatie *Visa pour l'Image* in het Zuid-Franse Perpignan worden 's avonds op het Campo Santo-plein een week lang in september foto-series getoond. Op een reuzenscherm worden twee uur lang zonder uitzondering zware onderwerpen – Irak, Libanon, Darfur – geprojecteerd. Ze zijn geproduceerd en worden bekeken door de top van de fotojournalistiek. Buiten de bekende brandhaarden worden vooral de onbekendere voortsluimerende conflicten en lokale humanitaire drama's getoond. Het festival geldt als de belangrijkste ontmoetingsplek van de topfotografen ter wereld.

De tweeduizend toeschouwers op de tribune zijn duidelijk opgelucht wanneer de serie portretten van politici wordt getoond. Er is een bevrijdend lachsalvo bij het zien van de grimassen van Georges W. Bush, Nicolas Sarkozy en Angela Merkel. Alle wetten van de *slap-stick* worden hier bewezen: de komische effecten van struikelen, hoofdstoten, botsen. Nog grappiger zijn de schuine blikken van partners of de vertrokken gezichten bij een beleefdheidskus. Jacques Chirac en Cherie Blair zijn favoriet. Enige jaren geleden sprak Holland nog een woordje mee. Jan Peter Balkenende

werd hier steevast opgevoerd als de Harry Potter de la Hollande. Waar de man voor stond wist nog niemand en was van geen enkel belang, hij was vooral grappig om te zien. De humoristische portrettenreeks van Agence France-Presse blijft een merkwaardig genre op een serieus podium.

Inmiddels heeft de premier begrepen dat het verstandig is enige aandacht aan het imago te besteden. Het blijft echter laveren tussen het staatsmanschap en de populaire jongen. Op het podium van de wereldtop moet hij autoriteit uitstralen, maar op de tribune moet hij een van ons zijn. Dat is niet eenvoudig voor een bijzonder hoogleraar christelijk-sociaal denken uit het Zeeuwse Kapelle, gewend om zonder opsmuk zijn taak te verrichten.

Het gevaar loert constant, want het blijkt niet uitsluitend om de inhoud te gaan. De pers jaagt voortdurend op spontaan gedrag, op 'grappig' beeld. De premier, dasje los, bij het balletje trappen, op een skateboard of bij een missverkiezing levert altijd wel iets op. Een televisieprogramma probeerde Balkenende te verleiden om rondjes te scheuren aan het stuur van een vette Hummer op het strand bij Scheveningen. De

premier nam nog wel plaats achter het stuur, maar het gaspedaal bleef onberoerd. Aanval afgeslagen.

Een grillige traditie van openbaarheid

Sinds de Duitse fotograaf dr. Erich Salomon in de jaren dertig zijn camera heeft gericht op regering en parlement, zijn politici zich bewust van het effect van het beeld op het electoraat. Wanneer Salomon zelfs bij de huiselijke maaltijd van de familie Colijn weet door te dringen, zit de minister-president als een staatsman achter zijn bord, geheel volgens de verwachting van het publiek. Door het gebruik van een snelle camera, verlost van de opzichtige flits, is Salomon de eerste die erin slaagt de bijeenkomsten in de Tweede Kamer en het wandelgangenoverleg spontaan te registreren. Gewichtige heren overleggen, met af en toe een lachje naar de fotograaf, die er trouwens zelf ook onberispelijk uitzag. Het enige dat hem onderscheidde van zijn omgeving, was zijn camera.

Na de oorlog blijft er jarenlang een formele verhouding bestaan tussen de fotojournalistiek en de politiek. Er heerst rust en respect. De buitenlandse paparazzi krijgen dan ook de schuld als er wat te opdringerig wordt geopereerd gedurende de Greet Hofmans-affaire. Alhoewel nog steeds aangesproken met 'Excellentie' is het minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns die het stijve protocol weet te verbreken met eigenzinnig gedrag en een knipoog naar de camera. Hij is in die tijd een uitzondering.

Halverwege de jaren zestig weet fotograaf Dolf Toussein zich als eerste echt in alle vrijheid te nestelen in de Tweede Kamer. Hij baant de weg voor een reeks gepassioneerde parlementaire fotografen die zich vastbijten in het dagelijkse politieke spel. Het is zijn verdienste dat er daarna meer belangstelling voor de 'politieke plaat' komt. Collega's als Han Singels en Vincent Mentzel verfijnen zijn techniek om de emotie van de politicus te registreren.

De veranderingen in de maatschappij van de jaren zestig en zeventig tonen zich ook in het parlement. In de huiskamer van de oude Tweede Kamer beginnen de spijkerbroeken zich af te zetten tegen het driedelig grijs. Een steeds groter aantal fotografen voelt zich aangetrokken door het politieke spel in Den Haag. Op foto's uit die periode valt op hoe vrij de pers zich beweegt tussen de groene bankjes. De dag- en weekbladen hebben een niet eerder vertoonde belangstelling voor politieke onderwerpen. Er gaat geen dag voorbij of er is in de dagbladen wel een foto te zien met ergens een spandoek in beeld. Actiegroepen verzinnen steeds vaker 'ludieke acties' om de aandacht te trekken.

Onder de politici is Hans Wiegel de eerste echte liefhebber van het medium. Hij zoekt de confrontatie, weet de rollen om te draaien en zoekt de lens letterlijk op. Hij knoopt het vest dicht en eist het rechtstreekse oogcontact met de kijker, waar de fotograaf maar al te graag gebruik van maakt.

Joop den Uyl, in het metier behendig, maar voor de camera eerder onwennig, wordt aan het eind van zijn carrière steeds vaker van achteren in beeld gebracht met een onder een zware last gebogen rug, waar de fotograaf óók maar al te graag gebruik van maakt. Zoals Joop van Tijn in *Vrij Nederland* opmerkte: ‘Den Uyl is voor ons kijkers of lezers pas geworden wie hij was doordat hij langzamerhand op de foto’s van Toussaint en Singels is gaan lijken. Den Uyl was zonder hun camera nooit de vermoeide held geworden, [...] die altijd met die trieste, maar vastberaden glimlach wel een heuvel vindt om tegenop te tornen.’

Dries van Agt heeft zich altijd als een open en bereidwillig object aan de pers aangeboden. Stukje op de racefiets: geen probleem. Prins carnaval: Alaa! Als fotograaf Hans van de Bogaard hem ’s nachts tijdens de verkiezingscampagne in Limburg een trompet in de mond ziet steken, is het Van Agt die de fotograaf vraagt: ‘Dat heb je toch wel genomen, hè?’

Wanneer Ruud Lubbers in 1982 aan zijn recordreeks als premier begint, heeft hij het voordeel dat de afstand tussen de camerapers en de politiek inmiddels verkleind is. De jaren zeventig hadden in navolging van Toussaint een generatie betrokken fotografen opgeleverd die niet slechts een mooi plaatje kwamen maken. Bert Verhoeff, Werry Crone en Jan Everhard wisten precies wanneer er wat speelde en werkten voor periodieken die ook bereid waren het interessante

beeld te publiceren. Het was een bloeitijd voor de politieke fotografie.

De gewiekste Lubbers wist als ongeschoren *macher* maar al te goed dat je beter zelfverzekerd in beeld gebracht kunt worden. Het schaadt je dan niet meer wanneer je het antwoord op de vraag wat een halve wit kost schuldig moet blijven. De tijden zijn nu definitief veranderd. De invloed van televisie is zo dominant geworden dat kabinetsleden zich zelfs met plezier laten verleiden tot een verkleed optreden in spelletjesprogramma’s.

Op 28 april 1992, twee jaar voor de komst van Wim Kok als premier, wordt de nieuwe vergaderzaal van de Tweede Kamer geopend en heeft de camerapers een nieuwe rol toebedeeld gekregen. Strengere voorschriften, minder bewegingsvrijheid in de grote ruimte voor de fotografen. Het resultaat is een eentoniger beeld van de Kamer, opvallend meer beeld van de wandelingen en meer beeld buiten op het Binnenhof.

Een halfjaar later start het televisieprogramma *NOVA*, dat veel van het Haagse nieuws structureel brengt op de avond voordat de krant, die een langere productietijd heeft, op de mat ploft. De fotografen zijn in deze periode, mede onder invloed van de televisie, maar vooral omdat de kranten het nu technisch kunnen verwerken, massaal overgestapt op kleurbeeld.

De kabinetten-Kok zijn bijna uitsluitend in kleur vastgelegd. Het is een redelijk voorspoedige periode die gekenmerkt wordt door beelden van een uiterst in-

getogen premier die onder alle omstandigheden zich zelf blijft. Ook de filmbeelden van zijn onhandige handelen in *De Keuken van Kok*, waarin hij met een computermuis voor het eerst op een scherm richt, schaden hem nauwelijks. In 1998 heeft men nog wel begrip voor de onkunde van een man van zijn generatie. Vooral zijn leeftijdgenoten kunnen zich de situatie wel voorstellen. Twee jaar later pleit hij voor de invoering van meer computers op scholen. Hoewel Kok zich in de loop van acht jaar steeds beter in zijn rol voelt en dat ook in beeld wordt geregistreerd, is het vooral op het einde van zijn regeringsperiode dat hij zich als staatsman laat portretteren.

De plagen van Balkenende

Na de volksofstand, veroorzaakt door Pim Fortuyn en verhevigd door diens gewelddadige dood, hebben zich in Den Haag niet eerder vertoonde politieke taferelen afgespeeld. De intrede van de LPF in de Kamer leverde, behalve politiek gooi- en smijtwerk, ook verrassend nieuw beeldmateriaal op. Nog nooit had men zoveel naijver, verraad en geweld in beeld gezien. Vaak zijn het televisiebeelden die we ons herinneren, maar ook de huidige generatie politieke fotografen heeft een aantal iconen van deze periode bewaard. Vooral het eerste draaieurkabinet heeft spectaculaire, maar ook gênante fotografie opgeleverd.

Wanneer Balkenende na het totstandkomen van het eerste regeerakkoord met Mat Herben op het Plein een

biertje drinkt, zie je de twijfel op zijn gelaat: was ik hier maar nooit aan begonnen. In de maanden die volgen worden zijn angsten bewaarheid. Hij blijkt de hoofdrol te spelen in een operette met een politieke amateurvereniging. Maar het is wel een vereniging met electorale macht die onder aanvoering van de vastgoedjongens Den Haag eens zal gaan leren hoe je een land bestuurt en achterkamertjes afbreekt. Kabinetwijzigingen nemen Zuid-Amerikaanse vormen aan. Van juli tot oktober 2002 telt de regering 35 namen.

Een heuse vuistslag werd in het kamergebouw uitgedeeld door een LPF-krijtstreepkostuum en belandde op de camera van *Parool*-fotograaf Serge Ligtenberg. Het was een vorm van zinloos geweld van de straat dat de Tweede Kamer was binnengedrongen.

De verruwing van de omgangsregels wordt pas echt duidelijk na de moord op Theo van Gogh. De maatschappelijke onrust in Nederland, ook in politiek Den Haag, is heviger dan na 11 september en leidt tot toenemend respectloos gedrag, met drastische gevolgen. In de volgende jaren ziet men de bewaking in het Tweede Kamergebouw toenemen. Nooit eerder kwam een Tweede Kamerlid in beeld met achter zich een persoonlijke beveiligingsbeamte, nooit eerder stapte op het Binnenhof een Nederlandse premier uit zijn limousine omringd door zoveel bodyguards.

In het land leveren de gevolgen van de hervormingspolitiek van Balkenende het beeld op van ouderwets protest. Op het Museumplein in Amsterdam en

op de Coolsingel in Rotterdam weet de vakbeweging weer massa's op de been te brengen. Kort daarop trekken artsen en patiënten samen op tegen de invoering van de Zorgverzekeringswet.

Het splijtende optreden van minister Rita Verdonk toont het beeld van een verdeelde samenleving, met vooral in de noordelijke provincies een actieve solidariteitsbeweging met de bedreigde asielzoekers en in Verdonks politieke omgeving het beeld van een kibbelende en verbeterde fanclub.

Van de drie kabinetten-Balkenende zijn veel beelden bewaard van een onwennige premier, die moeite heeft met de rol van leider. Het blijkt niet eenvoudig je loopbaan aan de top te beginnen in een land in verwarring. Het is slechts vijf jaar, maar het lijkt langer geleden: wanneer op de avond van 29 september 2001 Jaap de Hoop Scheffer en het CDA niet tot overeenstemming komen over het lijsttrekkerschap, is het het Tweede Kamerlid Balkenende dat op het Binnenhof Jaap droog houdt. Slechts weinigen hebben dan het vermoeden dat deze man twee dagen later het CDA zal aanvoeren.

De nieuwe premier heeft het de eerste tijd moeilijk met de teambuilding, maar met de installering van het tweede kabinet-Balkenende begint het echte werk. De in de ogen van centrum-rechts altijd linkse pers doet haar uiterste best om de lachers op haar hand te krijgen met beelden van een onhandige Jan Peter, op werkbezoek, op campagne, op buitenlandse reizen. Er

zijn trouwens opvallend veel foto's van namaak-Balkenendes. Nooit eerder had Nederland een minister-president die zo vaak werd geparodieerd. Balkenende geeft geen krimp, weet dat hij ook internationaal bekendstaat als de Dutch Harry Potter (ook bij de BBC) en blijft zichzelf. De politieke tekenaar wordt het wel erg makkelijk gemaakt en in de animatiefilm worden zijn houding en gebaren perfect geïmiteerd. Tot vermaak van de lezer en kijker. Men kan zich niet voorstellen dat van zijn voorganger Wim Kok dergelijke persiflages zouden zijn gemaakt.

In de eerste maanden van zijn premierschap zorgen de erven Fortuyn voor een spectaculair populistisch tijdsbeeld. Al woonde Balkenende even in dezelfde straat, de ruzies vonden toen toch voornamelijk bij de burens plaats. Bij het aantreden van Balkenende II staat het kabinet voor de moeilijke taak het nog verder toegewonnen wantrouwen ten opzichte van de politiek bij het publiek te keren. De camera wordt merkbaar op afstand gehouden, de blikken zijn gespannen. De parlementaire fotopers weet ook dat er weer serieus bericht moet worden, maar een lichte ironie sluipt in het beeld. Opmerkelijk is dat er echter nooit respectloos wordt geopereerd. Van de maanden dat de premier met een ontstoken voet kampt zijn geen 'grappige beelden' bewaard.

De grote kracht van het 'merk' Balkenende schuilt in zijn herkenbare eenvoud. Hij vertegenwoordigt de vader, de broer en de aardige buurman, een *Jan Jans en*

de kinderen in de politiek. Voor veel Nederlanders is Balkenende een herkenbare figuur, met herkenbare eigenschappen. Hij gedraagt zich zoals wij ons tussen het Koninklijk Huis zouden gedragen, hij is een beetje verlegen de eerste keer bij George W. Bush en hij zou net als wij ook wel eens achter het stuur in een echte Formule 1-racewagen willen zitten. Op het podium levert hij niet het vanzelfsprekende beeld van de gezagdrager, maar eenmaal op campagne tussen zijn mensen in Veenendaal voelt hij zich op zijn gemak, daar is hij thuis.

Het is moeilijk om nu vast te stellen dat de beelden die we op ons netvlies hebben van een licht stuntelende Balkenende, beeldbepalend zijn voor zijn regeringsperiode. Na de turbulente periode Fortuyn en de twee politieke moorden is er in de maatschappij ook een stroming ontstaan die hevig verlangt naar ‘normaal’.

NOOT

- 1 Voor de gegevens uit het verleden is mede gebruik gemaakt van T. Luijendijk en L. Zweers, *Parlementaire fotografie. ...van Colijn tot Lubbers*, Den Haag 1987.

Voor veel Nederlanders levert juist Balkenende dat beeld.

Alle foto's die de afgelopen vier jaar van de kabinetten-Balkenende en de premier in het bijzonder zijn gepubliceerd en (wereldwijd) zijn opgeslagen bij de persbureaus zijn een selectie uit de enorme hoeveelheid die er van hem is gemaakt. Wat daarvan het publiek bereikt, is een veelvoudig gefilterde selectie. De eerste keuze wordt door de fotograaf gemaakt: hij of zij kiest het moment. Het fotopersbureau kiest weer uit het aanbod van de fotograaf en vervolgens kiest de fotoredacteur een of twee foto's uit het aanbod van een veelvoud van beeldbanken. De in dit jaarboek gepubliceerde foto's zijn daaruit een persoonlijke – en daarmee onvermijdelijk subjectieve – keuze.

Den Haag, 29 september 2001. CDA-fractie leider Jaap de Hoop Scheffer is niet langer kandidaat-lijsttrekker. Dat heeft hij laten weten aan het partijbestuur. Volgens De Hoop Scheffer is er binnen het partijbestuur te weinig vertrouwen in hem. Na afloop van de persconferentie wandelt hij in gezelschap van fractiegenoten Joop Atsma (links) en Jan Peter Balkenende (rechts) naar het gebouw van de Tweede Kamer. Twee dagen later zal de laatste door het partijbestuur van het CDA worden voorgedragen als lijsttrekker. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HOLLANDSE HOOGTE

Den Haag, 16 juli 2002. De LPF heeft de ploeg ministers en staatssecretarissen bekend gemaakt voor het eerste kabinet-Balkenende. Rond half zeven wordt er bier gedronken op een terras aan het Plein. V.l.n.r. Mat Herben, Cees van der Knaap (staatssecretaris van Defensie) en Balkenende. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Langs de Hofvijver organiseren maatschappelijke organisaties op Prinsjesdag 2002 de manifestatie 'Keer het tij' tegen de plannen van de regering Balkenende. Milieudefensie laat een 'Balkenende lookalike' op een skelter over een strook nieuw aangelegd asfalt rijden onder de leus 'Regeren is asfalteren'.

FOTO MICHEL WIJNBERGH/HH

Den Haag, 1 oktober 2002. In de LPF is een crisis ontstaan nadat de twee dissidente kamerleden Winny de Jong en Cor Eberhard uit de fractie zijn gezet. Zij hebben bij voortduring in de media kritiek op fractieleider Wijnschenk geuit. Voorafgaand aan de fractievergadering deed zich een incident voor toen het kamerlid T. Alblas (LPF) een fotograaf van *Het Parool* te lijf ging. Twee weken later zal een voortslepende ruzie tussen de ministers Bomhoff en Heinsbroek (beiden LPF) leiden tot de val van het eerste kabinet-Balkenende. FOTO GERHARD VAN ROON/HH

Noordwijkerhout, 30 november 2002. Geen vuiltje aan de lucht. Op het vvd-congres is Ayaan Hirsi Ali in gesprek met de staatssecretarissen Annette Nijs (links) en Melanie Schultz van Haegen-Maas Geesteranus (rechts). FOTO PETER HILZ/HH

Den Haag, 18 december 2002. Minister-president Balkenende is gearriveerd in de Tweede Kamer voor het debat over normen en waarden. Het debat werd gevoerd door slechts de fractievoorzitters. Ook op de publieke tribune was het niet vol. FOTO GERHARD VAN ROON/HH

Den Haag, 12 maart 2003. Premier Balkenende heeft het moeilijk in het Margarita-debat. Hij krijgt steun van minister van Justitie Piet Hein Donner. Prinses Margarita en haar man Edwin de Roy van Zuydewijn zijn aanwezig bij het debat in de Tweede Kamer over hun verstoorde relatie met de koninklijke familie. Het paar heeft onder massale belangstelling van de media een plekje opgezocht op de publieke tribune van de plenaire zaal. FOTO PETER HILZ/HH

Den Haag, 12 januari 2003.
Lijsttrekkersdebat van het *Radio 1 Journaal* in café Dudok. Het debat werd ook rechtstreeks op televisie uitgezonden door het programma *Buitenhof*. Na afloop grappen Jan Marijnissen (SP) en Wouter Bos (PVDa). Naast hen zit Femke Halsema (GroenLinks). Presentator Rob Trip in gesprek met Balkenende.

FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Den Haag, 28 januari 2003. Wouter Bos en Jan Peter Balkenende zijn voor het eerst samen op bezoek bij informateur Piet Hein Donner in de ministerskamer van de Eerste Kamer. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Den Haag, 24 maart 2003. CDA en PVDA gaan door met de vorming van een kabinet. De partijen besloten over hun meningsverschillen inzake de oorlog in Irak heen te stappen. Na zeven uur overleg gaven Balkenende en Bos een persconferentie in de Noenzaal in het gebouw van de Eerste Kamer. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Den Haag, 14 april 2003. In de Tweede Kamer vindt een debat plaats over de mislukte formatie CDA-PVDA. De LPF maakt weer kans om deel te nemen aan een regering. Een halfuur voor aanvang zitten (v.l.n.r.) LPF'ers Gerard van As, Oscar Hammerstein, Hilbrand Nawijn en Ed Maas op een terras op het Plein. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Den Haag, 16 mei 2003. Het nieuwe kabinet van CDA, VVD en D66 zal als motto voeren: 'Meedoen, meer werk, minder regels'. De onderhandelaars Balkenende, Gerrit Zalm en Boris Dittrich nadat hun fracties het regeerakkoord hebben goedgekeurd. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Den Haag, 9 februari 2004. Demonstratie voor een ruimer pardon voor asielzoekers. Rechts op de foto het echtpaar Mehdy en Marjon Kavousi, waarvan de man afkomstig is uit Iran. Uit protest heeft hij zijn mond dichtgenaaid. Dit beeld heeft wereldwijd de aandacht gekregen. FOTO JOOST VAN DEN BROEK/VK/HH

Ter Apel, 30 juli 2004. Minister van Vreemdelingenzaken, integratie en asielbeleid Rita Verdonk staat in het zojuist geopende Vertrekcentrum Ter Apel. FOTO JOOST VAN DEN BROEK/VK/HH

Washington DC, 16 maart 2004. Balkenende op bezoek in het Oval Office bij George W. Bush.

FOTO STEPHEN JAFFE/AFP/ANP

Den Haag, 7 september 2004. In de Ridderzaal vindt tijdens het Nederlandse EU-voorzitterschap een conferentie plaats met de titel 'The Politics of European Values'. Minister-president Balkenende ontvangt die dag vertegenwoordigers van de Europese lidstaten, politici, ondernemers en opinieleiders. Onder hen ook Mabel, prinses van Oranje-Nassau. Zij geeft er de voorkeur aan haar eigen naam te gebruiken: Mabel Wisse Smit. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Amsterdam, 2 oktober 2004. Vanaf de Dam vertrekken demonstranten naar de protestdemonstratie 'Keer het tijd - Nederland verdient beter'. Op het Museumplein weten de vakbonden en politieke organisaties meer dan 250 000 mensen tegen het beleid van het kabinet-Balkenende II te mobiliseren. Het is de grootste vakbondsmanifestatie van na de oorlog.
FOTO HERMAN WOUTERS/HH

Den Haag, 22 april 2005. Balkenende deelt samenvattingen van de Europese grondwet uit op een terras aan het Plein ter voorbereiding op het referendum. De uitslag (Nederland wijst net als Frankrijk een Europese grondwet af) wordt door politiek Den Haag als een gevoelige nederlaag ervaren. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

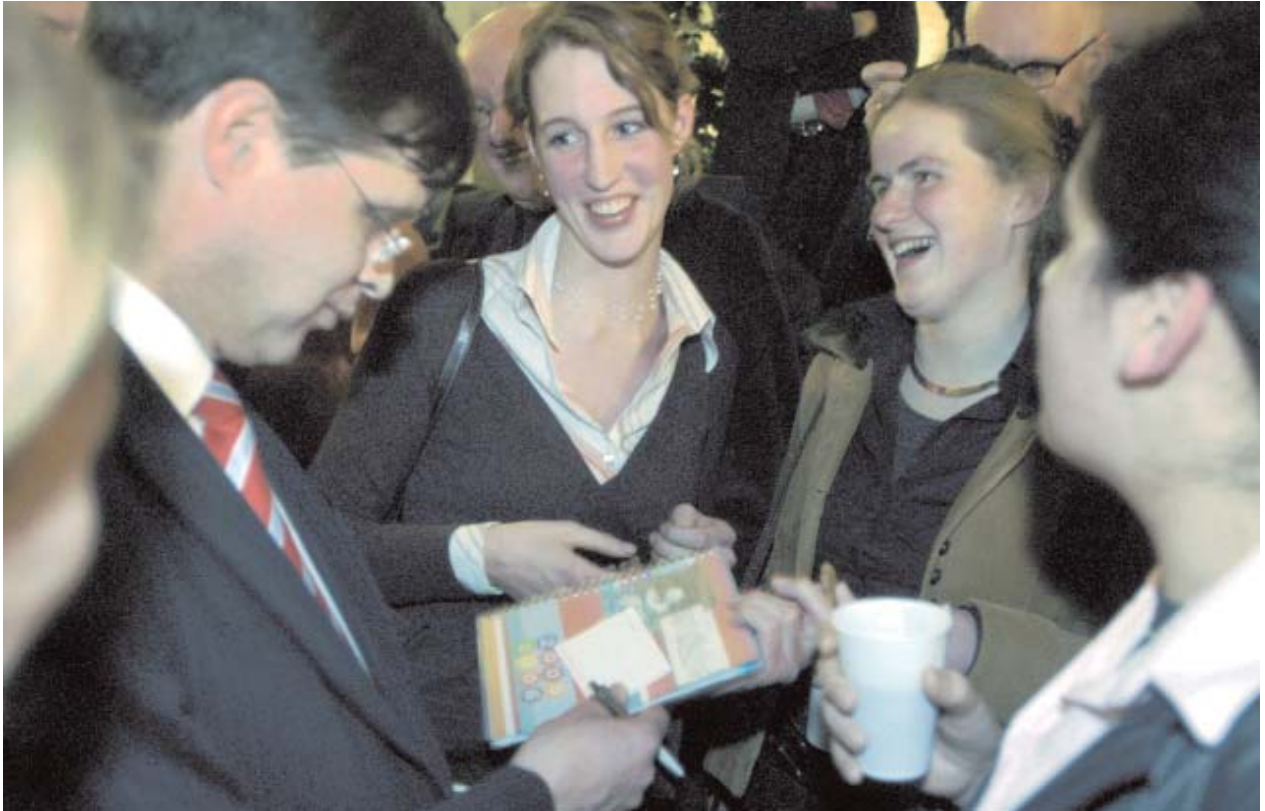
Den Haag, 24 mei 2005. Ongeveer duizend huisartsen, verpleegkundigen en patiënten protesteren bij het gebouw van de Tweede Kamer tegen het beleid van minister Hoogervorst. Een dag later begint een driedaagse staking van huisartsen. Zij vrezen dat hun inkomen door het nieuwe zorgstelsel fors zal dalen en dat de zorgverzekeraars te veel macht zullen krijgen. FOTO PETER HILZ/HH

Amsterdam, 2 november 2005. Herdenking van de moord op Theo van Gogh, een jaar eerder. FOTO WERRY CRONE/HH

Amsterdam, 2 november 2005. Aan het slot van de herdenking van de moord op Theo van Gogh spreekt premier Balkenende een vrouw aan die middels een bord en geroep kenbaar heeft gemaakt dat hij een jaar te laat is met zijn komst naar de Linnaeusstraat. FOTO WERRY CRONE/HH

Veenendaal, 15 februari 2006. Balkenende gaat in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen de provincie in om de lokale CDA-politici te ondersteunen tijdens hun campagne. Meisjes vragen een handtekening aan de premier na een spreekbeurt in Veenendaal. FOTO JAN BOEVE/HH

Tilburg, 25 februari 2006. Balkenende op verkiezingstournee voor de gemeenteraadsverkiezingen in het zuiden van het land tijdens het carnaval. Studenten lopen verkleed als Balkenende; hier wordt een nep-Balkenende bij zijn oor gepakt door de echte. FOTO JAN BOEVE/HH

Den Haag, 16 mei 2006. Persconferentie van Ayaan Hirsi Ali in Nieuwspoor, waarin zij haar directe vertrek uit de Tweede Kamer en Nederland aankondigt. De rechter heeft in een door haar burens gespannen rechtszaak bepaald dat zij haar woning moet verlaten. Nadat bovendien het televisieprogramma *Zembla* opnieuw publiek heeft gemaakt dat zij in 1992 over haar identiteit heeft gelogen en minister Verdonk als reactie daarop haar paspoort intrekt, laat Hirsi Ali weten Nederland onmiddellijk te verlaten. Zij zal in Washington gaan werken voor het American Enterprise Institute, een conservatieve denktank. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Den Haag, 29 juni 2006. Laurens Jan Brinkhorst (rechts) en Alexander Pechtold (midden) maken in aanwezigheid van Balkenende hun ontslag uit het kabinet bekend. Naar aanleiding van het debat over de handelwijze van minister Verdonk inzake de nationaliteit van Ayaan Hirsi Ali, zegt de D66-fractie haar steun aan het kabinet op. Daarna kan Balkenende slechts constateren dat hij zich moet melden bij de koningin. FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

Rotterdam, 20 augustus 2006. Balkenende en de Rotterdamse burgemeester Ivo Opstelten rijden de openingsrit van de Formule 1 Bavaria City Racing in een open Bentley Six Le Mans 1927. Ondanks de stromende regen komen er honderdduizenden toeschouwers op het racespektakel af. FOTO DIRK-JAN VISSER

Personalia

Hans Boutellier (1953) is algemeen directeur van het Verwey-Jonker Instituut en bekleedt de Frans Denkers leerstoel Veiligheid & burgerschap aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij publiceerde onder andere *De veiligheids-utopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*.

Menno Hurenkamp (1971) is politicoloog en publicist. Hij werkt aan de Universiteit van Amsterdam en schrijft onder meer voor *De Groene Amsterdammer*.

Jaap Jansen (1963) studeerde politieke wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam met als specialisatie internationale betrekkingen. Hij was journalist bij de *Haagse Post* en de VPRO, politiek redacteur bij *Elsevier* en plaatsvervangend chef van de parlementaire redactie van het *Algemeen Dagblad*. Momenteel werkt hij mee aan radio- en televisieprogramma's van AVRO, KRO en BNR Nieuwsradio.

Kees van Kersbergen (1958) is hoogleraar politicologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en directeur van het onderzoeksprogramma van het Centre for Comparative Social Studies van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de VU. Hij publiceert onder andere over politieke partijen, Europese integratie, sociale politiek en de verzorgingsstaat.

Simon B. Kool (1950) is tentoonstellingsmaker en medestichter van Fotobureau Hollandse Hoogte. Hij was tot 2005 parttime-docent beroepspraktijk Post-St. Joost Fotografie.

Monique Kremer (1969) is sociologe en werkzaam bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

André Krouwel (1964) is docent vergelijkende politologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij publiceert onder andere over politieke partijen en partijstelsels, democratisering in Centraal- en Oost-Europa en de Nederlandse politiek.

Frans Leijnse (1947) is lector aan de Hogeschool Utrecht en houder van de Dreesleerstoel aan de Universiteit van Amsterdam. Voorts is hij lid van de Eerste Kamer voor de PVDA, lid van het Innovatieplatform en trad hij op als informateur tijdens de mislukte formatiepoging CDA-PVDA in 2003. Ook vervult hij een aantal adviserende en bestuurlijke functies in het bedrijfsleven.

Heleen Mees (1968) is econoom, jurist en publicist. Ze is columnist voor *NRC Handelsblad* en schrijft regelmatig bijdragen voor *Project-Syndicate*. Daarnaast adviseert ze bedrijven en overheidsorganisaties over Europese aangelegenheden, in het bijzonder mededingingsvraagstukken. Ze is sinds 1992 lid van de PVDA en woont inmiddels zes jaar in New York.

Shervin Nekuee (Teheran 1968) is socioloog, publicist en debatprogrammamaker. Hij is medeoprichter en redacteur van het tijdschrift voor multiculturele ontwikkelingen *Eutopia*.

Bart Nooteboom (1942) studeerde wiskunde in Leiden en econometrie in Rotterdam. Hij werkte onder meer bij Shell en bij het Economisch Instituut voor het Midden- en kleinbedrijf (EIM), o.a. als wetenschappelijk directeur. Hij was hoogleraar bedrijfskunde in Groningen en Rotterdam. Sinds 2004 is hij hoogleraar innovatiebeleid aan de Universiteit van Tilburg. Hij vervulde verschillende adviesfuncties, waaronder lid van een commissie voor technologiebeleid van het ministerie van Economische Zaken. In 2000 werd hij benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Hij publiceerde zeven boeken en ruim 200 artikelen over o.a. ondernemerschap, innovatie en diffusie van innovaties, allianties en netwerken van bedrijven en leren in organisaties.

Jan Rood (1954) is hoofd van het Europa-programma van Instituut Clingendael te Den Haag en daarnaast bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Utrecht met als onderwerp de Europese integratie.

Paul Rusman (1949) is verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, sectie politicologie. Hij was van 1978-2002 journalist bij *Vrij Nederland*. Hij promoveerde in 1989 samen met Ko Colijn op een studie over het Nederlandse wapenexportbeleid en publiceerde over buitenlands beleid, nonproliferatie en bewapeningsvraagstukken.

Bart Top (1955) is publicist en adviseur op het terrein van media, cultuur en diversiteit.

Jouke de Vries (1960) is hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Leiden en wetenschappelijk directeur van de Campus Den Haag van diezelfde universiteit. Hij is vice-voorzitter van de Nationale Conventie. Hij is tevens lid van het Curatorium van de Wiardi Beckman Stichting.

Liesbet van Zoonen (1959) is hoogleraar media en populaire cultuur aan de Universiteit van Amsterdam en de universiteit van Oslo. Haar meest recente boek is *Entertaining the Citizen: when politics and popular culture converge* (2005, Rowman and Littlefield).

Personenregister

- Aartsen, Jozias van 146, 160
Adriaansens, Hans 113
Agt, Dries van 19, 42, 83, 88, 91, 123, 212
Alblas, T. 220
Ardenne, Agnes van 187
Arib, Khadija 107
As, Gerard van 226
Atsma, Joop 217
Aznar, José María 204
- B., Mohammed 32, 101
Balkenende, Bianca 105
Balkenende, Jan Peter *passim*
Basten, Marco van 56, 74, 76
Beckers, Ria 66, 76
Berlusconi, Silvio 204
Blair, Cherie 210
Blair, Tony 58, 61, 62, 124, 187, 204
Blok, Stef 5, 54, 68, 74, 76
Blumenthal, Sidney 108, 111
Bogaard, Hans van de 212
Bolkestein, Frits 9, 57
Bomhoff, Eduard 29, 87, 220
Bommel, Harry van 68, 69, 76
Borst, Els 15, 166
Bos, Dennis 73
Bos, Wouter 19, 29, 30, 33, 35, 36, 54-79, 82, 86, 90-92, 97, 99, 104, 108, 109, 147, 160, 171, 204, 205, 223, 224, 225
- Bot, Ben 133, 144, 187, 188
Bovenberg, Lans 62, 72
Bredero, Gerbrand A. 156
Brink, Gabriël van den 20, 22, 127, 128, 129, 130, 132
Brinkhorst, Laurens Jan 116, 239
Brinkman, Elco 76, 81
Bush jr., George W. 187, 188, 202, 204, 208, 210, 215, 230
Bush sr., George H.W. 194, 206
- Chirac, Jacques 187, 210
Claus, prins 25
Clinton, Bill 108, 111, 202
Cohen, Job 31, 57, 60, 82
Colijn, Hendrik 208, 211, 215
Crone, Ferd 62
Crone, Werry 212
- Dam, Marcel van 62, 75
Darwin, Charles 24
Dijkstal, Hans 10
Dittrich, Boris 30, 199, 200, 227
Donner, Piet Hein 33, 78, 79, 109, 223, 224
Drees, Willem 75, 83
Duisenberg, Wim 14
Duivesteijn, Adri 73, 74, 77
- Eberhard, Cor 220
Eerdmans, Joost 36

Eijck, Steven van 131, 160, 170
 Ellian, Afshin 148
 Engbersen, Godfried 113
 Entzinger, Han 17, 23
 Etty, Elsbeth 59
 Eurlings, Camiel 109
 Everhard, Jan 212
 Ezioni, Amitai

 Fischer, Joschka 135, 146
 Fortuyn, Pim 7, 8, 17, 18, 22, 25-37, 46, 52, 57, 85-87, 90, 95, 101, 102, 104, 107-111, 148, 192, 208, 213-215
 Friso, prins 25

 G., Volkert van der 101
 Gent, Ineke van 64, 65, 76
 Geus, Aart Jan de 113, 159, 172
 Gogh, Theo van 8, 21, 25, 32-34, 192, 206, 213, 234, 235
 Graaf, Thom de 31
 Gucht, Karel de 107

 Halsema, Femke 19, 54, 55, 61-65, 69, 75, 76, 223
 Hammerstein, Oscar 226
 Hart, Paul 't 101, 102, 110
 Hashim, Ahmed 194, 207
 Heerma, Enneüs 123
 Heertje, Arnold 31
 Heinsbroek, Herman 29, 87, 220
 Herben, Mat 29, 208, 213, 218
 Heyst, Norbert van 197
 Hirsch Ballin, Ernst 123
 Hirsi Ali, Ayaan 10, 21, 32, 33, 34, 102, 148, 171, 221, 238
 Hoekstra, Rein Jan 91
 Hoessein, Saddam 194
 Hoeven, Maria van der 120, 160
 Hofmans, Greet 211
 Hoogervorst, Hans 31, 119, 233

 Hoon, Geoff 203
 Hoop Scheffer, Jaap de 187, 192, 196, 197, 198, 201, 204, 205, 214, 217
 Hooven, Marcel ten 75, 76, 101, 102, 110

 Irrgang, Ewout 67, 76

 Jacobs, Bas 62
 Jong, Sjoerd de 155
 Jong, Winny de 220
 Jongerius, Agnes 59, 65, 75

 Kalma, Paul 22, 58, 75, 100
 Kam, Flip de 62, 75
 Kamp, Henk 187, 190, 197, 198, 203-205
 Kant, Agnes 107
 Karzai, Hamid 194, 195
 Kavousi, Marjon en Mehdy 228
 Kemenade, Jos van 61, 68, 75
 Klompé, Marga 113
 Knaap, Cees van der 218
 Koenders, Bert 205
 Kok, Wim 9, 10, 19, 36, 37, 55, 57, 61, 69, 70, 188, 191, 212, 213, 214
 Kolk, Henk van der 65, 76, 146
 Korthals Altes, Frits 91
 Korthals, Benk 187
 Kosto, Aad 57
 Kuhn, Thomas 26, 37
 Kuyper, Abraham 48, 51, 83, 88, 100

 Laan, Lousewies van der 33
 Laan, Medy van der 107
 Leers, Gerd 156
 Ligtenberg, Serge 213
 Lindblom, Charles 24, 37
 Linde, Kay van der 32

- Lubbers, Ruud 9, 15, 19, 27, 28, 33, 36, 37, 40, 45, 56, 61, 67, 81, 91,
106, 110, 114, 188, 212, 215
- Luns, Joseph 208, 211
- Lunshof, Kees 62, 75, 77
- Maas, Ed 226
- Margarita, prinses 25, 102, 223
- Marijnissen, Jan 19, 36, 54, 55, 56, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 105, 223
- Máxima, prinses 150, 151
- McGregor, Douglas 194
- Mead, Lawrence 113
- Melkert, Ad 55, 82, 87, 101, 107
- Mentzel, Vincent 211
- Merkel, Angela 187, 210
- Murray, Charles 113
- Nawijn, Hilbrand 31, 87, 226
- Nijs, Annette 221
- Nixon, Richard M. 167
- Nolens, W. H. 82, 83, 100
- Noten, Han 62, 73
- Opstelten, Ivo 240
- Oudkerk, Rob 105, 110
- Pastors, Marco 36, 37, 86, 96
- Paxton, R.O. 84, 85, 100
- Pechtold, Alexander 239
- Peijs, Karla 106, 107
- Pels, Dick 108, 111
- Plasterk, Ronald 165, 171
- Poelgeest, Maarten van 73, 77
- Popper, Karl 24
- Postema, André 60
- Powell, Colin 188, 196, 201, 205
- Raak, Ronald van 55, 74, 77
- Richards, David 200, 208
- Robertson, George 197
- Romme, C.P.M. 83, 91
- Rosenmöller, Paul 63
- Rouvoet, André 36
- Roy van Zuydewijn, Edwin de 223
- Salomon, Erich 211
- Samsom, Diederik 70, 71, 73, 76, 77
- Sarkozy, Nicolas 144, 210
- Savornin Lohman, A.F. de 83
- Scheffer, Paul 187
- Schmelzer, Norbert 83, 208
- Schröder, Gerhard 187, 196
- Schultz van Haegen, Melanie 221
- Schuyt, Kees 113, 125, 132
- Sijmons, Mirjam 156
- Simons, Hans 15
- Singels, Han 211, 212
- Smalhout, Bob 31
- Snels, Bart 55, 73, 75, 77
- Staden, Alfred van 147, 202
- Stekelenburg, Johan 82
- Struck, Peter 196
- Tijn, Joop van 212
- Toussaint, Dolf 211, 212
- Trip, Rob 223
- Uyl, Joop den 19, 24, 25, 26, 37, 54, 55, 60, 61, 75, 83, 170, 212
- Veen, Romke van der 12, 22, 117, 122
- Veerman, Cees 106
- Velden, Sjaak van der 73, 77
- Veldkamp, Gerard 113
- Verbrugge, Ad 31

Verdonk, Rita 10, 21, 31, 32, 33, 37, 87, 91, 96, 107, 148, 149,
214, 229, 238

Verhagen, Maxime 29, 33, 36, 56, 109

Verhoeff, Bert 212

Vermeend, Willem 62

Vermeij, Albert 201

Verwaayen, Ben 35

Vries, Bert de 22, 49, 52, 62, 106, 111, 113, 122

Wagner, Gerrit A. 174

Wallage, Jacques 57

Walzer, Michael 115, 122

Weekers, Frans 159, 170

Wiegel, Hans 10, 211

Wientjes, Bernard 60, 121

Wijn, Joop 43, 171

Wijnschenk, Harry 29, 220

Wilders, Geert 36, 69, 96

Wilke, Marco 65, 73, 76, 77

Willem van Oranje 150

Willem-Alexander, prins 102, 151

Wisse Smit, Mabel 25, 231

Zalm, Gerrit 10, 29, 56, 62, 75, 93, 102, 106, 227

Zijderveld, Anton 113

ISBN 10: 90 5330 531 9

ISBN 13: 978 90 5330 531 7

NUR 754

© 2006 Wiardi Beckman Stichting

KOPIJREDACTIE

Sjoerd de Jong

OMSLAGFOTO

Den Haag, 30 juni 2006. Premier Jan Peter Balkenende verlaat Paleis Huis ten Bosch in Den Haag nadat hij de koningin het ontslag van zijn tweede kabinet heeft aangeboden.

FOTO MARTIJN BEEKMAN/HH

BOEKVERZORGING

MMS Grafisch Werk, Amsterdam

DRUK

Haasbeek, Alphen aan de Rijn

www.metsenschilt.com

www.wbs.nl